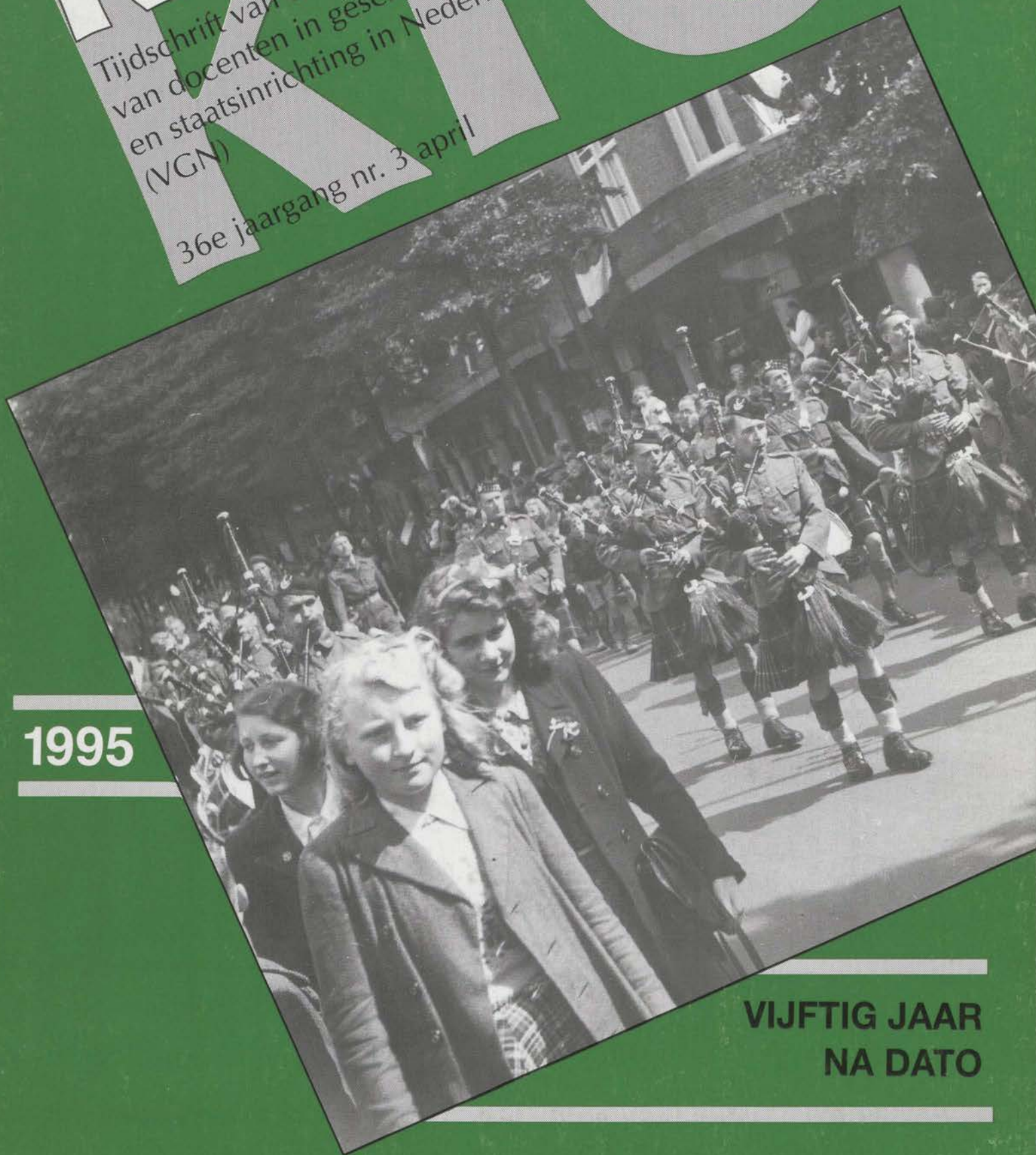

kleio

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

36e jaargang nr. 3 april

1995

VIJFTIG JAAR
NA DATO

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mw. H. Budé-Janssens, voorzitter (externe en buitenlandse contacten, Platform VVVO, examenbureau/CEVO, intercommissie, werkgroep Suriname, publiciteit), Patrijslaan 12a, 2261 ED Leidschendam. Tel. 070-32 77 923. Fax. 070-3201298

Mw. M.E. Hielkema vice-voorzitter (bavo, internationalisering, contacten met historische verenigingen), Titiaanstraat 34¹, 1077 RJ Amsterdam. Tel. 020-66 44 060.

L.M.I.V. Nolet, 1e secretaris (externe correspondentie, didactische activiteiten, lerarenopleidingen, nascholing), Reestraat 32, 6531 JM Nijmegen. Tel. (privé) 080-55 07 49, (werk) 080-45 98 27.

Mw. E. Marrenga 2e secretaris (interne correspondentie, vrouwengeschiedenis), Lange Leidsdwarssstraat 212¹,

1017 NR Amsterdam. Tel. 020-27 71 26.

J. Schopman, penningmeester (financiën, ledenwerving, OAC, contacten Kleio), Jozef Israëlsstraat 58, 6521 MZ Nijmegen. Tel. 080-22 47 69.

H. Kurstjens (mavo/vbo), Nijenkamp 13, 6651 HG Druten. Tel. (privé) 08870-13 119, (werk) 085-52 13 20.

Mw. J.M.L. van Bakkum (volwasseneneducatie, beroepsonderwijs), Molvense erven 102, 5672 HN Nuenen. Tel. 040-834364.

H. Buskop, Sportlaan 370, 2566 LP Den Haag. Tel. 070-3648946.

VGN-giro: 128701 t.n.v. Penningmeester VGN, Den Haag.

U kunt zich opgeven als lid van de VGN bij de administratie Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1995 bedragen de contributies:

1. Bij bezoldiging tot en met HOS-schaal 10 f 90,-
2. Bij bezoldiging vanaf HOS-schaal 11 f105,-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer in het onderwijs werkzaam zijn of zich nog bekwamen voor het leraarschap): f 75,-
4. Partnerlidmaatschap f130,-

Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een korting. Hiertoe moet u jaarlijks voor 1 december een verzoek indienen bij de penningmeester met vermelding van het aantal lessen, de school en de categorie waartoe u behoort.

kleio

Het blad van de VGN, verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met katern voor leerlingen

Redactie

W.G.J. Rongen, voorzitter, Antillen 4, 3524 EZ Utrecht. Tel. 030-892580.

R.P. Slotboom, secretaris, Walcheren 137, 3524 ZS Utrecht. Tel. 030-895982.

B. Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht. Tel. 030-713329.

I.D. Verkuil, Eemnesserweg 35, 1221 CS Hilversum. Tel. 035-857499.

J.L.G. van Oudheusden, Massenetstraat 21, 5144 WP Waalwijk. Tel. 04160-37430.

H.S.J. Jansen, Hatertseweg 463, 6533 GH Nijmegen. Tel. 080-553484.

Mw. C. van Boxtel, Evieveland 6, 5422 AK Gemert. Tel. 04923-61136.

Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408 - 83576 Fax 03408 - 88459

Alle leden van de VGN hebben een abonnement op Kleio. Niet-leden kunnen zich abonneren, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als docent. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Voor 1995 kost een abonnement:	
Binnenland	f 90,-
Buitenland,	
binnen Europa	f120,-
Buitenland, buiten	
Europa (luchtpost)	f130,-
Losse nummers	f9,50

Informatie over het leerlingenmaterieel in de serie Kleio-Didactica en andere uitgaven van de VGN vindt u regelmatig in Kleio. U kunt bestellen door het betreffende bedrag over te maken op Postbanknummer 12 87 01 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het girobiljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden.

Prijzen:
1 pagina f410,-
1/2 pagina f325,-
1/4 pagina f225,-
Voor informatie over andere formaten en inleverdata van de opnamemodellen kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

ISSN 0165-6449

VAN DE REDACTIE

De komende weken staan in het teken van 50 jaar bevrijding. Om leerlingen van het belang daarvan te doordringen rijdt er speciale trein door het land en geeft de Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek (CPNB) aan alle examenkandidaten het boekenweekgeschenk cadeau.

Dat stelde onze lezende collega voor een probleem. Hij vond Serenade natuurlijk niks. Het liefst zou hij eerst de pagina's 45 en 46 eruit scheuren en de boeken dan pas uitdelen. Herdenking en bevrijding zijn immers heel gevoelige onderwerpen. Daar moet je bij leerlingen voorzichtig mee omgaan, vond hij.

Het voorstel van zijn geïrriteerde tafelgenoot, om dan maar te herdenken dat 25 jaar geleden Feyenoord als eerste Nederlandse club de Europa Cup I won, wees hij verontwaardigd van de hand.

Ook KLEIO stort zich met een dubbeldeksnummer op het herdenkingsfenomeen.

Dat ook leerlingen uiterst volwassen met oorlog en bevrijding kunnen omgaan bewijst Juultje Holla in haar bijdrage over haar opa.

Voor het overige verwijzen we naar de inleiding van Harry Jansen op 'Vijftig jaar na dato' en wachten eventuele reacties met spanning af.

Inhoud

- 4 Christ Klep - Clio in de modder**
De gefragmenteerde militaire geschiedschrijving over de bevrijding van Nederland.
- 12 Gijs van der Han - De bijzondere bevrijding van Zeeland**
- 20 Carla van Boxtel - Vijftig jaar bevrijding in de schoolboeken**
- 22 Henk Termeer - Het bestuur aan de ondergrondse**
Gezagsverhoudingen en machtsconflicten in het Bevrijde Zuiden.
- 32 Juultje Holla - Op zoek naar je eigen geschiedenis**
- 39 Kleioskoop**
- 41 Marian Omtzigt - Belastende bevrijding**
Brabantse vrouwen en geallieerde militairen
- 48 Boek van de maand**
- En verder:**
 - 51 In 't kort en recensies**
 - 61 Kleiokrant**

Op de omslag: intocht van de Canadezen in Amsterdam.

Wilt u artikelen voor Kleio toesturen aan de secretaris van de redactie. Berichten voor de Kleiokrant (verenigingsnieuws, aktualiteiten, aankondigingen) kunnen rechtstreeks naar de eindredacteur.

Voor overname van artikelen, lesmateriaal e.d. dient u contact op te nemen met de eindredacteur.

DE VERSNIPPERDE BEVRIJDING

Kleio kon er natuurlijk niet omheen. Ook zij moest het 'vijftig jaar na dato' vieren. Daarom hebt u nu een blad vol bevrijdingsartikelen in uw handen.

In 'Clio in de modder' van de militair historicus Chris Klep wordt de interessante stelling verdedigd dat de verdeelde bevrijding van Nederland - in 1944 het Zuiden, in 1945 het Noorden - ook een gefragmenteerde bevrijdingsgeschiedenis heeft opgeleverd. Tevens signaleert hij de opkomst van een 'New Military History' die, anders dan de traditionele militaire geschiedschrijving, niet meer uitgaat van de Duitsers als de 'bad guys' en van nationale heroïek, maar waardering kan opbrengen voor de Duitse en Japanse militaire capaciteiten en zich in zijn analyses minder stoort aan nationale grenzen. Dit laatste betekent tevens een pleidooi voor een geïntegreerd historisch onderzoek naar de laatste loodjes in de strijd tegen Nazi-Duitsland.

Niet alleen de bevrijding van Nederland was een versnipperde aangelegenheid, ook die van Zeeland verliep bij stukjes en beetjes. Dit probleem vormt dan ook de kern van de Zeeuwse geschiedenis in '44-'45 van Gijs van der Ham. De strijd om Antwerpen, het gegeven dat de frontlinie dwars door de provincie liep en de inundaties, met name die van Walcheren, maakten van Zeeland de zwaarst getroffen Nederlandse provincie.

Naast de geografische versnippering is de bevrijdingsgeschiedenis ook in institutioneel opzicht gefragmenteerd. Henk Termeer demonstreert dat in 'Het bestuur aan de ondergrondse?' Immers in 1944 kwamen in het Zuiden niet onmiddellijk de vertrouwde bestuursinstellingen terug, maar werden elkaar overlappende en vaak ook rivaliserende gezagsinstaties gecreëerd.

Grote invloed van de oud-illegaliteit in het bestuur heeft dit overigens niet betekend, hetgeen bij de betrokkenen heel wat frustraties opleverde. Een gelukkig gevolg van deze verwarde geschiedenis was wel de andere aanpak van de gezagsproblemen in het Noorden, waar de oud-verzetssrijders vroegtijdig bij het Militair Gezag werden ingeschakeld. Henk Termeer leidt ons bekwaam langs alle voetangels en klemmen van dit ingewikkelde stukje bevrijdingsgeschiedenis.

Het komt slechts zelden voor dat leerlingen aan het woord komen in Kleio. Juultje Holla's relaas over de bijzondere rechtspleging en de rol van haar grootvader daarin verdient dus onze extra aandacht. Juultje's bijdrage is daar-

om zo interessant omdat het laat zien hoe persoonlijke belevenissen rondom de bevrijding interesse kunnen wekken voor de zogenaamde grote gebeurtenissen. Een ideetje misschien voor de lessen in de meimaand.

Aan dit bevrijdingsnummer ontbreekt het gender-perspectief niet. In het laatste grote artikel belicht Marian Omtzigt de achtergronden van 'Trees met haar Canadees'. Als voornaamste facetten signaleert ze: de jalouzie van Nederlandse jongens ten aanzien van de geallieerde militairen, de problemen die geestelijke en wereldlijke gezagsdragers hadden met de omgang van Canadezen, Britten, Amerikanen of Polen met de Brabantse meisjes en tenslotte de perikelen die ontstonden als die meisjes in verwachting raakten.

De bevrijdingsthematiek wordt gecompleteerd door drie kleinere bijdragen van redactieleiden.

Carla van Boxtel geeft een analyse van de betekenis die aan de bevrijding wordt toegekend in schoolboeken. Tot de jaren zeventig is er sprake van een dikwijls wat heroïeke weergave van de concrete gebeurtenissen in 1944-'45. Daarna zien we een actualisering en generalisering van het bevrijdingsthema.

In Kleioskoop - de nieuwe rubriek! - bespreekt Jan van Oudheusden de film 'de Aanslag' van Fons Rademakers, de enige Nederlandse film die ooit een Oscar won. Deze rubriek heeft als 'toetje' een overzicht van Nederlandse oorlogsfilms die sinds de jaren zestig zijn uitgebracht. Tot slot bespreekt Bart Engbers het boek van Matthijs van de Port over de oorlog in het voormalige Joegoslavië. De auteur gaat daarin niet zozeer op zoek naar de oorzaak van de broederstrijd tussen Serven, Kroaten en Moslims, maar naar de essentie van het verschijnsel oorlog. Redeloosheid lijkt er het voornaamste ingrediënt van te zijn. Hebben we dat in de oorlog van 1940-1945, althans de ouderen onder ons, niet zelf aan den lijve ondervonden?

Rest de redactie nog een bijzonder dankwoord uit te spreken aan Henk Termeer, zonder wiens hulp we de bijdragen van Chris Klep en Gijs van der Ham gemist zouden hebben en aan Paul van Houdt die ons het artikel van Juultje Holla bezorgde.

Namens de redactie
Harry Jansen

Clio in de modder

Christ Klep

Als 'secondary area of operations' hing Nederland er bij de laatste geallieerde operaties maar zo'n beetje bij. Een landelijke bevrijding hebben wij niet meegemaakt. Het Zuiden werd bevrijd als uitloei van operaties in herfst en winter van 1944, een deel van Zeeland in het kader van de bevrijding van Antwerpen en Noord-Limburg bij de opmars over de Roer na het neerslaan van het Duitse Ardennenoffensief. Ook de historisch-militaire literatuur richt zich voornamelijk op fragmenten.

Drs. C.P.M. Klep, verbonden aan de Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht, licht het een en ander toe.

Rustpauze in Someren, waar een bailey-brug aangelegd moet worden. (foto: sectie Militaire Geschiedenis - Koninklijke Landmacht.)

kleio

nummer 3/95
pagina's 4 en 5

"I've just come back from Holland - that watery country - at least it's watery now; and even worse than that, so muddy that we can't appreciate what it means in this country - mud so thick on roads which have cracked and buckled after the thaw - so thick that jeeps almost disappear into it."

Zo begon de Britse radioverslaggever Howard Marshall in januari 1945 één van zijn reportages. Hij vervolgde:

*"And troops are living out in the mud (...) 'within spitting distance of the Boche', as one company commander put it, and he wasn't far wrong. They were holding a stretch of the River Maas when I was there (...). They were close enough to hear the Germans talking - there was only the river between them, and not a wide river at that."*¹

Het was een modderige, kille en bovenal onwezenlijke toestand. Die winter van 1944-1945 liep dwars door ons land een bevroren frontlijn. Duitse en geallieerde soldaten hielden zich aan weerszijden schuil in loopgraven en schuttersputjes.

Als de Tweede Wereldoorlog geldt als het eerste grootschalige gemechaniseerde conflict tussen geïndustrialiseerde wereldmachten, dan viel daar in Nederland weinig van te merken. De vergelijking met de slagvelden van de Eerste Wereldoorlog drong zich sneller op. De gevechten, het lijden en het sterven waren misschien kleinschaliger, maar de ontberingen niet veel minder erg.

'The Watch on the Maas' heette deze episode ietwat eufemistisch. De soldaten ervoeren haar vooral als een ongezonde en saaie belevenis in wat zij als een vergeten uithoek van het Westeuropese front beschouwden. De blik van hun opperbevelhebbers was immers gefixeerd op Duitsland zelf. Veldmaarschalk Montgomery aasde vooral op de 'main prize', Berlijn.

Veel krijgsroem leverde de winterperiode aan het Nederlandse rivierenfront niet op. Toch was ze heel wat kenmerkender voor de dagelijkse beslommingen en gevaren die de soldaten moesten doorstaan dan de

snelle opmars die na maart 1945 in de bevrijding van het grootste deel van ons land zou uitmonden.

Voor de 'gewone' infanterist stond oorlogvoeren normaliter gelijk aan verveling, wapenonderhoud, wachtlopen, patrouilleren en het versieren van aanvullingen op het een-tonige soldatenmenu ("I liberated three eggs this morning for breakfast"). Nu en dan, vaak onverwacht, waren er felle confrontaties met een verder onzichtbare vijand. Het spectaculaire houdt de aandacht echter eerder gevangen dan het routinewerk. De Watch on the Maas komt daarom in de historische literatuur vooral terug als een betrekkelijk kalme overgangperiode in onze bevrijding. Soms ontstaat zelfs het beeld van een gevechtspauze die de operaties 'boven' en 'beneden' de grote rivieren scherp gescheiden houdt.

Gebrek aan overzicht

Bij die tweedeling in noord en zuid is het niet gebleven. Wie de inventaris van de militair-historische literatuur over de bevrijdingsoperaties op ons grondgebied opmaakt, wordt al snel getroffen door haar grote versplintering. Vele honderden deel- en detailstudies zijn inmiddels op de markt gebracht. Het laatste decennium heeft opnieuw een golf van publikaties te zien gegeven, vooral op lokaal niveau. Vrijwel elke stad, dorp of gehucht heeft inmiddels zijn bezettings- en bevrijdingsgeschiedenis laten optekenen. En van de afzonderlijke gevechtsacties zijn er weinig aan de aandacht ontsnapt. De synthese ontbreekt echter nog. Het aantal overzichtsstudies naar de militaire operaties op ons grondgebied in 1944-1945 kan nog steeds op de vingers van één hand worden geteld.

Het lezerspubliek moest, kenmerkend genoeg, na het oorlogseinde vijftien jaar lang wachten op de eerste alomvattende monografie: *Bevrijding van Nederland 1944-1945* door generaal-majoor Ben Koning.² Het is een leesbare en spannende kroniek, maar de tekst ademt ook de sfeer van de Koude Oorlog. Het boek wekt soms de indruk een politiek pamflet te zijn dat oproept tot waakzaamheid tegen de nieuwe totalitaire dreiging uit het oosten. Die dreiging was niet langer zwart, maar rood gekleurd. Kritiek op de bondgenoten smooit Koning zoveel mogelijk in warme dankbaarheid.

De affiniteit van Loe de Jong met het oorlogsbedrijf en de krijgsgeschiedenis is gering. Bovendien draait de vraagstelling van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Twee-*

Een vastgelopen transportkolonne bij Nijmegen (Canadese legerfoto uit 'Nederland - Canada' z.j.).

de Wereldoorlog in de eerste plaats om de maatschappijke en politieke ontwikkelingen en om de uitwerking van het oorlogsgeweld op de bevolking.³

Het complete oeuvre telt 16.206 bladzijden. Daarvan zijn er zo'n 250 gewijd aan de gevechtshandelingen in 1944-1945 zelf. De Jong heeft vooral geput uit de buitenlandse literatuur, in het bijzonder uit de Amerikaanse, Britse en Canadese 'official histories'. Dit zijn met overheidsgeld gefinancierde serie werken die voortreffelijke, onpartijdige militair-strategische analyses bieden.⁴ Door hun brede aanpak gaat echter, noodgedwongen, het detail verloren. Dat wrekt zich vooral bij een 'secondary area of operations' als Nederland.

De belangstellende kan eventueel zijn toevlucht zoeken tot de rijke herinnerings- en herdenkingsliteratuur. De korpsgeschiedenissen van geallieerde eenheden bevatten doorgaans een of twee hoofdstukken over het verblijf in Nederland, met karakteristieke allitererende titels als *Mud, mines and the Maas* of *The plight in the Peel*.

Dit militair-historische proza is op haar beurt rijk aan anekdotes maar schiet voor wat betreft de diepere analyse tekort.

Verdeelde bevrijding

Welke betekenis had het Nederlandse grondgebied nu precies in de geallieerde en Duitse oorlogvoering? Hoe was de verstandhou-

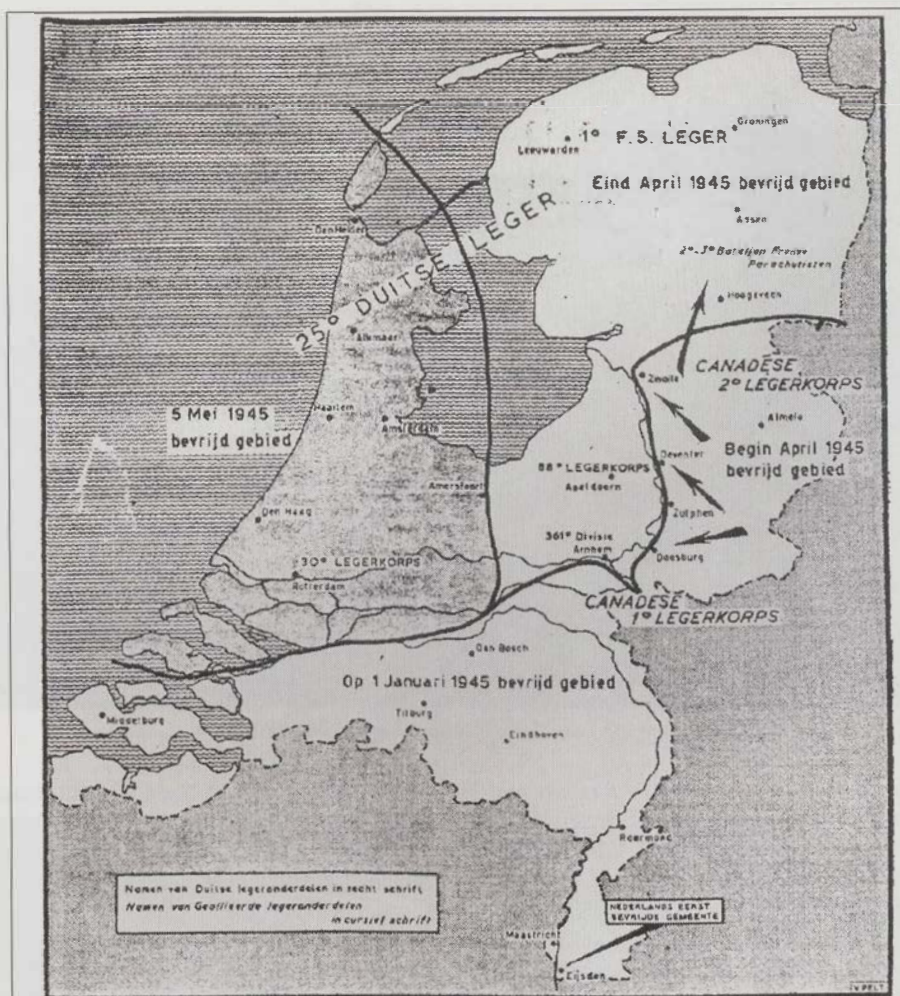
ding tussen de Britten en de Westeuropese illegaliteit, het Nederlandse verzet inclusief? Welke drijfveren lagen ten grondslag aan het defensiebeleid van de kleine bondgenoot-in-ballingschap Nederland?

Deze vragen zijn in overkoepelende zin nauwelijks beantwoord. Vijftig jaar na dato domineert nog steeds de gefragmenteerde aanpak.

De eerste verklaring voor dit verschijnsel ligt voor de hand. Het strijdverloop zelf was verbrokkeld in tijd en ruimte en dat arbitraire karakter moest wel zijn weerslag hebben in de literatuur.

Eisenhowers expeditieleger brak medio augustus 1944 uit het Normandische bruggehoofd. De geallieerde tankspitsen joegen in de daaropvolgende dagen het geslagen 'Westheer' voor zich uit door Noord-Frankrijk en België. Op 4 september viel Antwerpen, tien dagen later trokken Amerikaanse eenheden Maastricht binnen. Velen hoopten in die dagen op een (vrijwel) geweldloze bevrijding van ons land in één snelle operatie.

Die hoop bleek tevergeefs. De geallieerde opmars liep na het echec van operatie Market Garden (17-26 september) ook in Zuid-Nederland vast. De Duitsers slaagden erin weer enige organisatie en moreel in hun gederen te brengen. Een strategisch tegenoffensief hunnerzijds was voorlopig echter uitgesloten. Bij gebrek aan mankracht en materieel moest de Wehrmacht zich beperken tot verdragende en verdedigende gevechten. Alles draaide nu om tijdwinst. Zuid-

Kaart van de gefragmenteerde bevrijding van Nederland.

Nederland werd een bufferzone die voldoende respijt moest bieden om de verdediging van wat Hitler tot de 'heilige Duitse bodem' had verheven op orde te brengen.

De Duitse commandanten en soldaten in Nederland kweten zich bekwaam van hun taak. De verdediger die het terrein goed kent en benut, kan het met relatief eenvoudige middelen elke aanvaller zeer lastig maken. Deze krijgskundige stelregel geldt a fortiori als diezelfde aanvaller stapsgewijs en voorstelbaar optreedt.

Doorgaans blonken met name de Britse en Canadese plannen en operaties niet uit in inventiviteit en verrassing. Het waterrijke Zuid-Nederland bood legio mogelijkheden voor een effectieve verdediging of vertraging. Overal lagen waterhindernissen, van nietige slootjes tot brede rivieren. Daar kwamen de bovengemiddelde hoeveelheden neerslag nog bij. De Duitsers wierpen ten slotte ook nog het natte wapen van de inundaties in de strijd. De dichte bebouwing, de boscomplexen en de smalle verhoogde polderwegen remden het aanvalstempo nog verder af.

Het lastige terrein was tevens een dominerende factor bij het uitstel van de bevrijding van West-Nederland. Eisenhower en Montgomery schatten de terreinbarrières en het gevaar van grootschalige inundaties zo hoog in, dat zij zich niet aan een gewelddadige bevrijding van de provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht wilden wagen. In het militaire jargon heet dit de 'gecompartimenteerdheid van het terrein'.

Een Engelse soldaat drukte zich wat plastischer uit: *"In Holland woods and forests ended abruptly, followed by long distances of flat land. Towns and villages seemed to have defined boundaries. All this meant that when leaving the shelter, one was stuck with advancing in open order until entering the enemy's killing ground."*⁵

Het gevechtsterrein had iets weg van een schaakbord. De Duitsers gaven bepaalde plaatsen zonder slag of stoot op, al naar gelang de verdedigingsmogelijkheden, het strategisch plan of het feitelijke strijdverloop. Andere plekken, in de regel langs waterhindernissen of bij verkeersknooppunten, omringden ze met veldversterkingen, inundaties en mijnenelden. Die praktijk verklaart mede de geografische willekeur in de intensiteit van de gevechten. Vaak zat er tussen vreedzame bevrijding en verwoestende strijd slechts enkele kilometers ruimte. In het eerste geval ontdekten de bewoners, wanneer ze 's ochtends hun schuilkelders verlieten, tot hun verwondering en opluchting dat de Duitsers die nacht spoorwegs waren vertrokken. Hun streekgenoten iets verderop betaalden wellicht een veel hogere prijs.

Deze 'verdeeldheid' van het oorlogsgeweld werd nog versterkt door de geallieerde militaire strategie. De Britse, Canadese en Amerikaanse bevelhebbers lieten hun aanvallen meestal door zware inleidende artillerie- en luchtbombardementen vooraf gaan. Veel risico's wensten zij niet te nemen. Reeds het vermoeden van Duitse aanwezigheid of verdedigingsbereidheid leidde doorgaans tot beschietingen of het invoeren van luchtsteun. Deze grote inzet van materieel en explosieve kracht was een inherent onderdeel van het geallieerde militaire optreden.

Het bondgenootschap had om te beginnen een aanzienlijk materieel overwicht op de vijand. Het was niet meer dan logisch dat geallieerde commandanten dit voordeel wilden uitbuiten. Bovendien kampten ze met een gebrek aan geoefende infanteristen; hoe dan ook moesten zoveel mogelijk levens worden gespaard. Die doelstelling leek te worden gediend door de vijand vooraf en van een afstand murw te beuken.

kleio

nummer 3/95
pagina's 6 en 7

Deze uitgangspunten kwamen feitelijk neer op het primaat van de militaire noodzaak.

Dat vond zijn uiterste toepassing tijdens de verovering van Walcheren. De Royal Air Force bracht in oktober 1944 het Zeeuwse eiland door middel van bombardementen op de zeedijken 'tot zinken'. Zo moest de Duitse verdediging worden ontregeld en zou het kustgeschut dat de Westerschelde beheerste worden geïsoleerd. De bevolking kon vanwege de militaire geheimhouding vooraf niet of nauwelijks worden gewaarschuwd. Alleen al in Westkapelle verloren meer dan 150 burgers het leven.

Een trouwe kleine bondgenoot

De versnippering in tijd en ruimte van de gevechten in Nederland is een belangrijke verklaring voor het gemis aan monografisch onderzoek naar het militaire totaalbeeld van de bevrijding. Een tweede reden is meer psychologisch van aard. Nederlanders hebben hun bevrijding niet ervaren als één gezamenlijk beleefde gebeurtenis. Natuurlijk speelt ook hier de onverwacht lange duur van die bevrijding een rol. Terwijl het zuiden al werkte aan de wederopbouw, zuchtte het noorden nog onder een toenemende Duitse repressie en de hongersnood.

Evenzeer is van belang dat de verdrijving van de bezetter op zichzelf geen onverwachte ervaring meer was. Met El Alamein (november 1942) en Stalingrad (januari 1943) had de strijd tegen de As-mogendheden een beslissende keer ten goede genomen. Op 6 juni 1944 landde de *Allied Expeditionary Force* in Normandië. "In der Mitte des Jahres 1944", concludeerde de dagboekschrijver van het 'Oberkommando der Wehrmacht', "war die militärische Lage an allen Fronten

bereits bedrohlich, z.T. bereits so katastrophal, daß der Krieg als endgültig verloren angesehen werden mußte."⁶

De Nederlandse bevolking bleef via Radio Oranje en de illegale pers op de hoogte van het strijdverloop. Op zelfgemaakte kaarten kon de voorspoedige opmars van de geallieerde strijdmacht naar de Nederlandse zuidgrens gevolgd worden.

Eerst moesten nog twee teleurstellingen worden weggeslikt: Dolle Dinsdag (5 september) en het fiasco van Market Garden. De onafwendbaarheid van de Duitse militaire nederlaag stond toen echter al vast. Hitlers wanhopige tegenzet, het Ardennenoffensief, veroorzaakte in de tweede helft van december 1944 nog enige paniek. De Führer verspeelde in de Ardennen echter ook zijn laatste strategische reserves. De vraag was niet meer of maar wannéer en met hoeveel geweld de Duitsers uit noordelijk Nederland zouden worden verdreven. Dat besef van onvermijdelijkheid heeft tot lang na de oorlog de behoefte ondergraven het algehele militaire verloop van de verjaging van de nazi's te analyseren.

Het 'geïmporteerde' karakter van de bevrijding versterkte dat gevoel. De bezetter stond tegenover een bonte multinationale coalitie, samengebracht in Montgomery's 21st Army Group.

De Nederlandse bijdrage in mankracht en materieel bleef noodgedwongen beperkt. De hoofdmacht werd gevormd door de Irenebrigade, die nooit meer dan zo'n 1200 manschappen zou tellen. De eenheid was geheel afhankelijk van de Britten voor training en uitrusting. De Britse regering en het opperbevel zagen voor de kleinere nationale contingents vooral een politiek-symbolische rol weggelegd. Men zou ze in eerste instantie sparen en pas bij het bereiken van hun vaderland in de voorhoede plaatsen. Zo kon-

den de kleine bondgenoten een zichtbaar aandeel leveren in de bevrijding van het eigen land. De Irenebrigade werd aangewezen als eerste Amsterdam en Den Haag binnen te trekken.

Een krachtiger militair alternatief had premier Gerbrandy niet voorhanden. In tegenstelling tot de Franse en Belgische binnelandse strijdkrachten was het Nederlandse verzet nauwelijks gemilitariseerd. De omstandigheden lieten gewelddadige acties tegen de bezettingsmacht, zoals aanslagen op militaire transporten en executies, sowieso nauwelijks toe. Bovendien waren de Britten, vooral na het rampzalig verlopen Englandspeel, ervan overtuigd dat het Nederlandse verzet was genfiltreerd. Dat wantrouwen belemmerde de structurele samenwerking tussen de illegaliteit en de geallieerde geheime diensten ten zeerste.

Toen de strijd eenmaal Nederland had bereikt, maakten veel geallieerde soldaten en lokale commandanten gebruik van de militaire inlichtingen van het verzet. Heel wat illegale strijders vonden emplooi als gids, tolk of bewaker. De geallieerde militairen stonden wat onwennig maar zeker niet onwelwillend tegenover de onervaren maar "eager bands of the armed 'underground', the vigor of whose enthusiasm was only matched by the inaccuracy of their information".⁷

Met name Montgomery bleef echter achterdochtig. Die houding spreidde hij ook tegenover de in september 1944 in het bevrijde zuiden opgerichte Binnenlandse Strijdkrachten (BS) ten toon. In de BS waren de drie grote gewapende verzetsgroepen (Ordienst, Knokploegen en Raad van Verzet) samengebracht. Montgomery's tegenwerking bleek hardnekkig. Zo weigerde de veldmaarschalk in mei 1945 de Binnenlandse Strijdkrachten bij de ontwapening van de in de *Festung Holland* samengedreven Duitse militairen te betrekken. De BS'ers kregen

S.H.A.E.F.

NUMERO 20

Supreme Headquarters

Allied Expeditionary Force

1er MAI 1945

BULLETIN QUOTIDIEN DU

HAUT COMMANDEMENT ALLIÉ

EDITION
PARACHUTE

zelfs de instructie zich niet gewapend op straat te vertonen.

De Nederlandse regering accepteerde haar plaats op het geallieerde militaire zijtoneel. Veel keus had ze niet: alles werd immers ondergeschikt gemaakt aan de snelst mogelijke militaire nederlaag van nazi-Duitsland.

Kabinetsleden en officieren ventileerden nu en dan hun ongenoegen over de autonome wijze waarop SHAEF opereerde. Nederlan-

ning zich afspeelde. Er is het een en ander gepubliceerd, maar dan vooral de vorm van herdenkings- en herinneringsliteratuur. Die kwam in de regel voort uit een 'omgekeerde' motivatie, namelijk de wens het eigen militaire aandeel, en daarmee de nationale eigenwaarde, zoveel mogelijk te bewaren en aan de vergetelheid te ontrukken.

Arnhem revisited

Market Garden blijft fascineren. De Slag om de Schelde doet dat, in iets mindere mate, eveneens. Deze fixatie van historici en journalisten op de twee afzonderlijke strijdtoneelen is een derde reden voor de schaarste aan overzichtsliteratuur.

De interesse voor Market Garden en Zeeland is overigens wel begrijpelijk. Bij Market Garden boeit vooral de kloof tussen verwachting en werkelijkheid. De gevechtsacties zijn scherp afgebakend in tijd en ruimte en dus overzichtelijk. Het meeslepende epos van de 1st British Airborne Division bij de Arnhemse Rijnbrug en rond Hotel Hartenstein in Oosterbeek werd meer dan eens verfilmd, de eerste keer reeds in 1946 onder de titel "Theirs is the glory", waarbij de overlevenden zelf de hoofdrollen speelden. Ruim 400 boeken werden tot nu toe over de luchtlandingsoperatie gepubliceerd en ook in 1994 en 1995 werden weer tientallen werken aan de stapel toegevoegd.

Hun kwaliteit varieert sterk. Wat steeds weer opvalt, is dat het inhoudelijke gewicht toeneemt naarmate de auteur de bereidheid toont afstand van zijn onderwerp te nemen. Bij een omstreden operatie als Market Garden blijkt dat nog steeds een moeilijke opgave.

Verschillende auteurs zijn (opnieuw) in de val van vooringenomenheid gelopen. Zo is het bij een aantal Nederlandse publicisten inmiddels bon ton de inspirator van Market Garden, veldmaarschalk Montgomery, in alle toonaarden te veroordelen. Harry van Wijnen *Sprong in de afgrond. Arnhem geofferd aan de ambities van Montgomery* is daarvan een sprekend voorbeeld.⁸ Van Wijnen creëert, als zovele anderen, zijn eigen geschiedkundige cirkelredenering. Hij zet reeds aan het begin van *Sprong in de afgrond* 'Monty' weg als de hoofdverantwoordelijke voor het fiasco. Voor de bewijslast vertrouwt Van Wijnen vervolgens op een 'geloofsge-noot', de Britse historicus Alistair Horne. Van Wijnen kwalificeert diens Montgomery-biografie *The lonely leader* als "onbetwist de beste krijggsbiografie die in jaren in het Engelse taalgebied is verschenen".⁹ Horne's

Veldmaarschalk Montgomery: een omstreden figuur. Hier loopt hij over een van de baileybruggen tussen Blerick en Venlo, 8 maart 1945. (Uit: Christ Klep, Ben Schoenmaker, 'De bevrijding van Nederland'.)

ders werden vooraf niet of nauwelijks gekend in de planning van belangrijke operaties, inclusief D-Day, Market Garden en de onderwaterzetting van Walcheren. Bovendien, zo meenden ze, werd te weinig van hun militaire en topografische expertise gebruik gemaakt. De Nederlandse onvrede bleef echter grotendeels binnenshuis. Dat had ook te maken met de regeringsplannen voor de periode ná de Duitse overgave. Het gezagsherstel in Nederlands-Indië zou, zoveel was intussen wel duidelijk, heel wat minder vanzelfsprekend zijn dan in het Europese deel van het Koninkrijk. De Nederlandse regering zou de steun van de grote geallieerde mogendheden ook in het Verre Oosten niet kunnen ontberen.

De bescheiden feitelijke militaire inbreng bij de bevrijding van het eigen land had zijn repercussie in de vorm van een beperkte interesse onder historici voor het bredere kader waarbinnen die Nederlandse oorlogsinspan-

kleio

nummer 3/95
pagina's 8 en 9

ideeën zijn echter, ook in Groot-Brittannië, niet onomstreden en de geschiedschrijving heeft de onfeilbaarheid van Montgomery hoe dan ook al lang gerelativeerd. Van Wijnen voegt inhoudelijk niets toe - van een verrassend nieuw licht, zoals de flaptekst belooft, is al helemaal geen sprake. *Sprong in de afgrond* is een overbodig boek.

Heel wat beter is Martin Middlebrooks *Arnhem 1944. The airborne battle*.¹⁰ Middlebrook bezwijkt niet aan de verleiding met kennis achteraf te willen veroordelen. *Arnhem 1944* is een kloeki studie: met zijn 500 pagina's heeft het boek de driedubbele omvang van Van Wijnen's *Sprong in de afgrond*. Maar het verveelt geen moment. Middlebrook vertelt meeslepend over het drama bij de Arnhemse brug. Hij heeft de moeite genomen primaire bronnen te bekijken en tientallen ooggetuigen te interviewen. Zijn lijst van geraadpleegde secundaire literatuur omvat welgeteld tien standaardwerken. In de epiloog stelt hij nogmaals de vraag 'Was it worth it?' Wat volgt is een onopgesmukte weergave van de omstandigheden die hebben bijgedragen aan het falen van Market Garden. Misschien is Middlebrooks werk niet het allerlaatste woord over deze operatie. Het is wel een van de meest gezaghebbende.

'Im Archiv nichts neues'

Het gebrek aan Duits bronnenmateriaal is de laatste factor die een alomvattend beeld van de militaire operaties op Nederlands grondgebied in 1944-1945 in de weg staat. Van geallieerde zijde beschikken we over welvoorziene archieven en een overvloedige literatuur. De 'war diaries' van de gevechtseenheden zijn vrijwel compleet bewaard gebleven en kunnen in vele overheidsarchieven en militair-historische instituten worden geraadpleegd. Ook het besluitvormingsproces van de geallieerde staven kan doorgaans afdoende worden getraceerd. Kortom, het geallieerde bronnenmateriaal is rijk en gesorteerd.

Hoe anders de situatie aan Duitse zijde. Als gezegd, begon Hitlers Westheer midden augustus 1944 aan een haastige, soms zelfs paniekerige terugtocht. Complete eenheden werden weggevaagd. Het Duitse opperbevel stampde uit de restanten en uit snel aangevoerde reserves nieuwe uit de grond. Commandanten te velde krabbelden steeds vaker hun orders op papiertjes of vertrouwden op mondelinge bevelen en de telefoon. Wanhopig probeerde het Oberkommando de geallieerde opmars naar de Duitse gren-

Duitse foto's uit deze periode zijn tamelijk schaars. Hier soldaten van het 15. Armee in Zeeland (foto ECFA).

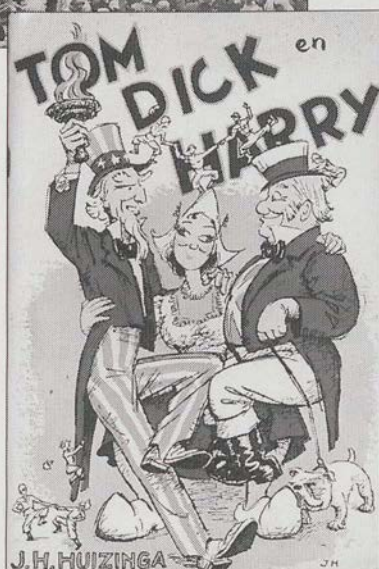
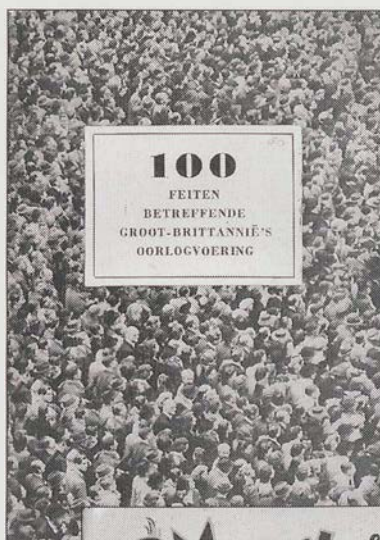
zen te stuiten. Een groot deel van de in Nederland gelegerde troepen werd begin september naar het inmiddels tot in België gevorderde front gestuurd. Veel Duitse militaire staven besloten in die turbulente dagen uit voorzorg hun geheime documenten te verbranden. Ook de tot dan minutieus bijgehouden 'Kriegstagebücher' werden niet langer aangevuld, gekopieerd en naar de 'Zentralstelle' in Duitsland verzonden voor verwerking en archivering. Van veel Duitse besluiten en gevechtsacties aan het westelijke front is daarom nauwelijks of geen schriftelijk materiaal bewaard gebleven.

De Wehrmacht-voorschriften bepaalden overigens dat van alle vernietigde papieren stuklijsten moesten worden opgesteld. Sommige Duitse officieren lieten ondanks de weinig bevorderlijke werkomgeving, het front naderde immers met de dag, inderdaad dergelijke inventarissen opstellen. Men vindt deze restanten van administratieve 'Gründlichkeit' fragmentarisch nog terug in de Duitse militaire archieven - tot frustratie van de onderzoeker, ondergetekende inbegrepen, die naar de inhoud van de achter de opgesomde documentnummers schuilgaande stukken slechts kan gissen.

Wat aan Duits archiefmateriaal resteerde, werd door de geallieerden in 1944 en 1945 als krijgsbuit in beslag genomen. Dat gebeurde mede met het oog op de bewijsvoering tijdens de processen tegen de nazi-oorlogsmisdadigers.

De westelijke geallieerden retourneerden de documenten in de jaren zestig aan het Bundesarchiv. Kopieën van stukken die voor de geschiedschrijving van de bezetting en de militaire operaties in Nederland van belang zijn, berusten bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en bij de Sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht.

De lacunes zijn dus groot. Een verbetering kwam in de jaren zeventig, toen onderzoekers toegang kregen tot de zogenaamde Ultra-documenten. De geallieerden slaagden er al aan het begin van de oorlog in de belangrijkste militaire codes van de vijand te breken. De ontcijferde berichten uit deze 'Ultra-source' werden slechts naar de allereerste politici en bevelhebbers doorgeleverd. De conclusies die Ultra-analysten en besluitvormers uit de berichten distilleerden, mogen echter nog steeds niet worden ingezien.

Publikaties van het Britse Ministerie van Voorlichting bedoeld om Nederlanders wat meer informatie te geven over de geallieerden.

Mogelijk bevinden zich in Oosteuropese archieven of in particulier beheer nog enige relevante Duitse collecties. Hopelijk leveren die nog een substantiële aanvulling op, maar die kans lijkt niet erg groot. Voorlopig ontbreekt te enen male het bronnenmateriaal om met redelijke statistische betrouwbaarheid bijvoorbeeld de aantallen slachtoffers of deserties aan Duitse zijde te berekenen.

Amerikaanse militair-historici hebben overigens in de eerste naoorlogse jaren nog wel geprobeerd de gaten enigszins te vullen. Ze ondervroegen Duitse sleutelfunctionarissen, doorgaans met de rang van kolonel of generaal, en lieten hen verslagen schrijven. Deze geschriften werden onder de verzamelnaam 'Foreign military studies' gebundeld. Spartaanse ontberingen hoefden de auteurs in hun krijgsgevangenschap niet te lijden. Wat wél ontbrak, waren de documenten. De 'studies' werden uit het hoofd geschreven en moeten dus, hoe interessant ook, met de nodige terughoudendheid worden benaderd. De schrijver zelf komt er in dit soort epistels doorgaans opvallend goed vanaf.

De toekomst van het bevrijdingsverleden

*"I fear that by 1995 all of us are going to be sick unto our death of World War II. (...) There may well be a danger of overdoing World War II."*¹¹

De Amerikaanse Eisenhower-biograaf Stephen Ambrose verwoordde onlangs deze vrees. Hij lijkt me vooralsnog ongegrond; het verzadigingspunt is nog lang niet bereikt. Er is eerder een ontwikkeling in de tegenovergestelde richting merkbaar. Het debat onder Noordamerikaanse en Europese militair-historici over de doelmatigheid van de geallieerde en Duitse strategieën en over de militaire efficiency is de laatste jaren flink aangewakkerd.

Het 'traditionele' beeld van de Tweede Wereldoorlog komt in deze discussie steeds meer onder vuur te liggen. Hiervoor is een gemengde groep onderzoekers, ook wel aangeduid met de vage term 'new military historians', verantwoordelijk.

De traditionele visie luidt grofweg als volgt: de Tweede Wereldoorlog was 'a good war', een rechtvaardige zegetocht van een moreel en materieel superieur bondgenootschap tegen een verderfelijke vijand. De nieuwe militaire geschiedschrijving plaatst bij dat beeld de nodige kanttekeningen. Ze streeft onder

meer naar een herwaardering van de geallieerde en Duitse militaire prestaties. Vooral de geallieerde commandanten moeten het daarbij ontgelden.

Een willekeurig citaat, in dit geval over de Canadese legerleiding, illustreert de toonzetting van de discussie: *"By and large, the higher-ranking the Canadian commander, the less competent he seems to have been."*¹²

Ook Montgomery wordt met terugwerkende kracht ge Guillotineerd. Vooral zijn trage, risicoloze en van elke verrassing gespeende manier van oorlogvoeren (*"his military pedestrianism"*) wordt gekraakt.

Een andere rode lijn in de 'new military history' is de afkeer van wat zij ziet als ongezonde heroïek. In de woorden van Paul Fussell: *"War is chickenshit"*, waar en door wie hij ook wordt uitgevochten.¹³

Tenslotte, en dit is een zeer beladen thema, beschouwen sommige 'new military historians' het uitspreken van waardering voor de militaire kwaliteiten van nazi-Duitsland en Japan niet langer als een taboe. Naar hun mening was de individuele Duitse en Japanse soldaat, in termen van pure gevechtskracht, zijn geallieerde tegenpool de baas. De nieuwe geschiedschrijvers herleiden deze superioriteit vooral tot een grotere maatschappelijke cohesie en een hechter gevoel van wederzijdse solidariteit en plichtsbeseft.

Mijns inziens is hier toch niet werkelijk sprake van geschiedkundig revisionisme, hoewel het adjectief 'new' dit wel suggereert. De gehanteerde argumenten zijn zelden nieuw, maar ze worden anders gehanteerd en de gevolgtrekkingen zijn ondubbelzinniger geformuleerd. Dat neemt niet weg dat de 'new military history' een katalyserende werking kan hebben en dat het bredere onderzoek naar de betekenis van Nederland in de geallieerde en Duitse oorlogvoering van deze internationale discussie kan profiteren.

De eerste tekenen van een dergelijke ontwikkeling zijn inmiddels zichtbaar. Onlangs verscheen *De bevrijding van Nederland 1944-1945. Oorlog op de flank*, een overzichtsstudie van de Sectie Militaire Geschiedenis.¹⁴ Het is een eerste poging zoveel mogelijk stukjes van de bevrijdingspuzzel aan elkaar te leggen. Dat gebeurt volgens de regels van de zogeheten moderne operationele geschiedschrijving. Deze methodiek wint onder Nederlandse militair-historici steeds meer aan populariteit. Ze staat een integrerende aanpak voor in die zin dat een schakel tussen de ontwikkelingen op het slagveld en de politiek-strategische gang van zaken wordt gelegd. De besluitvorming en de effectiviteit van het militaire beleid komen aan de orde,

maar ook de essentie van het gevecht, minder in de heroïsche betekenis dan als moreel dilemma.

Toegepast op de strijd in Nederland, brengt de moderne operationele geschiedschrijving een afzwakking van het belang van onze nationale grenzen met zich mee. Het is immers onmogelijk de bevrijding van Nederland te beschrijven zonder het gehele Westeuropese front erbij te betrekken. Juist buiten ons grondgebied lagen doelen van groot strategisch belang, zoals de haven van Antwerpen en de Westwall. Dat had onmiddellijke repercussies voor het strijdverloop hier te lande. Wie het belang van Nederland voor beide partijen wil 'plaatsen', zal zich dus ook uitgebreid in de 'grand strategy' van de Tweede Wereldoorlog moeten verdiepen.

Tenslotte

Het voorgaande betoog is een pleidooi voor geïntegreerd historisch onderzoek naar onze bevrijding. In deze oproep ligt vanzelfsprekend niet besloten dat thematische en deelstudies voortaan overbodig zijn. Er is nog werk in overvloed: in de bevrijdingspuzzel ontbreken nog flink wat onmisbare stukjes. Een tweetal voorbeelden kan dat illustreren.

Amerikaanse en Britse antropologen in overheidssdienst onderzochten gedurende de oorlog het nationale karakter van de Westeuropese volkeren. Dit onderzoek moest uitmonden in een set praktische wenken. Dergelijke handleidingen konden de soldaten en officieren bij hun omgang met de lokale bevolking helpen en zo tevens aan 'morale building' bijdragen. Er bestond ongetwijfeld behoefte aan dergelijke informatie, ook wat Nederland betrof. De geallieerde militair had doorgaans geen benul van de politieke en maatschappelijke finesses van ons land, laat staan van de hier heersende mores. Veel soldaten koesterden vooraf zelfs twijfels over de ontvangst die hun in Nederland ten deel zou vallen en over de politieke betrouwbaarheid van een volk dat vijf lange jaren aan nazi-involed en propaganda blootgesteld was geweest.

Overigens traden soms binnen het bondgenootschap opvallende verschillen op. Zo waarschuwden de Britse militaire autoriteiten hun manschappen in de regel sneller tegen samenwerking met het verzet dan de Amerikaanse.

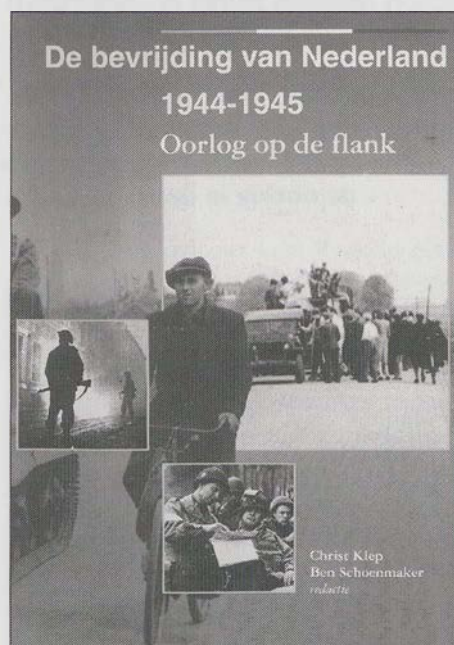
Wil men een compleet beeld van het strijdverloop en de verhouding tussen bevrijders

en bevrijden samenstellen, dan is het van belang te weten op welke wijze de geallieerde soldaten en officieren over Nederland werden voorgelicht en welke informatie zij daarbij ontvingen.

Een ander vrijwel braakliggend onderzoeksterrein betreft de Wehrmacht in de laatste oorlogsfase. Waarom vocht de Duitse soldaat tot het laatst door en waarom stortte het militaire bouwwerk niet voortijdig ineen? De beantwoording van deze vragen roept om internationaal vergelijkend onderzoek. Ook hier is er ruimte voor een interdisciplinaire aanpak, bijvoorbeeld daar waar het de psychologie van de Wehrmacht-soldaat of de militaire rechtspraak aangaat. In ons land krijgen die vragen nog een extra dimensie. In de 'Festung Holland' bevonden zich op 5

kelijken in eerste instantie de Duitse militaire hiërarchie en rechtspraak voortbestaan. Die praktijk ging zelfs zover dat de Duitsers, tot woede en onbegrip van de bevolking, ook Nederlandse voorraden konden aanspreken.

Een nog groter dilemma vormde de vraag wat te doen met Duitse deserteurs die zich tot de capitulatie hadden schuilgehouden. Zij werden in de eerste dagen na de capitulatie overgedragen aan de Duitse commandanten van de verzamelkampen. Verschillende deserteurs werden met Canadese instemming en medewerking geëxecuteerd. Toegegeven, dit is een controversieel thema. Het mag echter niet uit de weg worden gegaan wanneer we de militaire geschiedschrijving over de bevrijding van ons land willen completeren.

mei 1945 zo'n 120.000 volledig bewapende Wehrmacht-militairen, wier moreel nog grotendeels ongebroken was. Zij kregen van de geallieerden niet de status van 'prisoners of war' maar van 'surrendered enemy troops'. Die maatregel stond op z'n minst op gespannen voet met de Conventies van Den Haag en Genève.

De geallieerden besloten overigens vooral om praktische overwegingen tot deze handelwijze. Ze beschikten in Nederland niet over de middelen en het personeel om op korte termijn de meer dan 100.000 Duitsers op te sporen, te ontwapenen, te voeden en op transport naar het oosten te zetten. Als 'surrendered troops' waren de Duitsers voor hun eigen ontwapening, disciplinehandhaving en onderhoud verantwoordelijk. De geallieerden lieten om dit proces te vergemak-

Noten

1. *The history of the 1st Battalion, The Royal Norfolk Regiment during the World War, 1939-45* (Norwich 1947).
2. B. Koning, *Bevrijding van Nederland 1944-1945* (Nijkerk 1960).
3. De bevrijding komt vooral aan bod in deel 10, *Het laatste jaar van Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage 1980-1982).
4. Deze official histories zijn: *United States Army in World War II* (Washington DC 1946 -); *United Kingdom military series. History of the Second World War* (Londen 1952 -); en *The official history of the Canadian Army in the Second World War* (Ottawa 1955-1960).
5. Brief captain L.M. Thomas (*Suffolk Regiment*) aan auteur.
6. P.E. Schramm (ed.), *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab)*, IV (Frankfurt am Main 1961) 28.
7. *The history of the Second Battalion, the Lincolnshire Regiment in North-West Europe* (z.p., z.j.).
8. H. van Wijnen, *Sprong in de afgrond. Arnhem geofferd aan de ambities van Montgomery* (Amsterdam 1994). Op een nog fellere beschuldiging de toon geschreven is: B. Kerkhoffs, *Arnhem 1944. Slag van de tegenslag* (Wezep 1994).
9. Van Wijnen, *Sprong in de afgrond*, 155. A. Horne en D. Montgomery, *The lonely leader: Monty, 1944-1945* (Londen 1994).
10. M. Middlebrook, *Arnhem 1944. The airborne battle* (Harmondsworth 1994).
11. Gecit. in *The journal of military history* LV, July 1991, 391.
12. B. Greenhouse, gecit. in *Canadian defence quarterly*, June 1994, 28.
13. P. Fussell, *Wartime. Understanding and behavior in the Second World War* (Oxford 1989).
14. C.P.M. Klep en B. Schoenmaker (red.), *De bevrijding van Nederland 1944-1945. Oorlog op de flank* ('s-Gravenhage 1995).

De bijzondere bevrijding van Zeeland

Gijs van der Ham

Al vanaf het begin van de oorlog nam Zeeland een bijzondere positie in. Pas op 30 mei is ook dit deel van Nederland volledig in Duitse handen gevallen. Voor de inwoners begon toen een periode van toenemende isolatie. De eilanden waren gemakkelijk af te sluiten van de rest van Nederland. Als onderdeel van de Atlantic Wall was het Duitse toezicht scherper en met name Walcheren heeft veel te lijden gehad als strategisch gebied voor de haven van Antwerpen.

Dr. G. van der Ham, auteur van *Zeeland 1940-1945, deel 2* (Zwolle 1990) - het eerste deel *Zeeland* werd geschreven door L.W. de Bree (Middelburg 1979) - gaat in op het speciale karakter van de oorlog in deze provincie.

Paardenvordering in Aardenburg. (Uit: 'Volk in de vuurlinie' door Jacques Cats (Vlissingen 1991).

De afgelopen herfst werd, uitgebreider dan ooit, de bevrijding van zuidelijk Nederland herdacht. Als gebruikelijk ging de meeste aandacht ook dit keer uit naar de spectaculaire slag om Arnhem, Operation Market Garden - spectaculair door de logistiek, door de omvang van de strijd (en de schade), spectaculair ook door de mislukking.

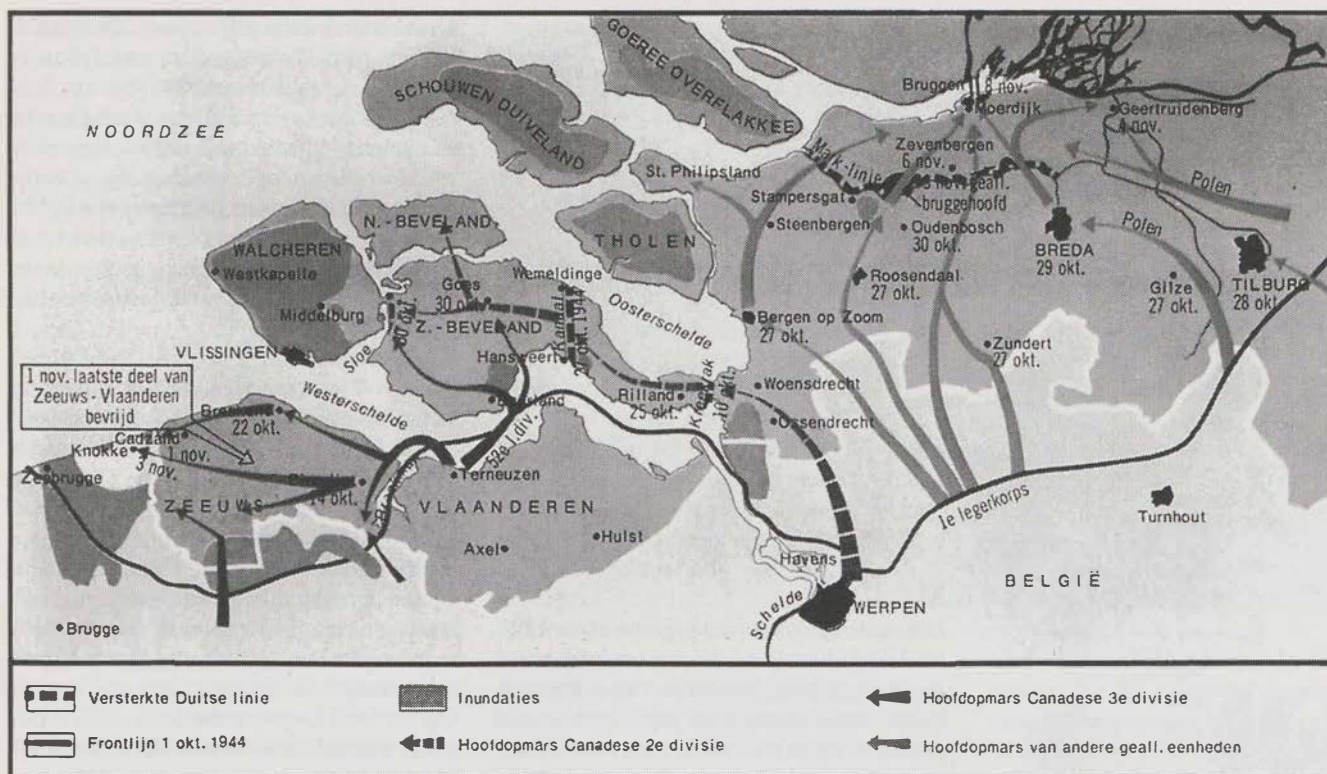
De heroïek van de luchtlandingstroepen en van de manschappen die van huis naar huis en van straat tot straat moesten vechten, spreekt nog steeds tot de verbeelding. Die verbeelding is natuurlijk ook gevoed door de speelfilm die Richard Attenbrough al weer jaren geleden maakte naar Cornelius Ryans boek *A bridge too far*, waarvan ik mij vooral de struise Zweedse actrice Liv Ullman als degelijke Hollandse huisvrouw herinner.

Een dag voordat de luchtlandingen in Noord-Brabant en Gelderland plaats zouden vinden, trokken op 16 september 1944 geallieerde troepen - Polen waren het - de grens tussen België en Zeeuwsch-Vlaanderen over. Deze actie leidde tot de bevrijding van de eerste Zeeuwse dorpen - Heikant, Koewacht en nog enkele andere. Over de weken die volgden zou ook heel goed een spectaculaire speelfilm gemaakt kunnen worden, maar die is nooit gedraaid. Wel speelt een film uit 1939 over de mobilisatie (met Jan de Hartog in een van de hoofdrollen) zich deels in Zeeland af en werd eind jaren veertig in Westkapelle een film opgenomen, met Kees Brusse in een hoofdrol, die de wederopbouw van dit dorp als onderwerp heeft. Maar daar bleef het bij.

Uiteraard gaat het veel te ver om het belang van historische gebeurtenissen af te meten aan de vraag of deze ooit het onderwerp van een film zijn geworden. Toch kan men steeds weer zeggen dat de aandacht die aan de strijd in Zeeland wordt gegeven niet alleen niet in verhouding staat tot de aandacht die aan Arnhem wordt geschonken, maar ook niet in verhouding staat tot het belang van de ontwikkelingen in de Zeeuwse delta gedurende de herfst van 1944.

kleio

nummer 3/95
pagina's 12 en 13

Uit: Bericht van de Tweede Wereldoorlog, nr. 76.

Zeelands aparte positie

Toen op 13 mei 1940 Koningin Wilhelmina haar residentie verliet om te zorgen niet in de handen van de snel oprukkende Duitse troepen te vallen, was aanvankelijk het plan om naar Zeeland te gaan. De hoop bestond dat Zeeland als laatste stukje Nederland te verdedigen zou zijn. Het Belgische voorbeeld uit de Eerste Wereldoorlog had sommigen in deze waan gebracht.

Hoewel het schip dat de koningin en haar gevolg vervoerde al spoedig koers zette naar het stukken veiligere Engeland, werden de troepen in Zeeland op 14 mei uitgesloten van de capitulatie door het Nederlandse leger. Samen met inmiddels daar gearriveerde bondgenoten (Belgische en Franse troepen en Engelse marineschepen) werd de strijd voortgezet. Pas op 30 mei zouden Duitse troepen het Zeeuws-Vlaamse stadje Oostburg binnentrekken. Ondertussen was op 17 mei de Middelburgse binnenstad voor een belangrijk deel afgebrand.

De aparte positie die Zeeland in het begin van de oorlog kreeg toebedeeld, heeft de provincie in feite tot en met de bevrijding behouden. De bezettingsgeschiedenis van de provincie kan daardoor als een regionale variant van de bezettingsgeschiedenis van Nederland worden beschouwd.

Deze uitzonderingspositie dankte de provincie aan haar ligging. Anders dan de noor-

delijker kustprovincies kent Zeeland geen lange kustlijn, maar wordt deze onderbroken door diepe zeearmen, die het gebied tot op zekere hoogte van de rest van het land isoleerden - de dammen, het moge bekend zijn, waren er nog niet. Belangrijker nog was de Westerschelde, toegangsweg tot de haven van Antwerpen, al had niet iedereen dat altijd op tijd door. Eigenlijk is de geschiedenis van Zeeland gedurende de Tweede Wereldoorlog de geschiedenis van het gebied ter weerszijden van de Westerschelde.

Van Duitse zijde werd de aparte positie van Zeeland in september 1940 bevestigd toen de Zeeuwse en de Zuidhollandse eilanden tot Sperrgebiet werden verklaard. Niet-Zeeuwen mochten de provincie nadien alleen in wanneer zij daarvoor toestemming hadden. Op dat moment werd die maatregel vooral genomen in verband met de offensieve plannen die de Duitsers hadden, de invasie van Engeland, maar ook nadat de aandacht was verlegd naar de verdediging van het vervoerde gebied en de Atlantikwall werd aangelegd, bleven althans delen van Zeeland verboden gebied.

De geografie van Zeeland maakte controle op reizigers gemakkelijk. Of men kwam per boot of men moest over de smalle Kreekrakdam, waarmee Zeeland met Noord-Brabant is verbonden. Toen vanaf september 1942 alleen de westelijke eilanden Sperrgebiet waren gebleven, werd die controle sim-

pelweg verplaatst naar de Sloedam tussen Zuid-Beveland en Walcheren.

Omstreeks diezelfde tijd verloor de 'Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden' het bevel over de operationele activiteiten ten zuiden van de Oosterschelde. De Duitse legerleiding wenste niet alleen de verdediging van de beide Westerschelde-oeveren onder één commando te brengen, met als hoofdkwartier Antwerpen, maar ook het gebied in militaire zin te trekken bij het legerkorps dat verantwoordelijk was voor de verdediging van de Kanaalkust.

Het bevel over de troepen ten zuiden van de Oosterschelde was daarom vanaf augustus 1942 in andere handen dan het bevel over de troepen ten noorden van de Oosterschelde, ofwel, dan in de rest van Nederland.

De bijzondere strategische aandacht voor Zeeland uitte zich heel zichtbaar in het aantal bunkers en geschut dat langs de kust, op duinen en dijken, werd geplaatst, en voelbaar in het aantal soldaten dat hier gelegerd was. Vergelijkenderwijs waren dat er meer dan in andere delen van Nederland.

Uiteraard bracht dit voor de bevolking problemen met zich mee. Er was inkwartiering en de kust werd nagenoeg onbereikbaar. In Vlissingen en andere plaatsen liep de verdedigingslinie zelfs dwars door de stad. In augustus 1942 was op Walcheren bovendien de eerste grote evacuatie bevolen, die leidde

De Bevelandse Ordedienst in actie in september 1994 (tekening uit 'Luctor et Emergo', herdenkingsuitgave over inundatie en bevrijding van Walcheren, z.j.).

tot het vertrek van circa 10.000 bewoners. Afgezien van deze punten week de bezetting overigens niet wezenlijk af van die elders in het land.

Een dreigende invasie

Dat veranderde echter naarmate de dreiging van een geallieerde invasie toenam. Er werd door de Duitsers serieus rekening mee gehouden dat zo'n invasie ook in Zeeland plaats kon vinden. Eind 1943 was daarom al bevolen de verdediging op en langs het strand met versnelde spoed te versterken. Begin 1944 nam men verdere stappen, die tot doel hadden ook het achterland in staat van verdediging te brengen en zo de geallieerden af te schrikken hier een landingspoging te ondernemen.

Die maatregelen waren ingrijpend voor het land en de bevolking. Vooral ten zuiden van de Oosterschelde werden enorme hoeveelheden boomstammen en palen in de grond geplaatst, op zo'n 20 tot 25 meter van elkaar en vaak door draden met elkaar verbonden en voorzien van explosieven. Met deze 'Rommel-asperges', zo genoemd naar Erwin Rommel, die als Befehlshaber Heeresgruppe B tot deze actie bevolen had, moesten luchtlandingen voorkomen worden. In totaal, zo pochte de vertegenwoordiger van het Duitse burgerlijke bestuur in Zeeland, Beauftragte des Reichskommissars Münzer, waren er uiteindelijk circa een miljoen in de Zeeuwse grond gepoot.

Het was de Zeeuwse mannelijke bevolking die dit werk en het graven van schuttersputjes, loopgraven en wat dies meer zij moest uitvoeren. Aan dit 'spitten en planten' viel nauwelijks te ontkomen, al kon men het wel traineren, wat onder meer in de dagboeken van Hans Warren na te lezen valt.

"Groter lijntrekkerij heb ik nog nooit gezien" schreef hij over de eerste werkdag van de inwoners van zijn woonplaats Borssele.

Vooral de landbouw had onder deze Duitse acties te lijden. Niet alleen moest zij arbeidskrachten afstaan, ook werd de bewerking van de grond door deze obstakels natuurlijk een stuk moeilijker. Onmogelijk werd dat waar als verdedigingsmaatregel ook land onder water werd gezet.

In het gebied ten zuiden van de Oosterschelde was dat slechts sporadisch gebeurd, en dan vooral in Zeeuwsch-Vlaanderen, waar langs de Belgische grens inundaties werden uitgevoerd. Op grote schaal vonden inundaties echter vooral op de Noordzeeuwse en Zuidhollandse eilanden plaats. Door bij vloed via de afwateringssluizen zeewater bin-

nen te laten kwamen Schouwen-Duiveland, Tholen, Sint Philipsland en ook Goeree-Overflakkee vanaf maart 1944 voor een heel belangrijk deel onder water te staan. Daarbij was het mogelijk een vooraf bepaald peil te bereiken. Een hoogte van tussen een halve en een hele meter was ideaal, want dan was het water niet diep genoeg om er met waternietvliegtuigen op te landen en te diep om er met vrachtauto's of tanks doorheen te rijden.

De bevolking en het vee moesten voor dit water wijken. Uit Schouwen-Duiveland werden 17.400 mensen geëvacueerd, merendeels in februari 1944, en uit Tholen 10.500, en dat gaf door het gebrek aan vervoermiddelen en de schaarse verbindingen heel wat meer heisa en ellende dan onlangs in het rivierengebied. Daarnaast werden zoveel mogelijk koeien en paarden weggehaald, alsmede grote hoeveelheden aardappelen, granen, uien enzovoorts.

Op het land kwam zeewater te staan. Voor velen was het daarom niet alleen de vraag hoe lang het land geïnundeerd zou blijven en zij dus huis en haard moesten missen, maar ook hoe lang het daarna zou duren voordat het land weer vruchtbaar zou zijn.

1944

Zoals bekend kwam de invasie wel, maar niet in Zeeland. Toch betekenden de hiertegen genomen maatregelen dat het leven meer ontwricht raakte dan in het overige bezette gebied van Nederland.

Nadat op 6 juni 1944 de eerste geallieerde troepen op de stranden van Normandië waren geland, duurde het een aantal weken voordat werkelijk met een opmars kon worden begonnen. Medio augustus pas volgde de doorbraak. In de dagen en weken daarop werden de meeste Duitse eenheden die in Zeeland gelegerd waren naar het front gestuurd. Maar ook zij konden de geallieerde troepen niet stuiten. Dat werd veel Zeeuwen zonneklaar op 4 september, want vanaf die dag verschenen Duitse soldaten weer en masse in hun dorpen en steden.

Dit keer trokken zij niet naar het zuiden, maar kwamen zij daar vandaan. Zij waren op de vlucht, met alles wat rijden kon, ontredend en ongeordend.

De soldaten bleven aanvankelijk steken bij de Westerschelde. In een mum van tijd was een plaats als Terneuzen niet alleen vergeven van Duitse militairen, maar stonden overal achtergelaten auto's en karren, terwijl op het

voetbalveld van de Rijks-HBS meer dan honderd Franse paarden graasden. Zij hoefden de rivier niet over, maar de soldaten zelf wel. Dat was aanvankelijk een probleem. Maar door grote hoeveelheden schepen te confisceren, waaronder de veerboten, waarvan het personeel overigens was ondergedoken, lukte het de Duitse legerleiding haar manschappen naar de overkant te brengen en via Walcheren en Zuid-Beveland naar Noord-Brabant te dirigeren. Vanaf 10 september werden de soldaten systematisch en geordend de rivier overgebracht.

Toen deze operatie op 23 september werd afgerond, waren meer dan 82.000 manschappen, 530 kanonnen en 4500 voertuigen uit de greep van de geallieerden ontsnapt. Ontsnapt, omdat de weg via België al die tijd was afgesloten doordat Britse troepen al op 4 september Antwerpen hadden veroverd. In de gevechten in Noord-Brabant en rond Arnhem kon een belangrijk deel van deze soldaten en het materieel worden ingezet.

De aanblik van de desolate Duitse troepen had ook in Zeeland een gevoel van euforie te weeg gebracht. Net als elders in het land was hier op 5 september sprake van een Dolle Dinsdag en deden de geruchten hun werk, maar meer dan elders waren deze hier gevoed door wat men op straat zag: paniek. Die paniek werd echter al snel bedwongen. En de aanvankelijke jubelstemming sloeg al snel om in het tegendeel. De geruchten bleken niet alleen geruchten, de chaos onder de Duitse soldaten werd al heel snel tenietgedaan. Al op 11 september was voor Walcheren een evacuatiebevel uitgevaardigd. Hoewel dit massaal genegeerd werd, was het wel het eerste teken dat de touwtjes strakker zouden worden aangetrokken. Bovendien betekende de komst van de zich terugtrekkende Duitse soldaten ook het begin van de werkelijke oorlogsellende.

Deze bleek eerst vooral uit de boven Zeeland sterk toegenomen geallieerde luchtactiviteit, die als doel had de Duitse aftocht tegen te werken. Zo werd onder meer de haven van Terneuzen meermalen door Britse vliegtuigen aangevallen. Op 11 september volgde een grote aanval op de haven van Breskens, het andere punt waarvandaan de Westerschelde kon worden overgevoerd. Zowel onder de honderden daarop wachtende Duitsers als onder de inwoners van het dorp vielen tientallen doden. Geen andere plaats in Nederland verloor bij een bombardement verhoudingsgewijs zoveel burgers als Breskens die dag: 199 van de circa 3300 bewoners.

Vitale verbindingslijnen als de Sloedam en de

Een waarschuwingspamflet zoals dat boven Walcheren en de Bevelanden werd uitgegooid.

bruggen over het Kanaal door Zuid-Beveland werden eveneens geregeld gebombardeerd.

Zo werd door de troepenverplaatsingen en de oorlogshandelingen het al sluimerende isolement van de provincie snel vergroot. Trein-, telefoon- en postverbindingen met de rest van Nederland vielen begin september grotendeels uit. Zeeland werd op zichzelf teruggeworpen, ook waar het bij voorbeeld de voedselvoorziening aanging. Voor hier opererende spionagegroepen werd het bijna onmogelijk nog berichten op een centrale plek te krijgen.

Het vergrote isolement had binnen de illegaleiteit onder meer tot gevolg dat de verschillende groeperingen onder het vaandel van de Ordedienst diepgaand gingen samenwerken.

De tot dan toe sluimerende OD-organisatie kwam voor een belangrijk deel in handen van notabelen van provincie of streek. Gewestelijk leider was bij voorbeeld Jhr Mr A.F.C. de Casembroot, telg uit een voorname Zeeuws geslacht en in het begin van de oorlog ook lid van Gedeputeerde Staten.

Zeeland als strijdtonel

Na de Duitsers volgden, bijna onvermijdelijk, de geallieerden. Op 16 september staken de eerste Poolse soldaten de grens tussen België en Zeeuwsch-Vlaanderen over.

Kort hielden Duitse troepen stand achter de linie die door het daar geïndeerd land werd gevormd, maar binnen enkele dagen was heel Oost-Zeeuwsch-Vlaanderen bevrijd

gebied. Tot het laatst toe hadden schepen vanuit Terneuzen Duitse soldaten naar Zuid-Beveland overgezet.

Zo relatief gemakkelijk als in Zeeuwsch-Vlaanderen ten oosten van de Braakman de geallieerde opmars was verlopen, verliep de strijd in het westelijk deel van dit gebied niet. Integendeel, aan Duitse zijde was men juist van plan dit gebied tot de laatste man te verdedigen. Zolang immers de Westerschelde in Duitse handen bleef, kon de al op 4 september in geallieerde handen gevallen haven van Antwerpen niet gebruikt worden. Die haven was en bleek van cruciaal belang voor een snelle aanvoer van materieel en brandstoffen voor al die Britse en vooral Amerikaanse troepen die al ver in de richting van Duitslands grenzen waren opgetrokken. Over de meningsverschillen die binnen de geallieerde legertop over het belang van deze haven rezen zal ik op deze plek niet uitwiden. Vooralsnog zag in elk geval de direct verantwoordelijke man, Field Marshall Montgomery, dat belang niet werkelijk in. Terwijl de Duitsers zich opmaakten voor een verbeterde strijd ter verdediging van het Westerscheldegebied, ontbrak het de Canadese troepen die langs de kust naar Zeeuwsch-Vlaanderen oprukten aan manschappen en materiaal om hun tegenstander adequaat te lijf te gaan. Pas op 16 oktober zou hun strijd 'top priority' krijgen.

Op 12 september al waren de Canadezen heel dicht bij de grens. Zij stuitten toen op het daar vlak voor gelegen Leopoldkanaal, waarlangs de Duitsers zich hadden ingegraven. De geallieerde opmars stokte en bleef hier weken stokken. De Canadezen wisten

Inname van Westkapelle. Tekening Jac. Prince
(Uit: 'Vrij Volk' door Jacques Cats, Vlissingen
1994).

weinig beters te doen dan de dorpen in de streek dag in dag uit met granaten te bestoken, omdat men dacht dat de Duitsers zich daar ten dele hadden verschanst. Andere dorpen werden om diezelfde reden gebombardeed. Pas op 6 oktober lukte het de Canadese soldaten het kanaal over te steken. De beschietingen op de Zeeuws-Vlaamse dorpen werden toen opgevoerd.

Op 9 oktober werd ook vanuit Oost Zeeuwsch-Vlaanderen de aanval ingezet. Langzamerhand dreven de aanvallers de verdedigers in het nauw, maar het duurde nog tot begin november voordat de laatste Duitse troepen zich overgaven. Het had ruim zes weken geduurd om de circa vijftientig kilometer tussen de grens met België en de Westerschelde kust te overbruggen.

Toen de Britten op 4 september Antwerpen veroverden, waren zij nauwelijks verder gegaan dan de noordelijke binnenstad. Het blijft een interessante vraag wat er zou zijn gebeurd wanneer deze troepen hun opmars in hetzelfde tempo hadden voortgezet. Dan waren zij op een gegeven moment - al heel snel vermoedelijk - bij de Kreekrakdam aangekomen, die Zeeland met Brabant verbindt. Dan ook was de terugweg voor al die Duitse soldaten die de Westerschelde over moesten vrijwel helemaal afgesloten. Hoe de Duitsers daarop zouden hebben gereageerd blijft uiteraard koffiedik kijken, al lijkt het weinig waarschijnlijk dat zij zich bij deze situatie zouden hebben neergelegd.

De werkelijkheid is echter dat pas zo'n twee weken later de eerste, nogal schuchtere, pogingen werden ondernomen om vanuit Antwerpen verder noordwaarts, richting Nederland, te trekken. En de werkelijkheid is tevens dat de Kreekrakdam pas op 23 oktober in geallieerde handen kwam, een week nadat Montgomery aan de gevechten om de beheersing van de toegang tot Antwerpen de absolute prioriteit had gegeven.

Toen ging het ook betrekkelijk snel. Nadat de 26e vanuit Terneuzen een landing op de kust van Zuid-Beveland was uitgevoerd, brak de Duitse verdediging van dit eiland. Op 30 oktober stonden de Canadese troepen aan de Sloedam. De inundaties die de Duitsers in allerijl hadden gelast hadden niet tot noemenswaardige vertragingen geleid. Ook pogingen om de mannelijke bevolking van Goes en de dorpen in de omgeving van deze stad naar Duitsland af te voeren mislukten door de snelle komst van de geallieerden. Zo kwam Zuid-Beveland betrekkelijk ongeschonden uit de strijd te voorschijn, en hetzelfde geldt voor Noord-Beveland (1 november), Tholen (30 oktober) en Sint Philipsland (4 november). Deze laatste twee eilanden werden bevrijd als onderdeel van de geallieerde opmars naar de Moerdijkbruggen.

Walcheren

De belangrijkste troef die de Duitsers in handen hadden was niet Zeeuwsch-Vlaanderen of Zuid-Beveland, maar Walcheren, het hoofdeiland van de provincie. Hier was de kust het zwaarst verdedigd, hier stonden de meeste kanonnen en hier waren de meeste manschappen gelegerd.

Vanaf medio september begonnen Britse vliegtuigen de Duitse kuststellingen en verbindingswegen, vooral de cruciale Sloedam, te bombarderen en beschieten. Maar het beton van de bunkers was zo dik en stevig dat het effect beperkt bleef. In de loop van september was daarom het denkbeeld ontstaan om, door de dijken kapot te bombarderen, het eiland onder water te zetten. Dan zouden de Duitse troepen geïsoleerd raken en konden bovendien gemakkelijker landingen worden uitgevoerd.

Op 3 oktober werd dit vermetele plan werkelijkheid en volgde een aanval op de Westkappelle Zeedijk. Hierbij werd een groot deel van het achter die dijk liggende dorp verwoest: 152 inwoners van Westkapelle vonden de dood.

Hoewel er door de vele zware bommen een

groot gat in de dijk was geslagen, kwam daar de eerste dagen maar betrekkelijk weinig water door, te weinig althans om het eiland te laten onderstromen. De daarop volgende dagen werden de Walcherse dijken nog op drie andere plaatsen gebroken: ten westen van Vlissingen, bij Fort Rammekens en tussen Veere en Vrouwenpolder. Toen kon de zee van alle kanten Walcheren binnenstromen, en dat gebeurde ook. Medio oktober stond Walcheren voor het grootste deel onder water. Meer nog, anders dan de door de Duitsers geïnnundeerde Noordzeeuwse eilanden was Walcheren deel van de zee geworden: het water had hier vrij spel, er was sprake van eb en vloed en afhankelijk van de wind stond er een sterke stroming dwars over het eiland heen.

De pogingen om rond enkele dorpen nooddijkjes op te werpen mislukten door de kracht van de stroming overal. Velen werden gedwongen hun woning en hun dorp te verlaten. Soms bleef het gebied rond de kerk droog en daar stonden dan alle koeien uit de omgeving, voor zover deze in veiligheid hadden kunnen worden gebracht. De hoog gelegen Middelburgse binnenstad werd de opvangplaats voor veel verdrevenen.

In de lager gelegen delen van het eiland hadden de Duitsers hun troepen en geschut moeten terugtrekken. De stellingen langs de kust

raakten door het water geïsoleerd en werden in de loop van oktober steeds vaker en regelmatig doelwit van Britse luchtaanvallen. Daarmee werd de aanval op Walcheren voorbereid die in de ochtend van 1 november 1944 begon.

In omvang was het na de invasie van Normandië de tweede landingsoperatie van de gevechten in Europa. Bij Vlissingen en in het gat in de dijk bij Westkapelle landden die dag een groot aantal mariniers, die zich, hoewel moeizaam, het strand wisten op te vechten. In Vlissingen kwam het tot uitgebreide straatgevechten die er mede toe leidden dat circa tweeduizend huizen verwoest of zwaar beschadigd werden. Vanuit beide landingsplaatsen werd vervolgens langs de kust opgerukt ten einde de Duitse stellingen daar uit te schakelen, een actie die ongeveer een week vergde. Op 4 november waren de geallieerden bovendien eindelijk de zwaar verdedigde Sloedam overgetrokken. Het officiële einde van de strijd om de Scheldemonding viel op 6 november, toen in Middelburg zo'n tweeduizend Duitse soldaten krijgsgevangen werden gemaakt.

Op Walcheren was toen dertien procent van de huizen verwoest, was 62 procent beschadigd en stond 44 procent onder water. In de bevrijdingsproclamaties kon de bevolking dan ook lezen dat de situatie zich niet 'tot uitbundig feestvertoon' leende.

Schouwen-Duiveland

Al met al had de verovering van de toegang tot Antwerpen zo'n anderhalve maand geduurd. Beide partijen had dat duizenden doden en gewonden gekost. Maar het einde van de strijd betekende nog niet dat de Westerschelde als vaarroute naar Antwerpen in gebruik kon worden genomen. Eerst moesten zo'n drie weken lang mijnen worden geruimd.

Pas op 23 november kwam in Terneuzen het eerste koopvaardijship aan. Vijf dagen later liep het eerste konvooi de haven van Antwerpen binnen, twaalf weken nadat deze vrijwel ongeschonden in geallieerde handen was gevallen. Een maand daarna lanceerden de Duitsers hun Ardennenoffensief, met als doel: Antwerpen. Mede dankzij de goederen, het materieel en de brandstof die nu via deze haven konden worden aangevoerd, waren de Amerikanen in staat deze aanval af te slaan.

De bevrijding van de gebieden ter weerszijden van de Westerschelde betekende niet het einde van de oorlog. Ten eerste bleef een deel van de provincie nog bezet: Schouwen-Duiveland. Vanuit strategisch oogpunt was dit eiland niet bijzonder belangrijk. Na een niet meer dan flauwe poging tot een bezetting, waarbij bleek dat de Duitsers niet van plan waren het gebied zomaar prijs te geven, werd de Oosterschelde daarom het komende halfjaar, tot mei 1945, de frontlinie tussen de twee vijanden. In concreto betekende dit dat die maanden over en weer dorpen werden beschoten en er op de oevers zelfs raids werden uitgevoerd om vernielingen aan te richten. In feite was echter sprake van een status quo.

De nog op het eiland woonachtige bevolking - het merendeel was begin 1944 geëvacueerd - kon geen kant meer op. Er was zelfs toestemming van de militaire autoriteiten nodig om van het ene naar het andere dorp te gaan. Doordat de electriciteit uit Geerttruidenberg kwam en de centrale aldaar in geallieerde handen was en de Zierikzeese gasfabriek op oudejaarsdag door granaten werd getroffen, was het leven een stuk primitiever geworden. Ook het water moest na verloop van tijd worden gerantsoeneerd. Maar Schouwen-Duiveland was agrarisch gebied, dus van een voedseltekort, laat staan een hongervinter, was hier geen sprake.

Omslagfoto van 'Water als wapen' door Jacques Cats, nr. 2 van een serie fototijdschriften over Zeeland in de oorlogstijd (Vlissingen 1990).

De bevolking kende die maanden weinig vrijheid. Iedereen stond wel op een of andere manier ten dienste van het Duitse leger, of het nu was door loopgraven te graven of aardappels te koken. In het begin vond nog wel een enkele poging plaats om over de Oosterschelde naar bevrijd gebied te ontsnappen. Maar nadat begin december een tiental personen daarbij was gesnapt en zij hiervoor op een wijze werden gestraft die nergens anders in Nederland tijdens de bezetting zo is voorgekomen - door ophanging - zag men daar verder van af. Dit afschrikwekkende voorbeeld miste bovendien zijn uitwerking niet. Toen aan het eind van die maand de mannelijke bevolking bevolen werd zich voor deportatie naar Duitsland gereed te maken, gehoorzaamde men zonder dralen.

De periode dat Schouwen-Duiveland frontgebied was en de rest van de provincie al was bevrijd, bleek de grimmigste van de hele bezettingsperiode.

Bevrijd maar ...

Maar ook voor de rest van de provincie was de oorlog nog niet afgelopen, al was men dan bevrijd. Behalve dat Zeeland frontgebied was, bleef ook Antwerpen het doelwit van militaire acties. Vanaf half oktober werden op de haven de nieuwste Duitse wapens

gericht: de V-1's en de V-2's, bemanningsloze (vliegtuig)raketten die diezelfde tijd in een vergelijkbare hoeveelheid ook op het veel grotere Londen werden afgevuurd. Veel van die dingen kwamen echter in Zeeland terecht en brachten vooral in Thoolse, Zuid-bevelandse en Zeeuws-Vlaamse dorpen schade teweeg, juist dus in gebieden die door de gevechten betrekkelijk gespaard gebleven waren. Daarnaast waren de geallieerde konvooien op de Westerschelde zo nu en dan doelwit van Duitse aanvallen.

Het voortduren van de oorlogssituatie betekende dat de bewegingsvrijheid van de Zeeuwen noodgedwongen ernstig beperkt bleef. Geëvacueerde gebieden bleven in beginsel verboden gebied en bij de Kreekrakdam werd nog steeds iedereen gecontroleerd die de provincie in of uit wilde. Trouwens, auto's en fietsen waren of door de Duitsers meegenomen of werden door de geallieerden opgeëist. De spoor- en tramlijnen in de provincie waren op verschillende stukken vernield, tal van bruggen waren kapot en de veerboten waren weggehaald of gezonken. Vooralsnog bleef het isolement van de provincie dus gehandhaafd. Het duurde enkele maanden voordat binnen de provincie weer min of meer normale verbindingen ontstonden. Ook op andere wijze bleef de bevolking eraan herinnerd dat in hun geval de bevrijding nog niet het einde van de oorlog betekende. In veel huizen waren nu bij voor-

op 1 december 1944 in een voor de regering in Londen bestemd rapport formuleerde. Sommigen constateerden dat tegenover geallieerde soldaten een zelfde houding werd ingenomen als eerder tegenover Duitse en dat noodzakelijke werkzaamheden werden gesaboteerd. Het zijn geluiden die maanden lang te horen waren en na mei 1945 ook op Schouwen-Duiveland vielen te beluisteren. Naast *'de aangenomen gewoonte om niet te werken op bevel of aandrang'* werd de mateheid toegeschreven aan de hoge bedragen die vooral aan het werken aan de Duitse verdedigingswerken langs de kust waren verdiend en aan de vele inkomsten die met smokkel en zwarthandel waren binnengekomen. Verder speelde in zijn algemeenheid ook een aanzienlijk gebrek aan kleding en schoeisel een rol, terwijl in de winter de hoeveelheid beschikbare brandstof beperkt bleef. De voedselvoorziening vormde overigens in het algemeen geen probleem, al verschilde dat wel wat van streek tot streek en van eiland tot eiland.

De schade

Toen in mei 1945 de balans kon worden opgemaakt bleek dat geen provincie zoveel schade had opgelopen. Zeeland kende verhoudingswijs de meeste verwoeste, de meeste zwaar beschadigde en de meeste licht beschadigde woningen. In totaal ging het hierbij om zo'n 43.500 huizen. Vooral de eerste maanden ontbraken echter vaak de meest elementaire materialen om op een behoorlijke manier reparaties uit te voeren. Zaken als glas, stopverf en dakpannen konden niet alleen moeilijk worden aangevoerd ten gevolge van de gebrekkige verbindingen, maar ook omdat het vervoer van oorlogsmaterieel natuurlijk voorrang had.

Met het provisorische herstel van gebouwen - het wind- en regendicht maken - was men er uiteraard nog niet. Voor niet minder dan 36 Zeeuwse dorpen en steden werden de komende jaren wederopbouwplannen opgesteld, op een landelijk totaal van 318. Het gebrek aan bouw materiaal bleef tot het loskomen van de Marshallhulp een nijpend probleem. Lang zou Zeeland nog gekenmerkt worden door noodbehuizingen en kapotte gebouwen.

De meeste havens waren, vaak op het laatste moment, door de Duitsers ook nog eens onbruikbaar gemaakt: schepen waren erin tot zinken gebracht en kademuuren waren opgeblazen. Vlissingen kon nog van geluk spreken dat de scheepswerf De Schelde nagenoeg ongeschonden was gebleven, evenals het gro-

Bunkers als onderkomen voor dakloze gezinnen. (Uit: 'Vrij Volk'.)

kleio

nummer 3/95
pagina's 18 en 19

beeld Britse in plaats van Duitse soldaten ingekwartierd.

Voor velen bleek de voortdurende oorlogssituatie, terwijl men zich de bevrijding zo anders had voorgesteld, moeilijk te verdragen. Alom werd geconstateerd dat zich van de bevolking een soort indolentie en lethargie meester maakte, zoals een OD-lid het

te, al sinds 1939 op stapel liggende passagiersschip. Dit luxe schip, onlangs als *Achille Lauro* door de golven verzvolgen, was onder meer voorzien van een zoetwaterinstallatie, die de burgerij van de stad die maanden goed van pas kwam. De gewone waterleiding was ten gevolge van het oorlogsgeweld niet langer bruikbaar.

Ook de landbouw had ernstig geleden in de strijd. Veel boerderijen waren verwoest of beschadigd en werktuigen en gereedschappen waren verdwenen. Hoewel landelijk in 1945 de veestapel met tien procent groeide, is deze in Zeeland met een kwart afgenomen. Uiteraard waren ook veel gewassen en voorraden verloren gegaan, waardoor in 1945 de opbrengst van de Zeeuwse akkerbouw meer dan de helft onder de opbrengst in 1943 lag. Voor een heel belangrijk deel is dit aan de inundaties op vooral de Noordzeeuwse eilanden te wijten.

Het op gang brengen van de landbouw leed onder meer aan het gebrek aan arbeidskrachten. Honderden Zeeuwse jongemannen werden gerecruteerd om wacht te lopen op de dijken en uit te kijken naar mijnen en ander onraad, en veel vrijwilligers waren er niet te vinden. Dat gold te meer waar het om het opruimen van de vele kadavers en de talrijke mijnen ging. Uiteindelijk werden hiervoor onder andere gedetineerde NSB-ers ingezet, die in westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen bijna drie-kwart van de daar tot augustus 1945 geruimde 22.000 mijnen voor hun rekening hadden genomen.

De inundaties in Zeeuwsch-Vlaanderen en Zuid-Beveland bleken betrekkelijk snel ongedaan te kunnen worden gemaakt. Dat gold op zichzelf ook voor Tholen, en na mei 1945 voor Schouwen-Duiveland, maar hier zat men wel met de gevolgen van het zeewater. Het was de vraag hoe ernstig het land had geleden onder al dat zout. In de praktijk bleek dit vooral op Tholen mee te vallen, zozeer zelfs dat in landbouwkringen van het wonder van Tholen werd gesproken.

De droogmaking van Walcheren

De grootste klus waarvoor men in Zeeland bij het herstellen van de oorlogsschade stond waren natuurlijk de Walcherse dijken. Waar elders eenvoudig de pompen in werking konden worden gesteld, moesten hier de dijken eerst worden gesloten. Maar ondertussen sleet de zee de gaten steeds breder uit en de

Het water stond op Walcheren zo hoog dat mosselen zich tot twee meter boven de grond aan boomstammen en struiken hadden gehecht. (Uit: "Luctor et Emergo".)

geulen almaar dieper en langer. De stroming en het geklots van de golven ondermijnden huizen en wegen. Nog voor de bevrijding werd daarom al de noodzaak van een snel dichten van de dijken benadrukt. Nog geen twee weken na de bevrijding van Middelburg werd als speciale dienst van Rijkswaterstaat de Dienst Droogmaking Walcheren opgericht.

Omdat in veel hoger gelegen dorpskernen nog steeds mensen woonden en de kans op ziekten en voedseltekorten daardoor alleen maar toenam, was omstreeks diezelfde tijd besloten een belangrijk deel van de inwoners van Walcheren alsnog te evacueren, in totaal zo'n 6600 mensen. Menigeen gaf pas na veel aandrang en met de grootst mogelijke onwil gevolg aan dit bevel, dat uiteraard ook nog eens herinnerde aan de evacuaties die tijdens de Duitse bezetting hadden plaatsgevonden of waren bevolen.

Met de voorbereidingen voor het herstel van de Walcherse dijken werd al in december 1944 een begin gemaakt: rijshout en stenen werden uit Brabant en België aangevoerd. Het al snel gestelde doel was de gaten voor de winter van 1945/1946 te dichten. Maar pas nadat in mei 1945 de rest van Nederland bevrijd was kon het grotere materieel worden aangevoerd. In november 1945 waren inmiddels zo'n 3150 man bij de sluitingswerkzaamheden betrokken.

Na de droogmaking volgde het herstel. Gebouwen en landerijen hadden zwaar onder het zeewater te lijden gehad. Wat eens de tuin van Zeeland werd genoemd was nu een troosteloze, kale vlakte. Het beeld van in bomen hangende mosselschelpen die rinkelde in de wind is typerend voor Walcheren in

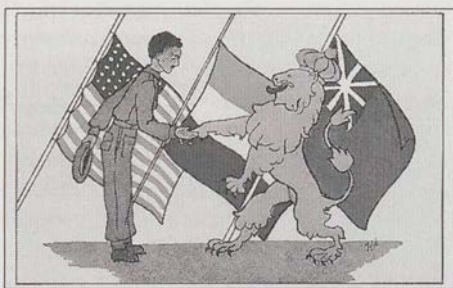
die dagen. Het duurde tot in 1948 voordat de landbouw weer een normale opbrengst kende.

Afsluitend

De bijzondere strategische situatie van Zeeland die al aan het begin van de oorlog was gebleken, leidde in september 1944 tot zware gevechten en grote vernielingen. De verwerking en het herstel daarvan hebben de jaren na de bevrijding voor een belangrijk deel bepaald. Net als in de rest van Nederland bleven veranderingen op maatschappelijk gebied beperkt, ondanks tal van verwachtingen die velen daarover tijdens de bezetting en kort na de bevrijding koesterden. Ook al langer levende ideeën die het natuurlijke isolement van Zeeland, zowel naar de rest van het land als binnen de provincie, moesten doorbreken bleven, deels ten gevolge van de vele herstelwerkzaamheden en de daaraan verbonden kosten, achterwege.

Het keerpunt is voor Zeeland niet de oorlog maar de watersnoodramp van 1953. Met het Deltaplan werd het Zeeuwse isolement pas werkelijk doorbroken en traden er diepgaande maatschappelijke veranderingen op. De oorlog bracht dat, ondanks alles, niet teweeg.

Vijftig jaar bevrijding in de schoolboeken

Carla van Boxtel

Vijf mei 1945 zal één van de weinige historische data zijn waarvan de betekenis bij het gros van de Nederlandse bevolking bekend is. Mondelinge overlevering, televisie, films, literatuur, musea, monumenten en herdenkingen geven degenen die de oorlog niet zelf hebben meegemaakt de mogelijkheid om kennis te nemen van dit verleden. In die zin is het geschiedenisonderwijs slechts een van de vele informatiebronnen.

Kleio-redacteur Carla van Boxtel zocht uit wat leerlingen de afgelopen decennia over oorlog en bevrijding in hun schoolboeken konden lezen.

De Tweede Wereldoorlog wordt doorgaans wel beschouwd als een belangrijk onderdeel van het geschiedeniscurriculum. Vanaf de jaren vijftig is de Tweede Wereldoorlog een blijvend thema in de geschiedismethoden. Nu, na vijftig jaar is het thema nog steeds van een behoorlijke omvang: het aantal pagina's dat er in de schoolboeken aan besteed wordt is nauwelijks veranderd.

Dit neemt niet weg dat het onderwerp door de jaren heen een wat andere invulling heeft gekregen. Dit geldt onder andere ook voor de wijze waarop in het kader van de oorlog de bevrijding in de schoolboeken aan bod komt.

Wanneer je de boeken van de afgelopen vijftig jaar bestudeert, dan zie je de nadruk verschuiven van bevrijding als een concrete, historische gebeurtenis van nationaal belang, naar bevrijding als een te veralgemeniseren en actualiseren concept.

dit verhaal. Het thema werd ingevuld vanuit een chronologische en politiek-militaire benadering, een benadering die in deze periode ook gebruikelijk was bij andere onderwerpen.

Dat het geschiedenisonderwijs in de jaren vijftig nog sterk in dienst stond van de 'nationale opvoeding' blijkt uit de wijze waarop dit thema als onderdeel van de vaderlandse geschiedenis aan de orde werd gesteld. De bevrijding werd vooral gepresenteerd als bevrijding van een onschuldig vaderland.

Maar ook in de jaren zestig en zelfs nog in de jaren zeventig tref je in de schoolboeken uitspraken aan van deze strekking:

"vele, goede vaderlanders hielden de strijd hardnekkig vol" en "het was een Amerikaan van Nederlandse bloede die bij Remagen als eerste over de Rijn ging".¹

Bevrijding van het nationaal-socialisme

In de loop van de jaren zeventig wordt de ideologie van het nationaal-socialisme in de schoolboeken uitgebreider aan de orde gesteld. De bevrijding kreeg daarmee niet alleen betekenis als de bevrijding van Nederland, maar tevens als de bevrijding van het nationaal-socialisme. Deze laatste interpretatie maakte nog een andere verschuiving mogelijk, namelijk de actualisering van het thema.

Bevrijding van Nederland

In de jaren vijftig en zestig verhaalden de schoolboeken hoofdzakelijk over de bevrijding als militaire operatie. De gebeurtenissen werden chronologisch gevolgd, waarbij de diepte- en hoogtepunten aan de leerling voorbij trokken: D-day, de slag om Arnhem, de hongerwinter en uiteindelijk de bevrijding op 5 mei. Kaartjes van bezettingszones en foto's van voedseldroppings illustreerden

"Toen de toestand onhoudbaar en capitulatie op handen bleek, kregen geallieerde vliegtuigen vergunning voedselpakketten naar beneden te werpen - een ontroerende en onvergetelijke aanblik, als die van Boisot in Leiden op 3 October 1574! En na enige onderhandelingen in Wageningen volgde in de ochtend van 5 Mei 1945 de volledige capitulatie van de in Nederland vertoevende Duitse legermacht; ons vaderland was vrij!"

Fragment uit: M.G. de Boer, J. Presser, *Beknopi leerboek der geschiedenis van het vaderland, deel 2* (Leiden 1947)

kleio

nummer 3/95
pagina's 20 en 21

Bevrijding kon immers worden uitgelegd als de overwinning van waarden als vrijheid, gelijkwaardigheid, wederzijds respect en democratie.

Dat met de bevrijding in 1945 echter geen definitief einde was gekomen aan onderdrukking, discriminatie en vervolging wordt met name in de recente schoolboeken benadrukt. In *Sporen* is bijvoorbeeld een apart hoofdstuk opgenomen over hedendaags neofascisme en anti-fascisme.² Ook het aan de orde stellen van de zin van het herdenken kan vanuit de wens tot actualiseren begrepen worden.

Hoewel ook in de huidige schoolboeken nog steeds verteld wordt over de bevrijding die op 5 mei in Nederland een feit werd, wordt het begrip bevrijding daarnaast steeds meer los gewekt van deze concrete historische gebeurtenis. Bevrijding krijgt steeds meer betekenis in relatie tot algemene concepten als onvrijheid en vrijheid, die van toepassing kunnen zijn op diverse tijden en plaatsen.

Ook de overheid speelde een rol bij deze ontwikkeling. Zo verscheen in 1987 naar aanleiding van de veertigjarige herdenking een ministeriële beleidsnota waarin expliciet de relatie tot het heden werd benadrukt. Als beleidsvoornemen werd onder andere het volgende geformuleerd:
"Kennis van en inzicht in de oorzaken, achtergronden en gevolgen van WO II en de relatie met verschijnselen van met name fascisme en racisme in de huidige samenleving dienen meer systematisch en expliciet aan de orde te komen in het onderwijs".³

Actualisering

De leerlingen raken in tijd steeds verder verwijderd van de Tweede Wereldoorlog en van de bevrijding die daar in Nederland een einde aan maakte. Zoals bij vele andere historische gebeurtenissen en verschijnselen lijkt ook bij dit thema actualisering een sleutelbegrip te worden. De vraag is wanneer en in welke mate de actualisering als een verrijking kan worden beschouwd.

Voorwaarde voor een zinnige actualisering is het verwerven van voldoende inzicht in en reflectie op het historisch verschijnsel dat geactualiseerd wordt. De bestudering van vergelijkbare actuele verschijnselen zal moeten gebeuren vanuit dezelfde onderzoekende, nuancerende en kritische houding waarmee eerst de Tweede Wereldoorlog is benaderd. Deze voorwaarde geldt ook wanneer het gaat om de eigen meningsvorming die in steeds meer schoolboeken wordt benadrukt.

Het onderwerp zou daarmee een meer directe en actuele betekenis voor leerlingen kunnen krijgen. Ten aanzien van de Tweede Wereldoorlog kan bijvoorbeeld de vraag worden opgeroepen hoe je zelf in dergelijke situaties zou handelen. *Sprekend Verleden* wijdt hier onder de kop 'Wat moet je doen?' een hele eenheid aan.⁴

Deze aandacht voor de eigen meningsvorming gaat samen met meer aandacht voor persoonlijke elementen. Dagboekfragmenten van Anne Frank, brieven van overlevenden van concentratiekampen verhalen van verzetsstrijders kom je in steeds meer schoolboeken tegen. Onvrijheid en vrijheid komen niet meer alleen op het nationale niveau aan de orde, maar ook op het individuele niveau. Dit kan in het kader van de behandeling van de Tweede Wereldoorlog als een positieve ontwikkeling worden beschouwd. Het is echter jammer dat - zeker met het oog op inleving en eigen meningsvorming - slechts weinig schoolboeken daadwerkelijk een genuanceerd beeld laten zien van beweegredenen van 'daders' en 'omstanders' en dat beeld ook goed weten te integreren in een bredere historische context.

Een voorbeeld van een poging hiertoe is het opnemen van een fragment uit het boek van Lifton over nazi-doktoren, waarin verhaald wordt over de achtergronden en motieven van dokter Johann S. die meewerkte aan de vernietiging van joden in *Vragen aan de Geschiedenis*.⁵

In de toekomst?

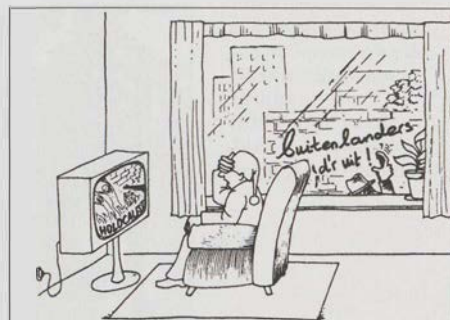
De huidige en toekomstige methoden moeten functioneren voor een generatie leerlingen waarvan de grootouders de oorlog al niet meer bewust of helemaal niet hebben meegemaakt. Dit betekent niet dat daarmee de betrokkenheid van leerlingen bij deze periode minder zal worden. Het gaat immers om een emotioneel aangrijpende periode. Bovendien zijn er nog steeds veel slecht- of onbeantwoorde vragen. Wanneer de geschiedwetenschap tot meer en nieuwe inzichten komt, zal dit ongetwijfeld doorwerken in de schoolboeken.

Na vijftig jaar herdenken wordt bijvoorbeeld geprobeerd om een beeld te schetsen van de wijze waarop Nederland is omgegaan met de Tweede Wereldoorlog. Dit beeld zou in het geschiedenisonderwijs aan de orde kunnen worden gesteld. Daarnaast zullen de jaarlijkse herdenkingen op 4 en 5 mei aanleiding blijven geven tot het verhelderen van datgene wat op die dagen herdacht en gevierd wordt.

Interessant is natuurlijk de vraag welke verschuivingen een mogelijke afschaffing van de herdenkingen te weeg zal brengen in de invulling en betekenis van het onderwerp in de schoolboeken.

Noten

1. Het eerste citaat is afkomstig uit: E. Rijpma, *De ontwikkelingsgang der historie*, 2b (Groningen 1963) 308. Het tweede uit: M.G. de Boer en J. Presser, *Beknopt leerboek der geschiedenis van het vaderland*, deel 2 (Leiden 1977[13]) 83.
2. J. Gelsens, T. van der Geugten, K. Loggen en A. Wilschut, *Sporen 3* (Groningen 1993) 52, 53.
3. *Beleidsnota Jeugdverlichting over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot het heden* (Rijswijk 27 april 1987) 15.
4. L.G. Dalhuisen en H.J.M. van der Geest (red.), *Sprekend Verleden, bovenbouw Havo/Vwo deel 1* (Den Haag 1994[2]) 130-133.
5. *Vragen aan de Geschiedenis*, deel 5/6 Vwo (Groningen 1989) 178, 179.

56 Prent uit *Hervormd Nederland* van 15 oktober 1983.

b Op welke afbeeldingen zie je voorbeelden van antifascisme? Leg telkens je antwoord uit.

4 Verzamel voorbeelden van neofascisme en antifascisme, bijvoorbeeld uit kranten. Maak er een collage van en noteer er je eigen mening bij.

5 Bedenk dingen die je zelf kunt doen tegen vormen van neofascisme.

Het bestuur aan de ondergrondse?

Henk Termeer

Op een warme dag in de zomer van 1994 promoveerde Henk Termeer, verbonden aan de KUN en tot voor kort redacteur van KLEIO, op het proefschrift 'Het geweten der natie'. De voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden van Nederland, september 1944 - mei 1945. Hij volgt daarin de lotgevallen van de voormalige illegaliteit op de voet. In dit artikel gaat hij in op de rol die de illegaliteit speelde in het bestuur van het bevrijde gebied en de steun die koningin Wilhelmina vanuit Londen bij conflicten verleende.

Verwijzingen naar literatuur, archiefstukken en interviews zijn te vinden in 'Het geweten der natie'.

Een uitgebreidere versie van dit artikel verscheen eerder in J.A. van Oudheusden en H. Termeer (ed.), *Tussen vrijheid en vrede. Het bevrijde Zuiden, september '44 - mei '45* (Zwolle/s-Hertogenbosch 1944).

Wie het in het burgerlijke bestuur van gemeenten, provincies en land voor het zeggen zouden krijgen, was na de bevrijding geen uitgemaakte zaak.

De aangebleven of teruggekeerde ambtsdragers kregen namelijk ook te maken met allerlei nieuwe autoriteiten en met zelfbewuste verzetsveteranen, die zich niet wensten neer te leggen bij een klakkeloos herstel van de 'oude' functionarissen. Ze wilden ernst maken met hun streven naar een gezuiverd en 'nieuw' Nederland.

Ondanks het vorderen van de bevrijding in de maanden september, oktober en november 1944 keerde in de meeste plaatsen in het Zuiden niet de vertrouwde gezagssituatie terug, die men vóór 1940 gekend had. Nieuw waren natuurlijk allereerst de geallieerde militairen. De bevolking kwam al direct in aanraking met manschappen en officieren van Amerikaanse, Britse, Canadese of Poolse legereenheden. Minder zichtbaar waren de commandanten van die eenheden. Deze hadden volgens een afspraak met de Nederlandse regering, het zogenaamde *Legal Agreement*, grote bevoegdheden om de oorlogvoering vlot te laten verlopen. Speciaal hun *Civil Affairs*-afdelingen hielden zich bezig met het regelen van allerlei burgerzaken die voor de oorlogvoering van belang waren: avondklok, verkeer, verduistering, vordering van gebouwen en woningen en het vertier van de soldaten. Daarnaast kreeg de burgerij op den duur ook te maken met Nederlandse militairen in geallieerde dienst: de mannen van de in Engeland ontstane Prinses Irenebrigade en de leden van de na de bevrijding uit het 'gewapende verzet' en hun hulptroupen gevormde Stoottroepen en Bewakings-troepen van de Binnenlandse Strijdkrachten-in-oprichting.

Juist vanwege de maanden voortdurende oorlogvoering hadden militaire zaken absolute voorrang en in die situatie konden de geallieerde troepen te velde de assistentie van de voormalige illegaliteit en haar mensen en middelen goed gebruiken. De verzetsveteranen werden dan ook volop door de geallieerden ingeschakeld: voor het geven van

informatie over vijandelijke posities, voor het uitvoeren van de *crossings* van personen en informatie van en naar bezet gebied - deze gingen tot april 1945 door -, voor het aanwijzen en aanhouden van spionnen en andere politiek verdachte personen, die een veiligheidsrisico betekenden en voor allerlei ondersteunende diensten als het bewaken van opslagplaatsen, bruggen en andere strategische objecten.

De gewone burgerautoriteiten kwamen, zolang het Zuiden militair operatieterrein of frontgebied was, duidelijk pas op de tweede plaats en ook zij hadden zich aan de militaire prioriteiten te onderschikken.

Het Militair Gezag

Het dagelijks bestuur in het bevrijde Zuiden kwam in handen van het Militair Gezag, dat in 1943 door de regering in Londen in het leven geroepen was. Het had als taak om, in afwachting van de terugkeer van de regering, het

bestuur op zich te nemen, de burgerlijke bestuursorganisatie weer op poten te zetten en in contact met de geallieerde autoriteiten alle obstakels voor de oorlogsvoering uit de weg te ruimen.

Men verwachtte dat dit MG slechts hooguit enkele weken actief zou hoeven zijn en had het voor de korte duur van zijn bestaan grote bevoegdheden gegeven.

KLEIO

nummer 3/95
pagina's 22 en 23

Generaal majoor H.J. Kruls.

Door de onverwachte deelbevrijding van Nederland kon de regering echter niet naar bevrijd gebied terugkeren en bleef het Militair Gezag gedurende meer dan een half jaar de machtigste Nederlandse overheidsinstantie. Zo konden de functionarissen van het Militair Gezag niet alleen de burgerlijke gezagsorganen aanwijzingen geven, de burgerij verordeningen opleggen, censuur uitoefenen, vergaderingen verbieden, werkrachten, gebouwen en goederen vorderen en personen vastzetten, maar ook overheidsfunctionarissen zuiveren en waarnemende burgemeesters en politiecommissarissen benoemen. Deze opsomming is verre van volledig, maar geeft wel een indruk van de voornaamste bevoegdheden en de almacht van het Militair Gezag.

De taken van het MG bepaalden vanzelf zijn organisatiestructuur. Het werd, eerst vanuit Brussel en sinds begin maart 1945 vanuit Breda, geleid door de chef-staf, generaal-majoor Kruls, bijgestaan door een stafbureau. Daarin zaten de hoofden van een vijftiental secties, die de coördinatie per tak van bestuur verzorgden, zoals bijvoorbeeld binnenlands bestuur, juridische zaken, politie, financiën, arbeidszaken en voorlichting. Voor het bestuur in het bevrijde gebied zelf had men Nederland verdeeld in Provinciale Militaire Commissariaten met als centrum de hoofdsteden van de provincies. Ieder Provinciaal Militair Commissariaat (PMC) stond

onder leiding van een provinciaal militair commissaris (pmc) en was weer onderverdeeld in een aantal Districts Militaire Commissariaten (DMC). Deze werden geleid door districts militaire commissarissen (dmc), die hun standplaats hadden in de grotere steden. De staven van de pmc-en en dmc-en werden op den duur ook in secties verdeeld voor bepaalde takken van werkzaamheden, veelal overeenkomend met de sectie-indeling van de staf in Brussel.

Toen na de bevrijding de eerste functionarissen van het Militair Gezag in het kielzog van de geallieerde troepen in bevrijd gebied arriveerden, zochten de militaire commissarissen conform hun instructies eerst voornamelijk steun bij de vroegere burgemeesters en hun ambtelijke apparaat. Maar daarbij kwamen zij al snel in conflict met de voormalige illegaliteit.

De illegaliteit

Het overwegend plaatselijke en regionale verzet in het Zuiden was pas in de loop van 1943-1944 ingevoegd in grote landelijke illegale organisaties. Daarbij ging het vooral om de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, de nauw hiermee verbonden, gewapende Landelijke Knokploegen, de militante Raad van Verzet, het Ambtenarenverzet, diverse organisaties van de illegale pers, zoals *Je Maintiendrai*, *Trouw*, *Vrij Nederland*, *Christofoor*, *Het Parool* en *De Waarheid*, alsmede enige inlichtingenorganisaties. Alleen de door legerofficiëren georgani-

seerde Ordedienst was ook in het Zuiden al vroeg in de bezettingstijd opgericht. Maar met uitzondering van haar inlichtingendienst was de OD-organisatie al snel door de bezetter uitgeschakeld en de restanten daarvan legden zich niet toe op verzet, maar bereidden zich voor op het bewaren van de openbare orde na de bevrijding.

Voor na D-Day, 6 juni 1944, veranderde er veel voor de illegaliteit. Door de verscherpte Duitse maatregelen doken nu veel meer personen onder dan eerder het geval was geweest en die honderdduizenden moesten allemaal onderdak en verzorging krijgen. Bovendien maakte de uit Frankrijk en België naderende bevrijding vooral in het Zuiden het sabotage- en inlichtingenwerk belangrijk en urgent. Daarvoor werd in augustus een aparte sabotage-organisatie met 'burgerverzetsgroepen' opgericht onder leiding van de landelijke sabotage-commandant, de Westbrabantse Knokploeger 'Frank' Van Bijnen.

Tenslotte moesten er ook voorbereidingen worden getroffen voor na de aanstaande bevrijding: wie moesten er worden opgepakt, wie dienden niet in hun oude functie terug te keren en wie zouden dan de leiding van het bestuur en de politie moeten krijgen? Toen de Ordedienst zich bij de schijnbevrijding van Dolle Dinsdag (5 september) nauwelijks roerde, ging de illegaliteit ook nog maatregelen voorbereiden om bij en na de bevrijding de orde te handhaven.

Voor de uitvoering van al die nieuwe taken maakte de illegaliteit royaal gebruik van de

Prins Bernard verlaat het afdelingshoofdkwartier van de Stoottroepen der BS in het Brabantse Deurne.
(Uit: Bericht van de Tweede Wereldoorlog, nr. 86, Amsterdam 1970).

vele nieuwe vrijwilligers en onderduikers die zich in het zicht van de bevrijding alsnog aanmeldten voor het verrichten van verzetswerk. Hun aantal was een veelvoud van het beperkte aantal oorspronkelijke illegale werkers van circa vierduizend in het hele Zuiden. Door die talrijke nieuwelingen voor dit werk in te schakelen, liep men ook minder het risico dat ze de illegaliteit bij de bevrijding voor de voeten zouden lopen.

Toen kort voor de bevrijding van de eerste delen van het Zuiden uit Londen het bevel kwam dat de Knokploegen, de Raad van Verzet en de Ordedienst zich onder leiding van prins Bernhard in de Binnenlandse Strijdkrachten moesten verenigen, kwamen daarmee niet alleen de gewapende illegaliteit maar ook haar omvangrijke hulptroepen van vrijwilligers hierin terecht.

De roep om een sterker Militair Gezag

Doordat de functionarissen van het Militair Gezag in de gebieden die het eerst werden bevrijd, aanvankelijk aansluiting zochten bij de vroegere burgemeesters en hun ambtelijk apparaat, kwam van een behoorlijke zuivering van de politie en het overheidspersoneel voorlopig niet veel terecht. In die gebieden ging de voormalige illegaliteit daarom in de oppositie. Ze organiseerde zich in plaatselijke comités, die invloed op het bestuurlijke beleid eisten en met name aandrongen op een gedegen aanpak van de zuivering.

Die plaatselijke comités van oud-illegalen stonden sterk in hun oppositie omdat ze ook spraken namens de gewapende voormalige illegalen, die als commandanten in de Binnenlandse Strijdkrachten de dienst uitmaakten. Deze BS waren namelijk sinds de bevrijding de arrestaties van politieke verdachten blijven beheersen, ook al hadden de regering en het Militair Gezag die taak aan de politie toegedacht. Maar de politieapparaten in de meeste grote gemeenten waren in de praktijk zo ernstig verzwakt en nog aan zoveel twijfel onderhevig, dat ze voor dit arrestatiewerk onbruikbaar waren.

Wat in de tweede helft van oktober dreigde, was dat de vorming van voor het front bestemde Stoottroep-compagnieën in BS-verband vertraagd zou worden. De plaatselijke BS-leden wensten namelijk niet uit hun woonplaatsen te vertrekken voordat de zuivering van de plaatselijke overheidsdiensten was veiliggesteld.

Onder druk van deze oppositie en omdat nu duidelijk werd dat de algehele bevrijding pas maanden later zou plaatsvinden, paste chef-staf Militair Gezag Kruls half oktober zijn beleid aan. Hij gaf zijn militaire commissarissen nieuwe instructies. Voortaan moesten ze direct na de bevrijding met de plaatselijke oud-illegaliteit contact opnemen en ervoor zorgen dat het politie-apparaat en de overheidsdiensten snel gezuiverd werden. Bovendien kregen ze de raad om geschikte adviseurs uit oud-illegaliteit en Ordedienst in hun staten op te nemen.

De gevolgen voor het burgerlijke gezag waren ingrijpend. Zo kon aanvankelijk slechts één van de vier zuidelijke commissarissen der koningin zijn plaats weer innemen, te weten de Limburgse gouverneur Van Sonsbeek. De Zeeuwse commissaris Quarles van Ufford werd gedurende een aantal weken vervangen door gedeputeerde De Casembroot. De Brabantse commissaris Van Rijckevorsel was ziek; de voormalige illegaliteit wenste hem echter niet terug en hij werd de hele hier beschreven periode vervangen door gedeputeerde Smits van Oyen. In het bevrijde zuidelijke deel van Gelderland was geen commissaris aanwezig en daar benoemde de Gelderse provinciaal militair commissaris Van Everdingen, eigenmachtig en buiten zijn baas Kruls en de ministers om, een waarnemer, te weten gedeputeerde Van Voorst tot Voorst.

Ook bij de voorlopige zuivering van de burgemeesters en politie moest het burgerlijk gezag nu wijken voor het Militair Gezag. In de meeste gevallen waren het de militaire commissarissen die op aandringen van de voormalige illegaliteit tot voorlopige zuiveringsmaatregelen overgingen. In de hele periode van het bevrijde Zuiden werd zo ruim de helft van de 'oude' burgemeesters geschorst in afwachting van definitieve beslissingen, terwijl bij de politie meer leidende functionarissen moesten worden vervangen dan er konden blijven zitten. Voor al die vacatures moesten vervolgens waarnemers worden gezocht of, als daartegen weer protesten kwamen, weer nieuwe waarnemers. Het was dan ook bepaald geen uitzondering als een gemeente in de loop van enkele maanden twee of meer burgemeesters of politiecommissarissen versleet (bijvoorbeeld Nijmegen, Breda en 's-Hertogenbosch).

Voor de zuivering van het gewone gemeenten politiepersoneel hadden die ingrepen in de leiding grote gevolgen. Door de strijd om de persoon van de burgemeesters en politiecommissarissen, kwam men aan de zuivering van hun personeel voorlopig niet toe.

kleio

nummer 3/95
pagina's 24 en 25

Na deze concessies van Kruls aan de georganiseerde oud-illegaliteit werd het bestuursapparaat van het Militair Gezag uitgebreid met plaatselijke, door de oud-illegaliteit gesteunde krachten en kreeg het geleidelijk meer greep op het bestuur in de bevrijde gebieden.

In oktober en november organiseerden de gewapende oud-illegalen en hun hulptroepen zich in de Stoottroepen (3900 man) en de Bewakingstroepen (16.000 man) van de Binnenlandse Strijdkrachten. De 'burgerlijke' oud-illegalen verenigden zich in dezelfde maanden in de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland (GOIWN), die in het bevrijde Zuiden 3000 leden telde.

Die verzameldrang onder oud-illegalen kwam onder meer voort uit de toenemende weerstand bij de 'oude' functionarissen van het burgerlijke bestuur tegen het steeds machtiger wordende Militair Gezag en tegen de zuiveringseisen van de georganiseerde oud-illegaliteit en de 'vernieuwingsgezinden' rond het oud-illegale blad *Je Maintiendrai-Vrij Nederland-Christoffor*.

Dat die weerstand ook in regeringskringen steeds krachtiger werd, ondervonden twee prominente oud-illegalen tijdens een bezoek aan Londen.

Sprookje of nachtmerrie?

'Een sprookje', zo beschreef de Eindhovense oud-illegale voorman dr ir A.J. Gelderblom het bezoek dat hij en zijn collega dr A. Voorwinde eind oktober - begin november 1944 aan koningin Wilhelmina in Londen brachten. Zij beiden waren door de koningin uitgenodigd, nadat ze haar medio oktober namens de afdeling Eindhoven van de GOIWN een adres hadden toegezonden. In dat adres werd het regeringsbeleid op allerlei terreinen, zoals dat van de voedselvoorziening, de ordehandhaving en de zuivering, afgekraakt en tevens werd aangedrongen op grotere bevoegdheden voor het MG en inschakeling van geschikte krachten uit de voormalige illegaliteit.

De koningin had haar vermagerde gasten in Londen als vorsten ontvangen. Veertien dagen lang logeerden ze in haar villa; ze dineerden vaak met haar en prins Bernhard en enkele keren ontmoetten ze leden van het kabinet. Maar wat ze het meest op prijs stelden was dat ze bijna dagelijks gesprekken hadden met de koningin over de toestand in het bevrijde Zuiden en over hun gemeenschappelijke idealen. Het Nederland van na de bevrijding zou vernieuwd moeten wor-

BS'ers verzamelen na de bevrijding van Nijmegen NSB'ers en collaborateurs.
(Uit: Bericht van de Tweede Wereldoorlog, nr. 86.)

den, er zou een nieuw kabinet komen, de partijpolitiek zou teruggedrongen worden en het land zou een krachtiger bestuur krijgen.

Toen ze na twee weken verwend te zijn weer naar huis vertrokken, kregen ze diverse geschenken van haar mee en het verzoek om haar geregeld te informeren.

Gelderblom en Voorwinde hadden de ervaring van hun leven meegemaakt. In hun ogen was de koningin een soort heilige, iemand van wie niets dan goeds te verwachten viel. Zo schreef Gelderblom over de koningin: *"Is het wonder, dat wij in onze gedachten Haar de naam 'Moeder' verleenden en dan vooral Moeder met een hoofdletter en een innig zachte klank in de uitspraak, alsof je over iets heiligs praat?"*

Toch was de eindindruk van hun bezoek aan Londen nogal tweeslachtig. Dat kwam met name door de gesprekken die deze twee vertegenwoordigers van de zuidelijke oud-illegaliteit op aandringen van de koningin met leden van het kabinet hadden gevoerd. De ministers waren namelijk zeer verontwaardigd over de klachten en conclusies van het GOIWN-adres. Zij verdedigden hun beleid met kracht en vonden dat Gelderblom en Voorwinde te hoog van de toren bliezen. Maar de oud-illegale voormannen hielden voet bij stuk. Zij bleven klagen over de slechte voedselsituatie (*"De Heer Gelderblom bevestigt, dat er op langere termijn plannen zijn gemaakt, doch de bevolking heeft thans niet*

genoeg te eten"); ze laakten het zwakke optreden van het Militair Gezag bij de zuivering van overheidspersoneel en bedrijfsleven en bij de aanpak van de zwarte handel en ze bleven stellen dat plaatselijke oud-illegale werkers door dat MG onvoldoende werden ingeschakeld.

Na de eerste bespreking met de ministers protesteerden Gelderblom en Voorwinde al meteen tegen de officiële samenvatting van dat gesprek. In plaats daarvan maakten ze zelf een uitgebreide lijst van afspraken en van nog af te handelen zaken. Minister-president Gerbrandy schreef daarop een nog uitvoeriger antwoord. Daarin verweet hij de heren uit het Zuiden dat zij in hun brief een valse voorstelling van zaken gaven. Hij vond dat zij het ten onrechte deden voorkomen alsof de regering nog weinig of niets had voorbereid en alsof de regering hun tal van toezeggingen had gedaan inzake hun 'requisitoir van eischen'. Het gebrek aan voorstellen bij de oplossing van veel problemen, zo concludeerde hij, was te wijten aan de houding van de geallieerde instanties, waarvan de regering nu eenmaal afhankelijk was.

De tegenstelling is opmerkelijk: enerzijds deze stekelige en in onmin eindigende eerste confrontatie tussen voormannen van de zuidelijke oud-illegaliteit en het tweede kabinet-Gerberandy en anderzijds de sprookjesachtige eerste ontmoeting in een sfeer van eensgezindheid en onderlinge verering tussen de koningin en haar 'helden' uit de illegaliteit.

De ministers - kwartiermakers
(Uit: Bericht van de Tweede Wereldoorlog, nr. 86.)

Die tegenstelling zou de toon zetten voor de gespannen politieke verhoudingen in rest van de hier beschreven periode.

Nederland is géén vacantie-oord!

De ruzie met Gelderblom en Voorwinde maakte het voor Gerbrandy en zijn kabinet nog eens heel duidelijk dat de ministers zo spoedig mogelijk zelf naar het bevrijde Zuiden moesten gaan. De toestand daar was onder andere door het aanhouden van de arrestaties door de Binnenlandse Strijdkrachten chaotisch en onoverzichtelijk; en in het optreden van de voormalige illegaliteit en het Militair Gezag had het kabinet inmiddels weinig vertrouwen meer. Maar de overkomst naar bevrijd gebied was tot dan toe tegengehouden, eerst door de geallieerde autoriteiten en vervolgens door de koningin en generaal Kruls. Pas half november deed Gerbrandy een persoonlijk beroep op premier Churchill en slaagde er zo in om alsnog toestemming te krijgen voor de oversteek van vier ministers-kwartiermakers naar bevrijd Nederlands gebied.

Zij - minister-president Gerbrandy en de ministers Burger (Binnenlandse Zaken), Van Heuven Goedhart (Justitie), Van den Broek (Financiën) en Van Lidth de Jeude (Oorlog) - waren vast van plan om de machts- en gezagsverhoudingen in het bevrijde Zuiden snel te normaliseren. Dat wilden ze doen door de macht van het Militair Gezag en de voormalige illegaliteit te kortwieken en door op korte termijn de bevoegdheden van het civiele bestuur en de gemeenteraden en Provinciale Staten te herstellen.

Dat het bevrijde deel van Nederland geen vakantie-oord was, ondervonden de ministers-kwartiermakers al heel spoedig na hun aankomst op 25 november op het vliegveld Welleschap bij Eindhoven. Op weg naar hun standplaats, villa Bosch en Ven te Oisterwijk, werden zij en hun gevolg van zes of zeven auto's met hoge departementsambtenaren in Boxtel door enige met stenguns bewapende leden van de BS aangehouden. Zij beschikten niet over persoonsbewijzen en hun diplomatieke paspoorten konden volgens de BS-ers niet bewijzen dat ze inderdaad de personen of ministers waren, waarvoor zij zich uitgaven. Daarom werd het hele gezelschap in optocht naar het politiebureau gevoerd. Pas nadat daar was vastgesteld dat de arrestanten inderdaad allemaal ministers of ambtenaren waren, werden ze - met excuses - vrijgelaten en konden ze hun reis hervatten.

Dat de ministers-kwartiermakers niet welkom waren in bevrijd gebied als ze van plan waren daar weer te gaan regeren, was de strekking van het geruchtmakende artikel van vernieuwer mr. E. Sassen in het nummer van 2 december van het blad *Je Maintiendrai-Vrij Nederland-Christoffor*. Onder de titel 'Nederland is géén vakantie-oord' verwoordde hij de mening van de aanhangers van de volksbeweging, de GOIWN, de leiding van de BS en het MG. Alleen als deze ministers uit de huidige gang van zaken in het Zuiden zouden concluderen, dat de bevoegdheden van het Militair Gezag moesten worden uitgebreid, alleen dan had hun bezoek zin. In alle andere gevallen, zo schreef hij, hadden ze er niets te zoeken. Regeren deed het MG al en nietsdoen noemde hij ongepast: het Zuiden was geen vakantie-oord.

Het optreden van de ministers-kwartiermakers had dan ook een heel ander resultaat dan zij zelf hadden verwacht. Zij kregen uiteraard de steun van de burgerlijke gezagsdragers, die door het Militair Gezag en de oud-illegaliteit zo in het nauw waren gebracht. Dezen zagen met genoegen dat de ministers-kwartiermakers maatregelen voorbereidden, niet alleen om de arrestatie van politiek verdachten weer als vanouds onder het gezag van de politie te plaatsen, maar ook om het MG de bevoegdheid af te nemen om ambtsdragers en ambtenaren te zuiveren.

Zowel die maatregelen echter als de steun van de burgerlijke gezagsdragers dreven het Militair Gezag, de GOIWN, de Binnenlandse Strijdkrachten onder leiding van prins Bernhard en ook de vernieuwingsgezinde koningin Wilhelmina nog verder in elkaars

kleio

armen. Als de ministers-kwartiermakers hun zin zouden krijgen, zo vreesden Militair Gezag, vernieuwers, oud-illegaliteit en koningin, dan dreigde de positie van het MG en van de georganiseerde oud-illegaliteit weer ondermijnd te worden. En dan zouden niet alleen de zuivering van burgerbestuur en politie, en de politieke en maatschappelijke vernieuwing, maar ook de beteugeling van de wilde arrestaties en daarmee de ordehandhaving groot gevaar lopen.

In december werden de tegenstellingen over de bevoegdheden van het Militair Gezag en de Binnenlandse Strijdkrachten op het vlak van arrestaties en zuiveringen op de spits gedreven. Inzet daarbij was de positie van de Bossche procureur-generaal, baron Speyart van Woerden.

Speyart van Woerden

Mr E.L.M.H. baron Speyart van Woerden was een hoge ambtenaar van de oude stempel, die zich al direct na zijn bevrijding fel tegen de aanspraken van oud-illegaliteit en Binnenlandse Strijdkrachten was gaan verzetten. Als procureur-generaal was hij de hoogste politie-autoriteit in het hele bevrijde gebied. Hij was door de Duitse bezetter gegijzeld geweest en had kort voor de bevrijding contact opgenomen met zijn commissarissen van politie. Hij drukte hun op het hart dat ze de belangrijke taak hadden om de openbare orde na de bevrijding te handhaven en politieke verdachten te arresteren. Het politie-apparaat moest volgens hem daarbij samen met de Ordedienst de leiding op zich nemen.

De chaotische toestand, die na het begin van de bevrijding ontstond, juist op het terrein van de arrestaties van politieke verdachten, dreef de zeer op orde en regelmaat gestelde Speyart van Woerden tot wanhoop. Zijn eigen politie-apparaat was immers ernstig gehavend en stond bij die arrestaties en de ordehandhaving nagenoeg volledig buitenspel. Dat kwam doordat enerzijds nogal wat agenten de benen hadden genomen uit angst voor arrestatie of zuivering. Anderzijds hadden veel 'goede' politiemensen zich bij de arrestatieploegen van de BS aangesloten. En het waren juist die uit het verzet voortgekomen, onervaren militaire eenheden in opbouw, die bij de arrestaties en de handhaving van de openbare orde de dienst uitmaakten.

Al kort na de bevrijding, op 23 oktober, van de Brabantse gemeente Schijndel, waar hij zich tijdelijk had schuilgehouden, maakte

Speyart duidelijk dat hij in de Binnenlandse Strijdkrachten als handhaver van de orde geen enkel vertrouwen had. Hij zag ze als halve criminelen en vergeleek ze met de vooroorlogse 'bende van Toon de Soep'. Dat zo'n ongeregelde troep zijn eigen politiemensen en de burgemeesters voor de voeten liep en hun met zuiveringsdreigementen het leven zuur maakte, kon Speyart niet verdragen. Daarom weigerde hij ook samen te werken met vertegenwoordigers van de GOIWN, de organisatie van de voormalige illegaliteit in het Zuiden. Hoe het Militair Gezag er ook bij hem op aandrong om zich door die gematigde GOIWN te laten adviseren, Speyart bleef op zijn strepen staan: als hoogste politiebaas hoefde hij met de voormalige illegaliteit helemaal geen rekening te houden.

De lang uitgestelde aankomst van de ministers-kwartiermakers en vooral van minister van Justitie Van Heuven Goedhart was voor Speyart een hele opluchting. Nu stond hij eindelijk niet langer alleen in zijn strijd tegen de georganiseerde oud-illegaliteit, de BS en de MG-commissarissen, die van de medewerking van dat voormalig verzet afhankelijk waren. Hij moedigde Van Heuven Goedhart dan ook aan om de bevoegdheid tot arresteren aan de BS te ontnemen en aan het politie-apparaat terug te geven. Zowel de minister als de procureur-generaal waren ervan overtuigd dat dat apparaat door de verwijdering van enkele 'foute' politiecommissarissen al voldoende gezuiverd was om het hele arrestatiewerk weer over te nemen. De GOIWN, de Binnenlandse Strijdkrachten en de meeste militaire commissarissen waren faliekant tegen zo'n vergaande maatregel. Zij wilden eerst overal Politieke Opsporingsdiensten onder toezicht van het Militair Gezag vormen. Daarin zou het betrouwbare politiepersoneel samenwerken met de oud-illegale werkers uit de arrestatieploegen van de BS. Pas als het hele politiepersoneel doorgelicht en gezuiverd was, zo vonden ze, zou het zuivere en met oud-illegalen aangevulde politie-apparaat weer als enige mogen arresteren.

Maar Van Heuven Goedhart en Speyart van Woerden probeerden hun plan toch door te zetten. In de BS-gelederen en in de GOIWN zette dat veel kwaad bloed. Vooral Speyart werd in die kringen steeds meer gehaat en de dreigementen waren niet van de lucht. Als gevolg van het rond 20 december begonnen Duitse Ardennen-offensief kwam van de plannen van Van Heuven Goedhart en Speyart bovendien weinig terecht. Er werden toch Politieke Opsporingsdiensten gevormd en

de toegenomen Duitse dreiging leidde juist tot een vergroting van de BS-activiteiten en tot toename van het aantal arrestaties; de door Speyart voorgenomen massale vrijlating van 'lichte gevallen' moest worden uitgesteld.

De kloof tussen de regels en de praktijk van de arrestaties en tussen de burgerlijke autoriteiten (Van Heuven Goedhart en Speyart van Woerden) enerzijds en het Militair Gezag en de voormalige illegaliteit anderzijds was in januari zo groot geworden, dat het bevrijde gebied onbestuurbaar dreigde te worden.

In die omstandigheden kwamen de militaire commissaris van Breda nieuwe concrete dreigementen ter ore uit kringen van de voormalige KP tegen de procureur-generaal. Hij zou ontvoerd worden als de inmiddels gevormde politieke opsporingsdiensten onder het gezag van de politiecommissarissen, dat wil zeggen van Speyart, zouden worden geplaatst.

Het hoofd van het Militair Gezag, Kruls, gebruikte deze bedreiging om de regering tot ingrijpen te dwingen. Hij eiste dat Speyart voor geruime tijd uit bevrijd gebied verwijderd zou worden. Kruls stelde dat hij geen verantwoordelijkheid meer kon dragen voor de aanwezigheid van de procureur-generaal. Daarop werden Speyart en Van Heuven Goedhart met spoed naar Londen ontboden en de Nederlandse regering daar besloot om Speyart voor enige maanden uit zijn functie te verwijderen. Hij werd als directeur van politie opgevolgd door mr. F. Deelen, een officier van Justitie met wie de voormalige illegaliteit wel overweg kon.

De overwinning die de vernieuwingsgezinden met het uitschakelen van de procureur-generaal hadden behaald, zou uiteindelijk vergaande consequenties hebben. Voor koningin Wilhelmina en haar medestanders was nu meer dan ooit duidelijk geworden dat het tweede kabinet-Gerbrandy had afgedaan. Eind januari brachten de GOIWN, het MG, de leiding van de BS en de koningin het kabinet in een gecoördineerde actie ten val. Een belangrijke rol daarbij speelde de verzetsman pater Bleijs.

Het rapport van pater Bleijs

Pater Bleijs of, zoals hij in illegale kring bekend stond, 'Lodewijk' nam in de zuidelijke oud-illegaliteit een bijzondere positie in. In april 1944, een half jaar voor het begin van de bevrijding van het Zuiden dus, was deze belangrijke figuur uit de Limburgse organisatie

voor hulp aan onderduikers namens diverse illegale organisaties naar Londen gezonden. Zijn hoofdplicht was om regering en koningin voor te lichten over de stand van zaken in het verzet. Daarbij moest hij hun beeld van het Nederlandse verzet op drie punten bijstellen. Ten eerste zou hij hun duidelijk maken dat er - in tegenstelling tot eerdere berichten - ook van katholieke kant volop verzet werd gepleegd tegen de Duitse bezetter; ten tweede dat het Zuiden van Nederland in verzet niet achterbleef bij de rest van het land en tenslotte dat de in Londen nog onbekende Landelijke Ordedienst en Landelijke Knploegen op dat moment de grootste illegale organisaties van Nederland waren.

Bleij's missie werd een succes, al kwam hij door oponthoud in Zwitserland en Spanje pas begin augustus in Londen aan. Met name met koningin Wilhelmina en prins Bernhard kreeg hij goede contacten.

Op 1 november werd Bleij's aalmoezenier van de Binnenlandse Strijdkrachten en tevens lid van de staf van de bevelhebber daarvan, prins Bernhard. Als zodanig verbleef hij meestal in de directe nabijheid van de prins en fungeerde hij ook als diens contactpersoon met de GOIWN, waarvan hij inmiddels een vooraanstaand lid was geworden.

Door deze contacten met BS, GOIWN en ook met het MG, de prins en de koningin was Bleij's eind 1944 een van de meest invloedrijke personen van de voormalige illegaliteit.

In opdracht van prins Bernhard schreef pater Bleij's in de eerste helft van januari een *Rapport voor Hare Majesteit koningin Wilhelmina der Nederlanden over de stemming in het thans bevrijde gebied*. In dat rapport kraakte hij harde noten.

Bleij's concludeerde dat niet alleen de gehele oud-illegaliteit, maar ook 'het volk in zijn geheel' het laatste restje vertrouwen in de regering had verloren. Speciaal minister-president Gerbrandy en de ministers Burger en Van Heuven Goedhart, die laatste twee nota bene zelf Engelandvaarders, hadden volgens hem de oud-illegaliteit bewust bedrogen, het MG gedwarsboomd en de bevolking van bevrijd gebied ontmoedigd en verlamd. Daarom drong hij aan op een 'topvernieuwing in ons landsbestuur'. De zittende ambitieuze en partijpolitieke figuren zouden vervangen moeten worden door 'eerlijker en bekwaamer mensen' uit bevrijd gebied van wie vaststond dat zij zich tijdens de bezetting principieel hadden gedragen.

Bleij's rapport kwam op een heel kritiek moment in Londen aan. De vernieuwingsgezinde koningin Wilhelmina wilde al maandenlang af van het zittende en onderling verdeelde kabinet van ministers uit de oude politieke partijen. Het optreden van minister Van Heuven Goedhart in de affaire Speyart van Woerden en de geruchtmakende redevoering van minister Burger inzake de zui-vering hadden haar alleen maar in dat voor-nemen gesterkt.

Door het rapport van Bleij's kreeg zij nu zoveel externe steun voor haar voornemen om het kabinet te laten vallen en een nieuw kabinet te vormen met vernieuwingsgezinde, niet partijpolitieke personen uit bevrijd gebied, dat zij de knoop doorhakte. Zij daagde minister-president Gerbrandy uit om het ontslag van zijn kabinet in te dienen en deze deed dat ook en wel op 23 januari.

Frisse figuren uit het Zuiden

Op het moment dat het tweede kabinet-Gerbrandy zijn ontslag indiende, was er nog geen pasklaar alternatief voorhanden. Wel was koningin Wilhelmina al een heel eind gevorderd met het voorbereiden van een nieuw en vernieuwingsgezin-d kabinet. Op advies van diverse oud-illegalen had zij namelijk begin december prof.dr J.E. de Quay naar Londen gehaald. Deze was mede-oprichter van de Nederlandse Volksbeweging, die voor wat het Zuiden betrof bestond uit een gezelschap van uit de Nederlandse Unie en het verzet voortgekomen 'vernieuwers', meest van katholieke, maar ook van protestantse en sociaal-democratische komaf.

Tussen de koningin en De Quay had het meteen geklikt; "ze schijnt me al na één dag te vertrouwen", schreef De Quay wat verbaasd in zijn dagboek. Zij zag in hem de vernieuwingsgezinde premier van het door haar gewenste nieuwe kabinet en ze spraken samen over de toekomstige regering en mogelijke ministerskandidaten. Afsproken werd dat er binnen enkele weken een representatieve delegatie van zuidelijke vernieuwingsgezinden naar Londen zou komen. Op voorstel van De Quay zouden de oud-illegale werkers dr L.J. Beel voor Noord-Brabant, ir F. Wijffels voor Limburg en jhr. A.F.C. de Casembroot voor Zeeland opdracht krijgen de delegatie samen te stellen. Uit die delegatie van het gehele bevrijde gebied kon de koningin dan een aantal ministers voor het nieuwe kabinet kiezen.

Vanaf eind december gingen Beel, Wijffels en De Casembroot aan de slag. In onderling

Prof. dr. J.E. de Quay.

overleg kwamen ze tot een samenstelling van zeventien personen, waarbij behalve met de regionale herkomst ook rekening was gehouden met de illegale achtergrond (10 van de 17), de vernieuwingsgezindheid, de godsdienst, het beroep (werkgevers en werknemers) en in veel mindere mate met de politieke achtergrond (RKSP en SDAP). De voorbereidingen voor de reis van deze 'representatieve commissie uit bevrijd gebied' geschieden in het geheim en zelfs buiten medeweten van het kabinet; de reis en het verblijf van de delegatie werden door de koningin zelf betaald.

Eind januari en de eerste dagen van februari - het gonsde inmiddels natuurlijk van de geruchten over een kabinetscrisis - sprak de delegatie in Londen met de koningin. Daarop volgden nog enige nadere besprekingen van de koningin met ministerskandidaten. Het grote probleem dat in die laatste gesprekken aan de orde kwam, was de vraag of de zuidelijke ministerkandidaten ondanks hun bezwaren toch in plaats van De Quay Gerbrandy zouden accepteren als formateur en minister-president van het nieuwe kabinet. Minister van Buitenlandse Zaken mr. E.N. van Kleffens had namelijk duidelijk gemaakt

dat Gerbrandy vanwege het internationale aanzien van Nederland per se premier zou moeten blijven. Hij (Van Kleffens) zou opstappen als Gerbrandy werd uitgeschakeld.

De uitkomst van allerlei spoedoverleg was dat De Quay geen andere mogelijkheid meer zag dan de koningin te adviseren dat 'ondanks alles, Gerbrandy' formateur zou moeten worden. Na ruim twee weken kon de koningin op 7 februari eindelijk openbaar maken dat het tweede kabinet-Gerbrandy zijn ontslag had ingediend en dat zij als formateur opnieuw Gerbrandy had aangesteld. De opdracht die ze hem had gegeven was kort en krachtig:

'Vorm een in wezen nieuw kabinet door opname van door u uit het Zuiden van Nederland te kiezen frisse figuren, houd door het handhaven van de figuren die het beleid tegenover het buitenland dragen, de gedachte van een reconstructie levend, zorg dat het nieuwe kabinet een hecht team vormt.'

In dit nieuwe, derde kabinet-Gerbrandy dat de koningin uiteindelijk op 23 februari presenteerde en dat begin april nog werd aangevuld, waren zeven nieuwe ministers aan vijf oude toegevoegd. Die zeven waren: Beel

(Binnenlandse Zaken), G.W.M. Huysmans (Financiën), J.H. Gispén (Handel, Nijverheid en Landbouw), F. Wijffels (Sociale Zaken), J. Schmutzer (Overzeesche Gebiedsdeelen), De Quay (Oorlog) en Th. Tromp (Waterstaat). Van die zeven nieuwe ministers waren er vijf van illegale komaf (allen behalve Gispén en oud-gijzelaar Schmutzer) en drie van hen, Beel, Wijffels en Tromp, waren lid van de GOIWN. Die laatste organisatie en de aanhangers van de NVB rond het blad *Je Maintiendrai-Vrij Nederland-Christofoor*, in feite de grootste tegenstanders van het tweede kabinet-Gerbrandy, waren dan ook heel tevreden over de samenstelling van 'hun' nieuwe kabinet.

De vorming van dit laatste kabinet-Gerbrandy hief de funeste tegenstelling op tussen enerzijds de regering en anderzijds de coalitie van koningin, GOIWN, BS en MG. De georganiseerde oud-illegaliteit liet nu haar oppositie tegen de regering varen. Daardoor kon er eindelijk een geleidelijker, maar wel effectief normaliseringsbeleid worden gevoerd, dat zeker aanvankelijk ook door de leiding van de georganiseerde voormalige illegaliteit werd gedragen.

Eventuele kandidaat-ministers op bezoek bij koningin Wilhelmina in Londen; links pater Bleijs.

De 'nieuwe' koningin op bezoek

Medio maart bracht koningin Wilhelmina haar eerste bezoek aan bevrijd Nederland. In tien dagen werkte zij een overvol programma af. Het bestond uit bezoeken aan enkele dorpen en niet minder dan twintig grotere steden in het Zuiden; alleen Nijmegen werd overgeslagen omdat het nog niet veilig genoeg was.

Bij deze bezoeken werd de koningin niet, zoals tot dan toe gebruikelijk was geweest, rondgeleid door de commissarissen van de koningin. Nee, die commissarissen mochten wel bij de ontvangst en de bezoeken van de koningin aanwezig zijn, maar de leiding en de hoofdrol was in handen van haar nieuwe en vernieuwingsgezinde ministers, te weten Beel in Brabant en Wijffels in Limburg. Haar eveneens vernieuwingsgezinde geestverwant De Quay was de grote organisator achter de schermen.

In vrijwel alle bezochte plaatsen had de koningin als eerste activiteit een uitvoerig onderhoud met een groep uitgenodigde oud-illegale werkers. Bij die 'besprekingen met oud-illegalen' werd, aldus Engelandvaarder en voorlichtingsofficier Rutten, *"nooit iemand anders in het vertrek binnengelaten"*, zodat de dames in het gezelschap zelf de thee moesten inschenken. Koningin Wilhelmina zag de oud-illegalen immers, zoals ze later in haar memoires schreef, als *"'edelen'" in de volle zin des woords"*, dat wil zeggen als lieden die zich in de strijd tegen de vijand door dapperheid hadden onderscheiden en met wie zij zich daarom wenste te omringen. Tijdens het defilé van een bataljon van de Stoottroepen in Tilburg, zo getuigde een lid van het zuidelijke commando van de Stoottroepen, applaudisseerde ze voortdurend en *"vroeg zelfs enige officieren, die bij haar stonden, of ze niet konden klappen voor frontsoldaten"*.

De leden van deze 'nieuwe adel' werden op hun beurt sterk emotioneel geraakt door de houding van de vorstin en ze toonden een grote verering voor de koningin of, liever gezegd, voor de *nieuwe* koningin. Want, zoals pater Bleijs naar aanleiding van het bezoek in het blad van de GOIWN, *De Vrije Stem*, opmerkte: *"De koningin is de koningin niet meer"*. In plaats van de verre, ongenaakbare koningin van vroeger, omgeven door pracht en statie, hadden hij en veel andere oud-illegale werkers een nieuwe koningin uit Londen zien terugkeren, *"een moeder van ons volk, mensch en Christen als wij, met een*

spontaan begrip voor het geleden leed, met het bewustzijn van een verheven roeping tegenover de toekomst, met de rotsvaste zekerheid, dat God ook bij den opbouw en de vernieuwing van ons nationaal bestaan onze kracht zal zijn".

En in Den Bosch had een van de oud-illegale 'edelen' tot de bezoekende koningin gezegd: *"Majesteit blijf... wij zullen u beschermen... wij zullen nu, maar ook in de toekomst een muur rondom u vormen, op óns kunt u rekenen"*.

Het MG trekt zich terug

Al bij het bezoek van de koningin viel te zien dat het Militair Gezag in het Zuiden op zijn retour was. Bij de diverse ontvangsten stonden de eertijds zo machtige militaire commissarissen nog wel op het bordes, maar verder waren ze niet bij de organisatie van het bezoek betrokken en bleven ze op de achtergrond. Dat verschijnsel van een zich terugtrekkend MG deed zich onder het nieuwe kabinet in bevrijd gebied ook op veel andere beleidsterreinen voor. Zelfs waar het ging om de arrestaties en de zuivering droeg het MG in toenemende mate zijn taken weer over aan de functionarissen van het burgerlijk gezag. Dat was nu eindelijk mogelijk omdat het vertrouwen tussen voormalige illegaliteit en regering door het aantreden van een nieuw kabinet hersteld was.

Een andere verklaring voor de terugtocht van het Militair Gezag was het steeds meer in beslag werd genomen door de voorbereidingen voor de bevrijding van het noorden. De nieuwe regering, het MG en de leiding van de zuidelijke oud-illegaliteit vreesden namelijk dat dezelfde slepende ordeproblemen, als zich eerder in het Zuiden hadden voorgedaan, zouden optreden in de grote steden ten noorden van de grote rivieren. Zij hadden de stellige overtuiging dat de linkse en communistische krachten in de noordelijke illegaliteit een veel sterkere positie hadden en waren - met november 1918 in gedachten - zeer beducht voor revolutionaire onrust.

Om dat gevaar te bezweren wilden het Militair Gezag en de leiding van de zuidelijke oud-illegaliteit bij de bevrijding van het noorden de fouten vermijden die in het Zuiden waren gemaakt.

Als belangrijkste fout zagen zij dat de commissarissen van het Militair Gezag meteen na hun aankomst aangewezen waren geweest op de functionarissen van het burgerbestuur en geen contact hadden opgenomen met de (oud-)illegaliteit. Om dat euvel te verhelfen

kleio

kregen de militaire commissarissen in het voorjaar van 1945 nieuwe instructies en werden er door het MG enige honderden oud-illegalen opgeleid tot 'contact-officieren van de illegaliteit', ook wel *underground officers* genoemd. Die personen moesten de militaire commissarissen zo snel mogelijk in contact brengen met vertegenwoordigers van de illegaliteit ter plaatse. Zodoende zou er geen tegenstelling ontstaan tussen MG en oud-illegaliteit, zou het MG meteen betrokken zijn bij de arrestaties en zou er onmiddellijk begonnen kunnen worden met de zuivering van het burgerlijk bestuursapparaat en de politie, die in het Zuiden zo traag op gang was gekomen.

Koningin Wilhelmina in Oostkapelle. (Uit: 'Vrij Volk')

vering van het burgerlijk bestuursapparaat en de politie, die in het Zuiden zo traag op gang was gekomen.

Excessen en verbittering

Voor de gewone, niet door MG ingeschakelde, leden van de georganiseerde voormalige illegaliteit bracht de normalisering in het voorjaar van 1945 voornamelijk teleurstellingen met zich mee.

Tot dan toe hadden de oud-illegalen in het Zuiden via allerlei adviescommissies veel invloed op arrestaties en zuivering uitgeoefend. Maar door de terugtocht van het Militair Gezag nam hun invloed op de bestuurlijke gang van zaken in korte tijd snel af. Het waren nu weer de bestuurders van het burgerlijk gezag, de commissarissen der koningin, de burgemeesters en de politiecommissarissen die de dienst gingen uitmaken. Dat in de maanden daarvoor ongeveer 50% van de zittende burgemeesters door een of andere voorlopige zuiveringsmaatregel was getroffen, maakte daarbij niet zoveel uit als

men zou verwachten. De functies van de meeste verwijderde burgemeesters werden immers waargenomen door wel gehandhaafde collega's uit buurgemeenten of door wethouders die fungeerden als loco-burgemeesters.

Toen de functionarissen van het burgerlijke gezag en de politie vanaf maart-april in plaats van het Militair Gezag de ambtelijke zuivering gingen verzorgen, groeide de onvrede van de oud-illegalen bijna van week tot week. De bestaande adviescommissies werden af-

gedankt en er kwamen nu andere zuiveringscommissies. Veel eerdere zuiveringsbeslissingen werden plots herroepen en het tempo van de zuivering liep zienderogen terug. Bovendien groeide in deze fase, speciaal bij oud-illegalen, de kritiek op het uitstellen van de tribunaalrechtspraak en op het alsmaar uitblijven van wetgeving om economische collaborateurs aan te pakken.

De organisaties van oud-illegalen raakten bovendien verzwakt door de aanstaande bevrijding van het noorden van het land. De gewone leden van de GOIWN voelden zich in de steek gelaten, toen een groot deel van hun bestuursleden in dienst van het Militair Gezag als *underground officer* of militaire commissaris naar het noorden vertrok en maandenlang afwezig bleef.

Ook viel het niet in goede aarde dat in de Binnenlandse Strijdkrachten in de maanden voor de bevrijding van het overige Nederlandse gebied voor het eerst de militaire regels strakker werden toegepast. De geïmproviseerde BS-eenheden moesten omgevormd worden tot gedisciplineerde onderdelen van de nieuwe Koninklijke Landmacht.

En juist veel oud-illegale commandanten en manschappen hadden daar grote moeite mee. Zij beschouwden zich immers als idealistische strijders voor de goede zaak. Met formele voorschriften inzake militaire uniformen, groeten, rangen en allerlei procedures hadden ze grote moeite, om nog maar niet te spreken van het opvolgen van bevelen van militair geschoolde lieden die zich in bezettingstijd niet hadden verzet.

Velen van hen werden in deze periode uit de BS verwijderd of of in rang verlaagd. Zo raakten de gedreven voorvechters van een 'Nieuw Nederland' in de knel; ze raakten verbitterd en verlieten al dan niet gedwongen hun ooit zo geliefde BS.

Conclusie

Wie de lotgevallen van de voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden op de voet volgt, stuit als vanzelf op de algemene gezagsproblemen uit die periode. Zowel plaatselijk als provinciaal als landelijk deden zich kort na de bevrijding immers steeds weer dezelfde vragen voor: wie is er geschikt om het bestuur te leiden en kan de verantwoordelijkheid dragen inzake arrestaties en zuiveringen?

Door haar verleden stond de georganiseerde voormalige illegaliteit meestal aan de eisenkant, dat wil zeggen aan de kant van zuivering en 'vernieuwing' en tegenover de 'oude' autoriteiten van vóór de bezettingstijd, die automatisch herstel van hun gezag een vanzelfsprekende zaak vonden.

Los van de vraag in hoeverre de voormalige illegaliteit het gelijk aan haar zijde had, is het belangrijk vast te stellen dat door toedoen van koningin Wilhelmina en de voormalige illegale werkers het herstel van die vooroorlogse autoriteiten en van de politieke partijen in het bevrijde Zuiden van Nederland in elk geval niet vanzelfsprekend was en al helemaal niet vlot is verlopen.

Op zoek naar je eigen geschiedenis

Juultje Holla

Ik interesseer me al lange tijd voor het verleden van mijn opa. Vooral de jaren rond de Tweede Wereldoorlog zijn in zijn leven heel belangrijk geweest. Van de periode in het verzet was mij al vrij veel bekend. Het leek mij daarom leuk om eens uit te zoeken wat hij direct na de oorlog gedaan heeft. Ik wist dat hij president van een tribunaal is geweest en dat dat te maken had met de berechting van landverraders. Daar hield het eigenlijk wel zo'n beetje op. Mijn probleemstelling ligt dus voor de hand: 'Hoe zijn landverraders na de Tweede Wereldoorlog berecht en wat heeft mijn opa daarmee te maken gehad?'

Zoals zoveel leerlingen stond Juultje Holla afgelopen september voor de keuze van een onderwerp voor haar scriptie. Juultje is leerlinge van het Maurick-College in Vught. Zij zit in 4 Vwo en voor haar was het de eerste keer dat zij zoiets moest doen. Volgend jaar schrijft zij haar 5 Vwo-scriptie. Dan moet blijken hoeveel van ze van deze eerste poging heeft geleerd.

Aan het begin van het schooljaar kwam Juultje met haar onderwerp aan mijn bureau: "Hoe zijn landverraders na de Tweede Wereldoorlog berecht?"

Aardig onderwerp, dacht ik, weer eens wat anders. Al snel kreeg ik in de gaten dat Juultje er werk van ging maken. Ze kwam met allerlei dikke boeken aandragen waarvan ik veel kافتen herkende omdat ik ze zelf nog langdurig bestudeerd had voor mijn doctoraal-scriptie over de heropvoeding van foute jongeren.

Naast die dikke boeken kwamen er langzaam maar zeker steeds meer kranten, brochures

en foto's op haar tafel. Uiteindelijk liet ze me een vergeeld papier zien, een schrijven van koningin Wilhelmina. Zij stemde er in toe dat ene H.B.S. Holla president werd van het Tribunaal in 's Hertogenbosch. "Dat was mijn opa, daar wil ik nu eens meer van weten!" zei Juultje.

Wat waren Tribunalen eigenlijk? Waarom zijn ze er gekomen? En hebben ze uiteindelijk bijgedragen aan een goede berechting van de 'landverraders'? Door antwoorden op deze vragen zouden de brieven, foto's en verhalen van opa een achtergrond krijgen.

Wat volgt is een samenvatting van de verzamelde informatie aangevuld met eigen illustratiemateriaal. Omdat dit themanummer verschijnt vóór de inleverdatum van de scriptie is Juultje nog niet helemaal klaar. De samenvatting geeft echter een aardig beeld van het eindresultaat.

Paul van Houdt

kleio

nummer 3/95
pagina's 32 en 33

Deel 1

• Hoe keek men in de oorlog aan tegen de berechting van landverraders?

Voor Koningin Wilhelmina was het antwoord op de bovenstaande vraag makkelijk: wie met de vijand samen gewerkt had, had zijn land verraden en was dus geen Nederlander meer. Na de bevrijding zou er voor hen geen plaats meer zijn.¹ Op radio Oranje kon je regelmatig horen hoezeer landverraders gehaat werden. Het publiek bereidde zich voor op een bijltesdag.

Toen de bevrijding steeds dichterbij leek te komen veranderde de kijk op landverraders. Nog steeds werden zij gehaat, maar er kwamen ook andere geluiden. Op radio Oranje klonk meerdere malen de boodschap: "*Blijf kalm, beheerst u, geen Bijltesdag, de NSB'ers, de kleine en de grote collaborateurs zullen hun straf niet ontgaan*".²

Het aanhangen van het Nationaal-Socialisme werd steeds meer gezien als een denkfout, een besmettelijke ziekte. Door middel van heropvoeding moest worden geprobeerd NSB'ers weer op het rechte (democratische) pad te krijgen. Eerst berechten en dan pas straffen. Lekenrechters zouden gaan bepalen of de landverrader in kwestie geïnterneerd zou worden of in aanmerking zou komen voor een heropvoeding.

Zo'n internering was overigens niet niks. Een bewezen nationaal-socialistische mentaliteit zou een opsluiting van tien jaar opleveren!³

• In hoeverre kwam er toch een bijltesdag?

Na de bevrijding van Frankrijk en België koelden de mensen hun woede op alles wat maar enigszins goede contacten had gehad met Nationaal-Socialisten. Soms liep het uit op een bloedbad dat velen het leven kostte. De Nederlandse regering wilde absoluut niet dat zoiets zich ook in Nederland zou afspelen. Vanuit Londen kondigde zij bij de bevrijding van het zuiden een Staat van Beleg af voor dit gebied. Dit hield in dat bevelen van militaire leiders strikt opgevolgd moesten worden. Er kwam een Militair Gezag (MG), een bestuursorganisatie van militairen. Zij waren verantwoordelijk voor de arrestaties. Daarnaast kon het MG censuur uitoefenen op brieven, telefoongesprekken en de pers en kon zij zelfs vergaderingen verbieden.

De berechting van collaborateurs

In augustus 45 konden hoge functionarissen van het MG tevreden zeggen dat de bijltesdag in Nederland niet gekomen was.⁴ En ja, Nederland heeft inderdaad geen bloedbad gekend zoals Frankrijk en België, maar als men luistert naar getuigen en kijkt naar foto's is het maar al te duidelijk dat lang niet alles op rolletjes verliep.

Als landverrader beschouwde personen kregen het vaak zwaar te verduren. Er speelden zich walgelijke vertoningen af. Vriendinnetjes van Duitsers werden kaalgeknipt,

er werden mensen op straat gezet met bordjes waarop dingen stonden als "Ik ben een landverrader" of "Ik was beul".⁵ Mensen werden publiekelijk te schande gezet.

Er was bevel gegeven dat landverraders zonder geweld en demonstraties opgepakt moesten worden, maar men kon, en wilde niet voorkomen dat er rake klappen vielen.

Het oppakken van landverraders gebeurde veelal door de Binnenlandse Strijdkrachten (BS). Mensen met een oranje armband om,

"'t heerlijk avondje is gekomen"
Cartoon van Jordaen.

een overall aan en een stengun om de schouder kwamen om de NSB'ers op te pakken. Zij keken niet zo nauw. Ook veel onschuldigen werden gearresteerd. Opgepakte mensen werden nauwelijks geregistreerd. Vaak had men alleen een naam en een briefje met daarop bijvoorbeeld: "Met Duitsers geweest" of "Door publiek gearresteerd". Soms zelfs dat niet eens!⁶

De concentratiekampen kregen een nieuwe bevolking maar nog steeds was er plaatsgebrek. Allerlei andere gebouwen werden geïmproviseerde gevangenissen. Zo trof men bij een inspectie in een steenfabriek bij Reuzel dertienhonderd mensen aan, waaronder ook vele kinderen. Sommige baby's lagen in margarine-kistjes. Na een oppervlakkig onderzoek bleek dat er zo'n 600 mensen zonder voldoende reden opgepakt waren.⁷

• Wat was het verschil tussen september 44 en mei 45?

Omdat het noorden zoveel later bevrijd werd dan het zuiden kreeg men hier de kans om te laten zien dat men van de fouten in het Zuiden geleerd had. De BS, die in mei 45 ongeveer 150.000 leden telde, mochten niet zonder toestemming de straat op. Kolonel mr. Kruls, chef staf van het Militair Gezag, had een nieuw arrestatieplan ontworpen. Het MG zou een eigen Politieke Opsporingsdienst krijgen met hierin mensen van de BS en enkele gezuiverde politiefunctionarissen.

In sommige plaatsen ging het publiek toch weer zelf aan de slag. Ook nu waren ontsporingen schering en inslag. Toch meende *Het Binnenhof* op 8 mei te moeten constateren dat het zo slecht nog niet ging. Van het kaalscheren ging immers een "afreagerende werking" uit. Zo werd een echte bijltesdag voorkomen.

• Wat was er bijzonder aan de bijzondere rechtspleging?

Toen in Londen de beslissingen genomen werden over de speciale rechtspraak had men geen ervaring met dergelijke situaties. Dit maakte het extra moeilijk om goede rechtsregels op te stellen. Om alles toch maar snel, streng en rechtvaardig te laten verlopen werd besloten zoveel mogelijk de normale rechtsregels te volgen.

De voornaamste afwijkingen waren:

- De straffen werden verzwaard. Voor de

ergste gevallen werd de doodstraf opnieuw ingevoerd.

- Gezien het grote aantal gearresteerden moesten er Bijzondere Gerechtshoven worden ingesteld. Naast de Bijzondere Gerechtshoven kwamen er Tribunalen. Dit waren volksrechtbanken waarin leken-rechters zouden moeten beoordelen of collaborateurs gestraft moesten worden. Zo moest worden voorkomen dat de normale rechtspraak te veel vertraagd werd.
- Om de bijzondere rechtspleging sneller te laten verlopen kende de Speciale rechtspleging géén Hoger Beroep. Zij had alleen de fiat-executie als enige rechtswaarborg. Iemand die geïnterneerd werd kon zich dus niet beroepen op een hogere instantie.
- De mensen die recht spraken waren niet allemaal juristen.
- Men had geen voorbeelden van eerder gegeven straffen (jurisprudentie).

Al deze bepalingen vormden tesamen het Tribunaalbesluit.⁹

• Hoe zaten de speciale rechtbanken in elkaar en wie waren de rechters?

Er waren dus twee soorten speciale rechtbanken voor de berechting van de collaborateurs: de Bijzondere Gerechtshoven en de Tribunalen.

Het was eerst de bedoeling om iedereen in de Tribunalen te berechten en wanneer iemand zich schuldig had gemaakt aan ergere misdrijven zou deze persoon doorgestuurd worden naar een Bijzonder Gerechtshof. Deze zogenaamde dubbele berechting is uiteindelijk niet doorgegaan door het enorme aantal gedetineerden. Het zou de rechtspraak alleen maar hebben vertraagd.

In totaal waren er in Nederland 19 Tribunalen en 5 Speciale Gerechtshoven. De Tribunalen waren onderverdeeld in 120 'kamers'. Die kamers bestonden uit twee niet-juristen en een jurist-secretaris. De niet-juristen, de leden, waren meestal vooraanstaande burgers of vertegenwoordigers van het verzet. Omdat zij geen officiële juristen waren mochten zij geen hoge functies zoals die van Tribunaal-voorzitter of secretaris bekleden.¹⁰ Toen men naar juristen ging zoeken die voor de Tribunalen wilden werken, bleek dit moeilijker dan verwacht. Tenslotte werden zij gevonden. In het eerste tribunaal, dat van Den Bosch, nam mr. H.B.S. Holla de taak van president op zich.

Gesol met een 'moffenmeid' in Doesburg.
(Uit: Koos Groen, *Landverraad*, Weesp 1984.)

• Wat voor bezwaren had men tegen het tribunaalbesluit?

De afkondiging van het Tribunaalbesluit kostte veel meer tijd dan de bedoeling was. Dit had te maken met het feit dat sommigen in de regering tegen een aantal aspecten van dit besluit waren. Om een bekend voorbeeld te noemen: de Minister van Buitenlandse zaken, mr. J.A.W. Burger had ernstige bezwaren tegen het feit dat er geen hoger beroep was. Hij vond ook dat de maatregelen te drastisch waren en dat de internering beperkt kon worden tot de 'notoire' landverraders.¹¹

De protesten hadden echter weinig zin. Het Tribunaalbesluit werd gewoon ondertekend.

Na de bevrijding van het zuiden werd langzaam duidelijk dat het Tribunaalbesluit inderdaad niet werkte. Pas drie maanden na de bevrijding in september 44 werd in Den Bosch het eerste tribunaal ingesteld. Toch kon men met geen mogelijkheid aan de slag. De geallieerden waren bang dat veroordelingen in het nog bezette noorden ongunstige gevolgen zouden hebben. Bovendien ontbraken in het zuiden tal van dingen die nodig waren voor deze speciale rechtspraak. Zo moest bijvoorbeeld aangifte gedaan worden bij de Minister van Justitie maar die was er niet. Alle aangiften naar Londen sturen was ook geen doen. Daarom moest het Ministerie van Justitie een bijkantoor openen. Dit werd het Centraal Tribunaal kantoor in Den Bosch.¹²

In de volgende maanden kwamen er steeds meer protesten. Staatsraad L. Rutgers stuurde bijvoorbeeld een brief naar de koningin waarin hij bezwaar maakte tegen het gehele Tribunaalbesluit.¹³ De opgestelde regels waren vaak zo onduidelijk dat men er niets mee kon.

Zulke verzoekschriften tot wijziging van het besluit verdwenen echter allemaal in archieven. Het werd nog erger toen zelfs de benoemde Hoge Autoriteiten en de Tribunaal-Présidenten grote bezwaren gingen maken. Zij weigerden botweg aan het werk te gaan tot er naar hun op- en aanmerkingen geluisterd zou worden.

• Hoeveel executies waren er en waarom juist in deze gevallen?

De doodstraf voor burgers was in Nederland al in 1870 afgeschaft. Voor de Bijzondere Rechtspleging werd echter een uitzondering gemaakt. Als bewezen was dat de verdachte schuldig was en als de veiligheid

van de staat dit eiste, mocht als straf de doodstraf opgelegd worden. Met het opleggen en uitvoeren van de doodstraf wilde de regering onder andere aan de volgende generaties duidelijk maken hoe afschuwelijk de begane misdrijven tegen het Nederlandse volk geweest waren.

Dat deze tijdelijke herinvoering van de doodstraf gesteund werd door een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking bleek spoedig. Toen eind 1945 een opiniepeiling gehouden werd met betrekking tot de doodstraf bleek dat 73% vóór het opnieuw invoeren van de doodstraf was en dat 22% er tegen was. De overige 5% had hier geen mening over.¹⁴

De regering stelde vier categorieën op met gevallen die zonder meer de doodstraf konden krijgen: de voornaamste leiders van de NSB en mensen met een soortgelijke positie, mensen die anderen overgehaald hadden in dienst te treden van Duitse legerinstellingen, de beulen uit de concentratiekampen en personen die mensen uit het verzet aangegeven hadden.¹⁵

Op deze categorieën kwam veel commentaar. Zij waren niet duidelijk genoeg en sloten een heleboel mensen uit, die volgens velen zeer zeker de doodstraf verdiend hadden. Zo werd niets gezegd over 'mensenjagers' en 'bedrijvers van terreur'.

Vast staat dat in er totaal 135 mensen ter dood veroordeeld zijn. Van deze 135 mensen kregen 95 mensen gratie. Bij 40 mensen is het vonnis daadwerkelijk voltrokken.

• Waarom zijn uiteindelijk zoveel mensen vrijgelaten?

In juli 45 zaten rond de 100.000 'landverraders' verspreid over meer dan honderd kampen te wachten op wat er verder met ze zou gebeuren.

De Nederlandse regering wist dat het er in sommige kampen erg slecht aan toe ging. Ook om de naderende winter ging zij zich zorgen maken. Er was niet genoeg ruimte om alle gedetineerden een fatsoenlijke slaappleats te geven. Het aantal gedetineerden moest snel verminderd worden. Bovendien gingen in het buitenland geruchten dat de toestanden in de kampen slecht waren. Er zou in de kampen flink geslagen worden. Dat was een beschaafde staat als Nederland onwaardig. Er dreigde een internationaal schandaal als er niet snel iets gebeurde.

Sommige mensen begonnen bovendien te begrijpen dat niet alle landverraders even

erg waren. Eenvoudige mensen hadden zich laten misleiden door mooie beloften, jongeren waren door hun opvoeding op het verkeerde pad geraakt, mensen die werkloos waren hadden bij de Duitsers een betere toekomst gezien, enzovoort. Deze mensen werden voortaan de 'lichte gevallen' genoemd. Zij werden omschreven als de mensen die al langer vastzaten dan ze voor hun daden verdienden.

Door dit uitgangspunt werd het aantal lichte gevallen dus groter naarmate de tijd verstreek.

Ook de koloniale oorlog om 'ons Indië' te redden ging een rol spelen. Die oorlog verslond veel geld en ook het vasthouden van alle landverraders kostte miljoenen. Dat was te veel voor het toch al zo verarmde Nederland. We moesten van die volle kampen af. Tot slot ging het Nederlandse volk zijn interesse in de zuivering langzaam verliezen. Steeds meer mensen zagen wel in dat de ene landverrader de andere niet was. Bovendien werd snel duidelijk dat een aparte berechting van al die mensen wel erg lang zou gaan duren.

De eerste poging om de lichte gevallen vrij te krijgen mislukte. Dit gebeurde al in augustus/september 45. De oorlog was klaarblijkelijk nog te dichtbij. De haat van de Nederlanders tegen de landverraders was nog te groot. Na de winter was het aantal gedetineerden dan ook nauwelijks verminderd. Uiteindelijk kwam de bevrijding van de lichte gevallen dan toch op gang. Van de ongeveer 130.000 mensen zijn maar 14.562 mensen in de Bijzondere Gerechtshoven terecht. (Hiervan werden 9.698 mensen ook daadwerkelijk gestraft.) 49.920 werden door de Tribunaal en later door kantonrechters terecht. De rest werd vrijgesproken of voorwaardelijk in vrijheid gesteld.¹⁶

Wat opvalt als men kijkt naar de gegeven straffen in het geheel is, dat naarmate de tijd verstrijkt de straffen verminderden. Iedereen had in het begin, vlak na de bevrijding, het idee dat alle landverraders onnoemelijk zwaar gestraft moesten worden. Hier is naderhand niet veel van terecht gekomen. Het land van goed of fout kreeg noodgedwongen oog voor nuances.

Henri Holla, roepnaam Harry en voor mij opa, werd op 19 november in Venlo geboren. Hij doorliep zijn school met een zeker gemak en behaalde zo in 1922 zijn gymnasiumdiploma. Hij besloot Rechten te gaan studeren in Nijmegen. Tijdens zijn studie werkte hij onder andere als repetitor. Aan het einde van zijn studie probeerde hij, samen met anderen, de gevaren van het opkomende nationaal-socialisme duidelijk te maken. In 1932 haalde hij zijn doctoraal-examen Rechten. Hij bleef nog drie jaar op de universiteit als secretaris van de rector, dhr. Mommersteeg. Mommersteeg had goede contacten met een paar Duitsers en hield de ontwikkelingen in Duitsland goed in de gaten. Opa kreeg steeds meer de pest aan het groeiende nationaal-socialisme.

De eerste zitting van het Tribunaal te 's-Hertogenbosch op 25 juli 1945. Rechts mr. H.B.S. Holla. (Uit: Tussen vrijheid en Vrede. Het bevrijde Zuiden september '44 - mei '45).

Toen hij in 1935 bij de universiteit wegging werd hij bedrijfs-jurist bij De Gruyter. Hier kwam hij in het directie-secretariaat. In zijn studietijd had hij heel wat contacten gelegd. Hij zat bijvoorbeeld bij het Groot Nederlands Diets Studenten Verband. Ook was hij een van de leiders van de padvinderij. Hoofd-commissaris hier was Jan de Quay.

• De bezettingsjaren

Tijdens de bezetting kwam de Nederlandse Unie van de grond. Toen De Quay zich hierbij aansloot volgden vele verkenneren hem. Zo ook opa. Hij werd belast met het Nederlands jongerenwerk in de Unie. Hij liep stad en land af om spreekbeurten te houden over het jodenvraagstuk, dat hem erg boeide. Als katholiek zat hij te worstelen met het gebod: "Hebt uw vijanden lief". Dit

nam hij als thema voor zijn spreekbeurten. Hij interpreteerde dit als: "Je mag de ondeugden in de mens bestrijden, maar de mens zelf, die moet je ontzien". Hij veroordeelde hiermee uiteraard ook de Duitsers. Zij gingen de Joden immers letterlijk te lijf.

Door deze spreekbeurten werd hij bekend. In 1942 kwam ene Willie Pleiter, medewerster van de Voogdijraad in Amsterdam, naar hem toe om te vragen of hij zich zou willen belasten met de verspreiding van *Vrij Nederland*. Zij had zijn spreekbeurten gehoord en zag in hem de juiste man. Opa vond het vanzelfsprekend om 'ja' te zeggen. Zo belandde hij in het georganiseerde verzet. Bij De Gruyter werkten veel Joodse mensen. In augustus werd er een beroep op opa gedaan of Reneé, een dochter van een van de Joodse topfiguren van De Gruyter, bij hem en oma, Leni Holla-Aarts, kon verblijven. "Natuurlijk, stuur haar maar naar ons toe", was het antwoord. Reneé gold als de dochter van een zus van oma die in Indië woonde. Vandaar dat zwarte haar en die bruine ogen. Ze draaide gewoon mee in het gezin en toen ze oud genoeg was ging ze zelfs gewoon naar school.

Er moesten nog veel meer mensen geholpen worden. Er was behoefte aan bonkaarten, geld en onderduikadressen. Opa vond dat hij, en iedereen eigenlijk, de plicht had om de medemens te helpen. In het noorden zag men geen opvangmogelijkheid meer voor onderduikers. In het zuiden waren er meer mogelijkheden. Er moest echter iemand komen die met de katholieken hier kon praten, een contactpersoon. Opa werd als katholiek gevraagd of hij het onderduikwerk in Oost-Brabant wilde organiseren onder de naam Kees N.B.O. Dit was tot het eind van de oorlog zijn belangrijkste taak.

Door zijn werk in het Brabantse verzet stuitte hij op verzetsorganisaties uit Limburg. Eerst botste dit, maar later gingen ze hecht samenwerken. Toen de Limburgse groep opgerold werd nam opa de taak van Jan Hendriks, alias Ambrosius over. Hij werd voorzitter van de inter-provinciale groep en kwam in de top van de LO. De LO was weer vertegenwoordigd in De Kern. Hier vandaan raakte opa betrokken bij allerlei hulporganisaties van de LO, zoals de kraakploegen en de falsificatiecommissie.

Toen in 1944 het zuiden bevrijd werd kwam aan zijn verzets- activiteiten een einde en begon zijn werk voor de wederopbouw van Nederland.

• De naoorlogse jaren

Opa vond het helemaal niet leuk toen de politiek in het spel kwam. Hij wilde geen restauratie maar vernieuwing! In de oorlog lukte samenwerking immers prima. Waarom dan nu niet meer? Het was voor hem een grote teleurstelling toen de oude zuilen weer terugkwamen.

Bij het oprichten van het Tribunaal in Den Bosch werd hij benoemd als president en tevens voorzitter van de eerste kamer van dit Tribunaal. Hij had in de oorlog niets aan zijn advocatenpraktijk kunnen doen en hij wilde wel weer eens aan de slag.

Hij wilde niet geloven in de slechtheid van de mens. Zijn standpunt was altijd: *"Als het gedrag, de gezindheid als zodanig fout waren, moest je dat niet goedpraten. Maar bij het opleggen van de straf diende je wel de barmhartigheid in de gaten te houden"*.

Opa had overigens meer respect voor een NSB'er die openlijk voor zijn overtuiging uitkwam dan voor iemand die na de oorlog grote verzetsverhalen ophing terwijl hij eigenlijk niets gedaan had. Hij nam als voorbeeld een door de Duitsers aangestelde NSB-procureur generaal, een van de weinigen die er voor uitkwam aanhanger te zijn van het nationaal-socialisme. De man had zich echter niet in zijn functie door de NSB laten gebruiken. Toen hij zich na de bevrijding moest verantwoorden zei hij in te zien dat het nationaal-socialistische stelsel onhoudbaar was. *"Die is na tien maanden kamp ter zitting vrijgelaten en als voorbeeld gesteld aan de Nederlandse ambtenaren die heel wat minder ruggesgraat getoond hadden in de oorlog."*¹⁷

Nog een reden voor opa om bij de tribunalen te gaan werken was dat hij er op die manier op kon toezien dat alles rechtvaardig verliep. Daar was hij vooral op uit: gerechtigheid. Een typische brood-NSB'er bijvoorbeeld, had in feite niets te maken met de NSB-gezindheid. Hij had al heel wat armoede meegemaakt en nam daarom ook werk aan als hij daarvoor lid moest worden van de NSB. Zo iemand hoefde niet zwaar gestraft worden.

En moffenmeiden hadden meestal ook niets met het nationaal-socialisme te maken. *"Als je ze vrij liet, klitten ze net zo hard tegen de Canadezen aan. Ze waren niet pro-Duits maar pro-vlees en bloed."*

Wij Wilhelmina, bij de gratie Gods, Koningin der Nederlanden, Prinses van Oranje-Nassau, enz., enz., enz.

Op de voordracht van Onzen Minister van Justitie van 25 Januari 1945, no.225/G.92(D)III;

Gelet op de artikelen 10 - 12 van het Tribunaalbesluit;

Herlezen Ons besluit van 4 Januari 1945, no.41;

Gehoord het advies van Onzen commissaris de provincie Noord-Brabant;

Overwegende, dat dringende redenen no. dz. den benoemden president van het Tribunaal te 's-Hertogenbosch, tevens voorzitter van de eerste kamer van de Tribunaal, van dat ambt te onthaffen;

Hebben goedgevonden en verstaan:

1. Met ingang van heden aan J.B.G.J.M. van Hellenberg Hubar, notaris te 's-Hertogenbosch, om dringende redenen eervol ontslag te verleen als president van het Tribunaal te 's-Hertogenbosch, tevens voorzitter van de eerste kamer van dat Tribunaal;

2. Met ingang van heden tot president van gemeld Tribunaal, tevens voorzitter van de eerste kamer van dat Tribunaal, te benoemen

Mr. H.B.S. Holla, advocaat en procureur te Vught,

zulks met dien verstande, dat deze benoeming geschiedt tot het einde van het jaar 1945;

3. Onzen Minister van Justitie te machtigen om aan den vorengenoemden president den eed (belofte) af te nemen, bedoeld in artikel 12 van het Tribunaalbesluit.

Onze Minister van Justitie is belast met de uitvoering van dit besluit.

Londen, den 25en Januari 1945.

(w.g.) WILHELMINA.

Voor eenluidend afschrift:

De Minister van Justitie,
(w.g.) G.J. van Heuven Goedhart.

De Secretaris-Generaal bij
het Departement van Justitie

[Handwritten signature]

LITERATUUR

A.D. Belinfante, *In plaats van bijtjesdag* (Assen 1978)

K. Groen, *Landverraad* (Weesp 1984)

P. Romein, *Snel, streng en rechtvaardig* (Utrecht 1989)

H.M. van Randwijk, *In de schaduw van gisteren* (Wageningen 1967)

Het grote gebod 2 (Amsterdam 1951)

H.B.S. Holla en F. Raaymakers, *De landverrader vrij?* (Vught 1946)

J.L.G. van Oudheusden en J.A.M. Verboom, *Herstel en vernieuwingswegen in het bevrijde zuiden* (Tilburg 1977)

M. van Rossem, E. Jonker en L. Kooijmans, *Een tevreden natie* (Baarn 1993).

Veel NSB-ers waren pas in mei 1940 lid geworden. "Ruggegraatloze mensen" of "onnozelen" noemde opa hen.

Ondanks dit alles was opa tegen de categoriale vrijlating van geïnterneerden. Hij wist dat er verschrikkelijke dingen gebeurden in de kampen, maar toch. Hij vond dat je mensen als individu moest behandelen en niet als groep. Daarbij kwam nog dat de bevrijding meteen weer zou zorgen voor een nieuw probleem: de opvang van de mensen in de maatschappij. Zijn inzet is in dit opzicht tevergeefs gebleken.

Opa vond het soms moeilijk om het goede, dat men in een foute positie gedaan had, tegen die fout af te wegen. Bijvoorbeeld een aannemer die studenten op zijn loonlijst plaatste en hen zo behoed had voor de Arbeitseinsatz, vergat erbij te vertellen dat hij door de Duitsers per arbeider volgens die loonlijsten betaald werd. Als straf legde hij hem op die verdiensten terug te geven aan de staat.

Nog een van de grote moeilijkheden van de Tribunaalsrechtspraak was het feit dat er ook mensen aangeklaagd werden omdat ze met elkaar overhoop lagen of omdat de aanklager er zelf beter van hoopte te worden. Zo beschuldigde een textielfabrikant zijn mededirecteur ervan dat hij Duitse orders had aangenomen. Hij dacht: "Als het vermogen van mijn compagnon verbeurd verklaard wordt, is het bedrijf van mij". Opa heeft toen zitting gehouden in de fabriek en alle voorlieden gehoord. Hij heeft toen ambtshalve een klacht ingediend tegen de aanklager. Hij haatte dit soort mensen. Zij hebben zijn werk, en het werk van anderen verzwaard en vertraagd.

De moeilijkheid was om deze dingen te doorgronden en te zien wat er werkelijk aan de hand was. "Ik heb toen geleerd achter de schermen te kijken. Dan zie je pas wat een rotzooi het is in de maatschappij en tot welke kruiperijen mensen in staat zijn."¹⁸

In 1948 werd een begin gemaakt met de afbouw van de bijzondere rechtspleging. De staatscommissie, die de toenmalige Minister van Justitie moest adviseren over de overgang van de bijzondere rechtspleging naar de gewone, heeft toen op aandringen van opa, die ook in die commissie zat, geweigerd een advies uit te brengen.

Opa vond dat al deze oorlogszaken geen zaken waren voor individuele rechters. Dit was typisch 'collegiale rechtspraak'. De enkele duizenden politieke delinquenten zijn toen echter toch door alleensprekende kanton-

rechters berecht. Opa is nog gevraagd als plaatsvervangend kantonrechter maar heeft die functie toen afgewezen.

• Terugblik

Als opa in zijn latere leven nog gevraagd werd als rechter op te treden wees hij dit steeds af. Hij voelde zich te zeer een advocaat. In 1948 pakte hij dan ook weer de draad op als advocaat en in 1952 begon hij een eigen kantoor in 's-Hertogenbosch. Jarenlang was hij de vaste raadsman van de provincie Noord-Brabant en van vele gemeenten. Hij stond bekend om zijn scherpe en vaak geestige pleidooien waardoor hij in de rechtbank graag werd gehoord! Nadat hij toen hij 80 was zijn praktijk had neergelegd begon hij de rechten van de bewoners van verzorgingshuizen te verdedigen.

Als hij terugkijkt op zijn werk in en na de oorlog zegt hij: "Je deed wat je moest doen en wat het meest voor de hand lag."

Hij vond alles wat hij in de oorlog gedaan had eigenlijk doodnormaal.

Van de jaren tribunaalrechtspraak heeft hij nooit spijt gehad. Hij kwam later nog wel eens mensen tegen die hij berecht had. Dit deed hem niets, zei hij. Sommige mensen bedankten hem. Er kwamen er zelfs een paar in zijn praktijk om advies te vragen. Wel zei hij: "Mijn kijk op de mensen is door die jaren wel veranderd. Ik heb achter de menselijke hersenen gekeken, die tot kronkelige dingen in staat zijn!"

Hij was blij dat hij geleefd had en dat hij zijn sporen achtergelaten had. Hij hoopte dat men zou leren van wat hij, en al die andere mensen in de oorlog hebben meegeemaakt...

Noten

1. K. Groen, *Landverraad* (Weesp 1984) 17.
2. Groen 15.
3. Groen 21.
4. P. Romein, *Snel, streng en rechtvaardig* (Utrecht 1989) 163.
5. Groen 84.
6. Groen 32.
7. Groen 32.
8. Groen 40.
9. *Het grote gebod 2* (Amsterdam 1951), 529-532.
10. Groen 118.
11. Groen 20.
12. A.D. Belinfante, *In plaats van bijtjesdag* (Assen 1978) 89.
13. Belinfante 90.
14. Groen 142.
15. Belinfante 15.
16. Belinfante 510.
17. *Brabants Dagblad*, 17-1 1992.
18. *Brabants Dagblad*, 3-9 1984.

kleio

Kleioskoop

Jan van Oudheusden

De aanslag van Fons Rademakers

(Nederland 1986 / 145 minuten / acteurs: Derek de Lint, John Kraaykamp, Marc van Uchelen, Monique van de Ven e.v.a.).

"Ver, ver weg in de Tweede Wereldoorlog woonde een zekere Anton Steenwijk met zijn ouders en zijn broer aan de rand van Haarlem".

De eerste woorden in de speelfilm *De Aanslag* - naar het boek van Harry Mulisch - maken meteen duidelijk dat het gaat om geschiedenis, ze scheppen afstand tussen ons en een gebeurtenis uit de oorlog. En ook horen we uit de belerende mond van Antons vader dat we het verleden niet kunnen ontlopen: *"Wie het verleden niet kent, begrijpt zijn heden niet. Onthou dat..."*

Je afsluiten voor de geschiedenis, dat is onmogelijk, lijkt de boodschap. Het verleden achterhaalt je wel, vroeg of laat.

Een dramatische gebeurtenis bepaalt het leven van Anton Steenwijk. Het is januari 1945, kou en hongerwinter. De fletse sepia-kleuren van de film geven authenticiteit aan de sfeerbeelden van brandstofschaarste en gaarkeuken. Dan is het avond, duister en stil. Plotseling hoort de familie Steenwijk buiten zes knallen. Fake Ploeg, een beruchte NSB-er, blijkt te zijn neergeschoten voor het huis van de burens. Het lichaam wordt door de burens versleept tot voor het huis van de Steenwijks en de Duitsers pakken de familie op. Als represaille wordt hun huis in brand geschoten - het dramatisch effect wordt verhoogd door de indringende muziek van Jurriaan Andriessen.

Antons ouders worden samen met een twintigtal gijzelaars gefusilleerd. Anton brengt de nacht door in een donkere politiecel samen met een verzetsstrijdster (waarschijnlijk gemodelleerd naar Hannie Schaft) die hem inprent dat de schuld bij de Duitsers ligt. De volgende dag wordt hij met een Duits militair transport naar Amsterdam gebracht waar hij door een oom wordt opgehaald. Bij oom en tante trekt hij in.

Die gebeurtenissen zakken weg in Antons herinnering; hij doorloopt de middelbare school en gaat medicijnen studeren. Aanvankelijk neemt hij een houding aan van: *"Ik zit nergens mee"*. Maar in de verschillende fases van zijn leven overvallen de herinneringen hem en allengs krijgen de vragen over die gebeurtenis een antwoord. Wie schoot Ploeg dood? Wat had die dan misdaan? Waarom werd het lijk juist bij zijn ouders voor de deur gelegd? Wisten de ouders welke represailles de bezetter in petto had? Wie was die geheimzinnige vrouw in die donkere cel? Anton vindt uiteindelijk pas rust als alles is opgelost.

Het leven van Anton Steenwijk volgen we via momentopnamen die ook in breder kader van betekenis zijn. Telkens hebben ze iets met 'oorlog' van doen:

1952 (de oorlog in Korea), 1956 (de Hongaarse opstand, en communistenjacht in Nederland), 1966 (oorlog in Vietnam, Provo) en 1983 (demonstratie in Den Haag tegen de kruisraketten; in het boek 1981 in Amsterdam).

In 1956, tegen het decor van de aanval op het Waarheid-gebouw in Amsterdam, dringt in een toevallige ontmoeting met Fake Ploeg jr. het lot van NSB-kinderen, wier moeders in het kamp zijn gestopt, tot Anton door (*"Wat had je moeder dan misdaan?" "Ze was met m'n vader getrouwd."*) In 1966, bij de begrafenis van Henk van Randwijk, valt het licht op de cynische ex-verzetsstrijder Takes die vol haat en frustratie terugkijkt (*"Het is nog steeds oorlog, hé Takes?" "Zeker. Ik leef ervan, Ik heb een uitkering van de Stichting Veertig-Vijfveertig, gesticht door de heer A. Hitler"*).

Het lag voor de hand dat *De Aanslag* van Harry Mulisch verfilmd zou worden. Het

boek is er geknipt voor, het is - in tegenstelling tot Mulisch' onlangs door Frans Weisz verfilmd roman *Hoogste Tijd* - scènisch en filmisch geschreven. De dialogen, de sterk beeldende kwaliteiten, de episodische structuur van het boek, het *whodunnit*-karakter van het verhaal, wat wil je nog meer?

Mulisch zelf geeft voorzetjes in de trant van: *"Midden op de verlaten straat, voor het huis van meneer Korteweg, lag een fiets, waarvan het omhoogstekende voorwiel nog draaide,"* - een dramatisch effect, dat later close in elke verzetsfilm zou verschijnen.

Het boek laat zich meerduidig lezen, als een spannende oorlogsgeschiedenis en als een vlechtwerk van allerlei symbolen. Neerlandici kennen die wel: de dobbelsteen, het oerbeeld van de vrouw, de steen, het vuur, enzovoort.

Fons Rademakers heeft beide aspecten van de roman adequaat verfilmd. Hij verdiende er in 1987 een Oscar mee, de eerste voor een Nederlands cineast. Het spannende oorlogsgegeven wordt vol drama in beeld gebracht, zodat de gruwelijke nachtelijke scènes van het brandende huis en de gijzelaars die uit de vrachtwagen naar de executie worden gedreven, je lang bijblijven. Van het andere aspect, de symbolentaal van Mulisch, is verfilming natuurlijk een stuk moeilijker.

Waar de film tekortschiet in het uitbeelden van literaire symboliek en beeldspraak, moet de filmmaker naar compensatie zoeken. Zilver literaire effecten krijgen in films namelijk al gauw iets bespottelijks. Dus wordt gebruik gemaakt van de visuele mogelijkheden van film. Zo schrijft het script van Gerard Soeteman een duidelijke filmische parallel voor tussen de hossende menigte bij de bevrijding en de massa tijdens de veel latere vredesdemonstratie; in het boek is die parallel niet zichtbaar. Trouwens, ook in de film moet je daar goed op letten, anders ontgaat het je.

Ook elders, bijvoorbeeld als de zoon van de vermoorde NSB-er Fake Ploeg in Antons studentenkamertje een steen door de spiegel smijt, voegt Rademakers iets aan Mulisch toe: het wordt een steen door zijn eigen spie-

gelbeeld. Het symbool 'vuur' dat in 1945 het huis in de as legt, komt terug in een ont-ploffende kachel, een smeulende asbak en journaalbeelden van een atoombom-explosie.

Rademakers had ervaring met het verfilmen van romans, in heel zijn oeuvre vormen verfilmingen van literair werk de hoogtepun-

ten: Dat bewees hij met *Dorp aan de rivier* (1958), *Als twee druppels water* (1963), *Mira* (1971) en *Max Havelaar* (1976). Zelden volgde echter een film het boek zo getrouw als de bijna letterlijke verfilming van Mulisch' succesroman.

Uit de film speelt gevoel voor sfeer, oog voor het detail, en het vermogen acteurs tot groot-

se prestaties te brengen. naast Derek de Lint als de volwassen Anton Steenwijk vervullen Marc van Uchelen als de jonge Anton, Huub van der Lubbe als de gefrustreerde zoon van een NSB-er en John Kraaijkamp als de verzetsstrijder Cor ('Gijs') Takes uitstekende rollen.

De demonstratie uit 'De Aanslag'.

FILM EN BEZETTING

De bezetting was een bron van inspiratie voor de Nederlandse filmmakers.

De eerste speelfilms kort na de oorlog, speelden in op de behoefte het verleden vast te leggen als waarschuwing voor de komende generaties. Zij werden duidelijk vanuit de toen heersende opvattingen over 'goed-fout' vervaardigd.

In de jaren vijftig taande de belangstelling. Er verschenen maar drie films. Men was het thema moe en wilde liever vooruit kijken. Het was de tijd van de wederopbouw, van het 'eendrachtig erbovenop'. Pas in 1962 werd weer een avondvullende film uitgebracht, *De Overval* naar een scenario van dr. L. de Jong. De film was een minutieuze weergave van de bevrijding van 51 politieke gevangenen uit de gevangenis van Leeuwarden, met Rob de Vries als de KP-leider Piet Kramer. Na twee maanden waren er al meer dan één miljoen mensen gaan kijken.

Was *De Overval* nog een film met een ongecompliceerde 'goed-fout'-tegenstelling, dat gold niet voor Rademakers' *Als twee druppels water* uit 1963, naar de roman *De donkere kamer van Damocles* van W.F.Hermans. De thematiek sprak het grote publiek niet aan; de film werd dan ook geen kassucces.

Daarna leek de Nederlandse cinema de belangstelling voor de oorlog te hebben verloren.

Pas in 1977 doorbrak *Soldaat van Oranje* van Paul Verhoeven de impasse; de film was gebaseerd op de jongensboek-achtige memoires van verzetsman en RAF-piloot Erik Hazelhoff Roelfzema. De film gaf slechts een relativerend beeld van 'goed' en 'fout'. *Pastorale 1943* is de verfilming van de gelijknamige roman van Simon Vestdijk. Volgens de recensenten gaf die film een aanmerkelijk realistischer beeld van de bezetting dan *Soldaat van Oranje*.

In de jaren tachtig verschenen er in kort tijdsbestek verschillende Nederlandse

oorlogsfilms. Achtereenvolgens kwamen uit: *Charlotte* van Frans Weisz (1980), *Het meisje met het rode haar* van Ben Verbong (1981), *Bastille* van Rudolf van den Berg (1984), *De ijssalon* van Dimitri Frenkel Frank (1985), *Het bittere kruid* van Kees van Oostrum (1985), *Soldaten zonder geweren* van Kees Hin (1985), *In de schaduw van de overwinning* van Ate de Jong (1986) en *De aanslag* van Fons Rademakers (1986).

De historicus E. Barten was tijdens een symposium in 1990 weinig positief over het merendeel van deze films: "Verreweg het belangrijkste kenmerk van de filmproductie over de Tweede Wereldoorlog in de jaren tachtig is de verregaande slordigheden en vrijheden die filmmakers zich permitteren bij het omgaan met deze periode. De subtiliteiten en nuances van *Pastorale 1943* en *Soldaat van Oranje* lijken de weg vrij gemaakt te hebben voor een benadering waarin 'interpretatie' gebruikt wordt als excuus om er maar wat op los te filmen zonder enige historische backing: de oorlog als een mooie dramatische periode in onze geschiedenis die schaamteloos gebruikt kan worden als grabbelton door filmmakers die op zoek zijn naar opgeklopte, half of geheel verzonnen verhaaltjes."

Als voorbeeld draagt hij de verfilming van *Het bittere kruid* van Marga Minco aan. Om het ingetogen boek wat op te peppen werd een geheel nieuwe intrige bedacht. Toen Marga Minco dit vernam, probeerde ze de film via de rechter te verbieden. Dit lukte niet, maar wel werd producent Rob Houwer verplicht voorafgaand aan de filmvertoning een tekst van Marga Minco weer te geven, waarin zij de intrige afwijst als strijdig met de geest van haar boek.

Films die in de jaren tachtig wel goed werden ontvangen waren *Charlotte*, *Soldaten zonder geweren* en vooral *De Aanslag*.

(Vrij naar Documentaire Nederland in de Tweede Wereldoorlog, deel 53, 'De oorlog na de oorlog', uitgeverij Waanders, Zwolle 1991, p.33-41)

kleio

nummer 3/95
pagina's 40 en 41

Belastende bevrijding

Marian Omtzigt

Eind zomer 1944 trokken de eerste geallieerde militairen vanuit het Zuiden ons land binnen. Verdriet en verbittering maakten plaats voor feest en vreugde. De bevrijding was door de aanwezigheid van de geallieerde militairen werkelijkheid geworden. En iedereen wilde deze 'vlees geworden bevrijding', van zo dichtbij mogelijk meemaken.

Marian Omtzigt, studente geschiedenis aan de KUN, gaat in dit artikel in op de problemen die het contact tussen geallieerden en Nederlandse vrouwen met zich meebracht.

Het is een uitgebreide versie van haar bijdrage in de bundel 'Tussen vrijheid en vrede. Het bevrijde Zuiden, september '44 - mei '45' onder redactie van Jan A. van Oudheusden en Henk Termeer (Waanders, Zwolle 1994).

Bevrijder en meisjes in Breda.
(Uit: 'Tussen vrijheid en vrede. Het bevrijde Zuiden september '44 - mei '45')

De eerste dagen na de bevrijding werd er door iedereen, jong en oud, wild enthousiast op straat gedanst. Hier werden de eerste contacten gelegd tussen de burgerbevolking en de geallieerde militairen. Door de inkwartiering van de militairen in scholen, hotels en fabrieken lagen nieuwe ontmoetingen voor de hand. Zo werden bijvoorbeeld in de Eindhovense sigarenfabriek Aïda Engelse militairen ondergebracht terwijl in hetzelfde gebouw de fabriekswerkzaamheden door vrouwen normaal doorgingen. Inkwartiering van de militairen in huiselijke kring werd van overheidswege gestimuleerd door voor de gemaakte onkosten vergoedingen te geven.

Mede door deze inkwartiering kwamen veel mensen direct in contact met een andere taal en met andere gewoonten die duidelijk hun invloed lieten gelden. Dit bleek uit de vele Engelse taalcursussen die na de bevrijding als paddestoelen uit de grond schoten.

De 'jitterbug', een snelle foxtrot waarbij de danspartners los van elkaar dansten werd enthousiast onthaald. De meest bekende ontmoetingsplaatsen waren dan ook de dansmiddagen en -avonden.

Meisjes en vermaak

Omdat in de laatste oorlogsjaren een dansverbod gold, de avondklok steeds vroeger van kracht werd - al vanaf zeven uur 's avonds - en meisjes niet zonder begeleiding van een meerderjarige cafés en dansgelegenheden mochten bezoeken, spreekt het voor zich dat na de bevrijding de drang en de behoefte naar feesten en dansen groot was. Toch besloot het Militair Gezag dat artikel 56 der Drankwet en het Dansbesluit van vóór de oorlog van kracht bleef. Dit betekende dat er geen gelegenheid tot dansen in drankwetlocaliteiten gegeven kon worden zonder toestemming van de burgemeester.

In het begin was men soepel in de toepassing van artikel 56 en het Dansbesluit, zodat er de eerste weken van de bevrijding vrij gedanst werd. Toch wilden de gemeenten deze danswoede graag een halt toeroepen. 'Het is geen

Enschede danst!
(Uit: 'Bericht van de Tweede Wereldoorlog', nr. 91)

tijd voor dansen, nu het grootste gedeelte van ons volk hongert, koude lijdt, opgejaagd wordt en ons land verwoest wordt', maar men zag in dat dit niet mogelijk was: de geallieerden eisten voor hun manschappen gemakkelikheden, en daar vielen dansgelegenheden ook onder. Een ander punt was, dat zolang dansgelegenheden onder de burgerlijke overheden vielen, toezicht op het gedrag van jonge vrouwen nog enigszins mogelijk was. Zodoende werden openbare dansgelegenheden oogluikend toegestaan.

Na verloop van tijd werd duidelijk dat het dansen niets meer met de bevrijdingsvreugde te maken had, maar een ontspanningsmogelijkheid was net als het bezoek aan een bioscoop.

Om de uitgaansdrang van jongeren en vrouwen aan banden te leggen werd door de Militaire Commissaris in Noord-Brabant op 14 december 1944 een verordening Jeugdbescherming uitgeroepen. Deze hield in dat kinderen jonger dan 16 jaar niet in cafés, restaurants en dergelijke mochten komen. Voor ongehuwde vrouwen jonger dan 21 jaar en ongehuwde mannen jonger dan 18 jaar, gold dat zij gedurende een half uur na zonsopgang tot een uur voor zonsopgang niet zonder toezicht van een opvoeder in één van deze gelegenheden welkom waren.

Verder werd, na een langdurige correspondentie tussen gemeenten en Militair Gezag, op 30 juni 1945 besloten dat vergunningen voor openbaar dansen alleen verleend konden worden aan houders van danszalen die aan de gestelde eisen voldeden: een zaal van tenminste 100m², het aantal bezoekers mocht het aantal zitplaatsen niet overschrijden en de openingstijden waren dagelijks van half acht tot half twaalf.

De aandacht die de geallieerde militairen kregen van de Nederlandse vrouwen schoot bij veel Nederlandse jongens in het verkeerde keelgat. Het waren juist feestgelegenheden, waar alleen jonge vrouwen uitgenodigd werden, die bij het mannelijk deel van de bevolking in een kwaad daglicht kwamen te staan.

'Hun' meisjes wilden klaarblijkelijk liever onder begeleiding van een geallieerde militair uitgaan.

Natuurlijk werden niet alle contacten tussen jonge vrouwen en de bevrijders op de dansvloer gelegd. De aanwezigheid van geallieerde militairen bepaalde het straatbeeld, zodat een ontmoeting op elke hoek van de straat kon plaats vinden. Maar nam het contact serieuze vormen aan dan bleef haar de opmerking, 'daar heb je er wéér zo eentje',

ook uit de directe omgeving, niet bespaard. Dit kon zelfs voor een geallieerde militair aanleiding zijn, om in het vervolg niet meer in uniform uit te gaan.

In Breda, door de Polen bevrijd, ging het anders. Daar maakten de vrouwen door middel van een citroengeel sjaltje trots bekend dat zij verkering hadden met een Poolse militair.

Officiële ontspanningsmogelijkheden

Om toch tegemoet te komen aan de vraag van de geallieerde militairen om ontspanningsmogelijkheden én om toezicht te houden op de jonge vrouwen, werd het vanuit de gemeente mogelijk gemaakt dansavonden te organiseren. Om te grote intimiteit niet in de hand te werken waren op deze dansavonden alleen frontsoldaten welkom, die slechts een paar dagen verlof hadden. De geselecteerde jonge vrouwen, ouder dan 19 jaar, werd verboden familienamen en adressen uit te wisselen, zodat van langdurig contact geen sprake kon zijn. De lijst van de deelnemers moest zo groot mogelijk zijn, zodat niet steeds dezelfde vrouwen gevraagd hoefde te worden. Zij dienden in 'gesloten costuum met lange kousen' te verschijnen en zeker niet in 'avondtoilet'.

Dit alles gebeurde onder toezicht van de hiervoor speciaal opgerichte comités voor ontspanning waar de ouders van de jonge vrouwen en vooraanstaande personen uit de desbetreffende gemeente zitting hadden. Na afloop werden de jonge vrouwen onder begeleiding van de leden van het comité en de ouders veilig thuis gebracht.

Anders werd omgegaan met geallieerde militairen die langdurig op eenzelfde plaats verbleven. Het comité dat hierover ging vernam dat de ontspanning van deze militairen grotendeels in handen van het leger zelf lag. Het comité zorgde alleen voor de aanvullende gemakkelikheden, zoals sport- en muziekuitvoeringen, volksdansdemonstraties en gezelschapsavonden waar het hele gezin welkom was. Omdat op gezelschapsavonden het gevaar voor intieme verhoudingen bestond, werden deze avonden alleen bij bijzondere gelegenheden gegeven.

Ook hier oefende het comité strenge controle op de uitgenodigden. Met het oog op de christelijke zeden achtte zij het niet verantwoord dansavonden voor deze militairen te organiseren.

Noord-Nederland lijdt, Zuid-Nederland vrijt

Al vrij snel na de aanwezigheid van de eerste geallieerde militairen in het Zuiden, publiceerden de kranten berichten over de omgang van vrouwen met geallieerde militairen.

Enerzijds werd met trots gekeken naar de moedige en hulpvaardige houding van vrouwen gedurende de bezetting, anderzijds werden waarschuwingen uitgesproken over een mogelijk te vertrouwelijke omgang met de bondgenoten.

Het was duidelijk dat de bevrijding voor jonge vrouwen bijzondere gevaren met zich mee bracht, 'daar hun de rem van den afkeer ontbreekt'. 'Geen van onze meisjes zal oorzaak mogen zijn dat we ons straks opnieuw te schamen hebben over het morele peil van de Nederlandsche Vrouw'.

Toch bestond er begrip voor het feit 'dat de romantisch getinte jonge vrouwen zich aangetrokken voelden tot de soldaten, die ze za-

dansen in het bijzonder de aandacht. In Breda sprak de journalist A.L. Govers in *Trouw. Mededeelingenblad* zijn minachting uit over het vele dansen in het openbaar. Zo meldde hij op 11 november 1944 dat niet alleen in Breda maar in heel het Zuiden werd gedanst, terwijl 'het grootste deel van ons volk in angst en vreeze leeft'.

Deze kritiek nam medio december '44 - januari '45 sterker toe. In het jongerentijdschrift *Hou en Trouw* werd de problematiek aan de kaak gesteld onder het motto 'Noord-Nederland lijdt, Zuid-Nederland vrijt'. Zo werd een begin gemaakt met een serie artikelen die tot doel hadden enige greep te krijgen op de houding van sommige jonge vrouwen ten opzichte van de geallieerde militairen.

Soldaat J.W. MacKay van het Lincoln en Welland Regiment tekende deze impressie van Bergen op Zoom.

(Uit: Han Bollen, Paul Vroemen, 'Canadezen in actie' Nederland najaar '44 - voorjaar '46).

DANSAVOND

Jonge dames worden vriendelijk uitgenodigd voor een **DANS-AVOND** welke door de Britsche IJsberen gegeven wordt in het Concertgebouw De Vereeniging op **WOENSDAG 6 DECEMBER** van 19.00-22.00 uur.

Wij hopen dat de dames in grootten getale aanwezig zullen zijn, dat deze avond een waar succes moge worden.

VERVERSCHINGEN WORDEN AANGEBODEN

Oproep voor een dansavond in Nijmegen.

gen als helden, als interessante mannen, waarvoor hun hart sneller klopt'. Maar het gevaar was dat het niet alleen 'onteerend voor haarzelf' was maar ook 'unfair tegenover de meisjes en vrouwen in de geallieerde landen en ondankbaar tegenover de soldaten zelf, een dergelijke intiemen omgang met militairen te hebben die slechts toegestaan is voor verlovings en huwelijks', zo meldde Oost-Brabant. *Dagblad voor Midden- en Oost-Brabant* op 30 oktober 1944.

Naast de omgang in het algemeen kreeg het

Dit tijdschrift, voornamelijk door en voor jongeren gemaakt, richtte zich met grote regelmaat tot de ouders van de meisjes. Zij zouden hun ouderlijke macht meer moeten laten gelden en zij zouden beter voor seksuele voorlichting moeten zorgen.

Kritiek kwam ook van de kant van de Nederlandse mannen. Zij beklagden zich over de minachtende houding van hun vrouwelijke landgenoten, wanneer deze bemerkten dat zij geen geallieerde maar een Nederlandse militair voor zich hadden. In een ingezonden artikel geplaatst op 28 maart 1945 in *Oost-Brabant* spuide een Nederlandse jongen zijn gal over het feit dat bij hem thuis de Canadezen, die een paar avonden in de week hun voeten kwamen warmen, de harten van de hele familie hadden gestolen. Niet de geallieerde militairen verdienden het om in het middelpunt van de belangstelling te staan, maar hij, die binnenkort zelf als vrijwilliger weg zou gaan.

Deze uitspraken getuigen van een grote mate van ergernis en jaloezie van de kant van de Nederlandse jongens.

Zedenoffensief van de Kerk

Ook vanuit de Rooms-katholieke Kerk waren de reacties duidelijk hoorbaar. In het algemeen baarde het zedelijk gehalte van de Nederlandse Vrouw de meeste zorgen. Deze werden al tijdens de bezetting uitgesproken. Na de bevrijding richtte bisschop Mutsaerts zich tot alle katholieken in zijn bisdom met de mededeling dat de bevrijdingsvreugde niet bedorven diende te worden door drankmisbruik en zedeloosheid.

Nog geen drie weken later richtte de bisschop zich weer tot de geestelijken met de mededeling dat 'de nieuwe bezetting' (sic!) op enige plaatsen tot moeilijkheden had geleid met betrekking tot de dancings.

'Waar tot dusverre het dansen met succes kan worden tegengegaan, handhave de Geeste-

lijkheid met voorzichtigen tact het dansverbod voor vrouwen en meisjes. Waar dit niet mogelijk is, trede men, ter voorkoming van misbruiken en gevaren, in overleg met de betrokken instanties (militaire overheid, legeraalmoezeniers of gemeentebestuur). Van zulk een overleg zijn gunstige resultaten te verwachten'.

Een kerkelijk dansverbod voor vrouwen en meisjes werd dus niet uitgesproken, overleg tussen de diverse instanties omtrent de dansavonden werd wel geadviseerd om zoveel mogelijk het dansen tegen te gaan.

Het dansvraagstuk maakte in de bisschoppelijke waarschuwingen begin 1945 plaats voor een ander probleem. De al te vertrouwelijke omgang van de meisjes met de bevrijders zou al gauw leiden tot verlovings en huwelijks. Uit ervaring bleek dat zelfs 'huwelijken, gesloten tusschen katholieken van verschillende nationaliteit, van anderen landaard, zeden, gewoonten en gebruiken, maar al te vaak ongelukkig worden'.

Dit gevaar wordt alleen maar groter als 'de

kennismaking slechts vluchtig is geweest en als men te voren de familieleden, de maatschappelijke positie en de levensomstandigheden der buitenlandsche partij niet voldoende heeft leren kennen'.

De bisschop was dan ook van mening dat niet alleen de geestelijke maar ook de militaire overheden zoveel mogelijk weerstand moesten bieden aan deze huwelijken.

Via de Katholieke Actie, die zich richtte op het doorvoeren van de Christelijke beginselen in het openbare leven, wisten de geestelijken de aandacht van hun gelovigen te trekken. Nu de omgang van vrouwen met militairen veel aandacht kreeg werden diverse acties ondernomen om de moraal van de Nederlandse vrouw te beschermen. Zo werkten leden van de vrouwen- en meisjes-sectie van de Katholieke Actie mee aan een *'Aanbiddingsdag in de geest van Eerherstel voor de smaad, die God werd aangedaan door het wangedrag van vele vrouwen en meisjes in het bevrijde gebied'*.

Door middel van een circulaire gericht aan de ouders en de meisjes werd nogmaals geattendeerd op de noodzaak van degelijkheid en de waardigheid van de Nederlandse Vrouw.

Eind 1945 werd er door het Landelijk Centrum Katholieke Actie een enquête gehouden naar de toestand van het gezinsleven in Nederland en naar de middelen tot geestelijke opbouw. De geënquêteerde, voornamelijk priesters, juristen, medici en moralisten en woonachtig in het Zuiden, kregen een vragenlijst opgestuurd bestaande uit 26 vragen over jeugdcriminaliteit, zedenverwilderings, huwelijk en seksueel verkeer.

Een van de vragen: *'Waaruit is het te verklaren dat onze vrouwen en meisjes zich zo weinig reserve kunnen opleggen bij hun contacten met de soldatenwereld?'*

Volgens de waarnemend commissaris van de politie in Eindhoven heerste er *'een zucht naar het avontuurlijke. De gewone dingen van het leven boeien de mensen niet voldoende. Er is een vervlakking van opvattingen t.o.v. degelijkheid, huiselijkheid en gezelligheid. De trek naar het ongewone, opwindende overheerscht. Algemeen is het verlangen van de mannen om buiten hun eigenlijke werkkring te treden. Het avontuurlijke in den vreemden soldaat trekt de vrouwen aan.'*

In het algemeen bleek uit de diverse antwoorden, dat men vond dat er sprake was van typische na-oorlogse verschijnselen, die de moraal van de mensen hadden aangetast. De oorzaak hiervan lag niet alleen in de oorlog. Wel was men van mening dat het proces

door de oorlog versneld was. Van ontwijking van het huwelijksleven was al vóór de oorlog sprake. De bezetting met de grote deportaties van Nederlandse mannen naar Duitsland, gevolgd door een bevrijding met opnieuw een bezetting nu door bevriende soldaten, versterkten de huwelijksontwijking.

Voorzorgsmaatregelen van de geallieerde overheid

De geallieerde overheden waren bekend met het fenomeen dat hun manschappen aantrekkingskracht uitoefende op de burgerbevolking. Hiervoor bestonden regels die deze contacten aan banden legden, zeker als het ging om de omgang met vrouwen. Bovendien kregen Britse militairen, voordat zij naar het vasteland vertrokken, het advies niet zodanig met een buitenlandse vrouw om te gaan dat daar een huwelijk uit zou voortvloeien. Een Britse militair kon in bepaalde landen - en hierbij waren Frankrijk, België en Nederland - niet zomaar een geldig huwelijk sluiten. Hij moest de huwelijksprocedure van het land van verblijf volgen, wat een aantal bezwaren met zich meebracht. Naast toestemming van zijn Commanding Officer was toewijzing van een woonhuis nodig. Verder kreeg de buitenlandse echtgenote de toelage niet, die het leger normaal aan de echtgenote van de militair gaf.

Een andere ontmoedigende maatregel was dat de militair de vrouw zes maanden diende te kennen alvorens hij een verzoek kon indienen. De uitslag van dit verzoek liet dan nog eens 90 dagen op zich wachten.

In Nederland was het nodig een geboortakte te overhandigen aan de kantonrechter waarvoor het huwelijk beëdigd werd. Voor Britse militairen was dit nog te doen, maar voor Amerikanen was het moeilijk aan zo'n document te komen, omdat het in de VS niet verplicht was. In plaats van de geboortakte mocht hij vier getuigen oproepen die zijn geboorteplaats en geboortedag konden bevestigen.

Het was dus niet gemakkelijk voor een geallieerde militair te trouwen met een Nederlandse vrouw, maar het werd hem niet onmogelijk gemaakt. Een standaardprocedure als zodanig was niet opgesteld. Het was alleen noodzakelijk toestemming van hogere hand te hebben, en hier ging veel tijd in zitten.

Als een vrouw zwanger bleek te zijn van een geallieerde militair zonder met hem getrouwd te zijn, was het moeilijk erkenning te

kleio

krijgen van de geallieerde overheden. De FIOm - de in 1930 opgerichte Nederlandse Federatie van Instellingen voor de Ongehuwde Moeder en haar kind - had gedurende de bezettingsjaren ervaring opgedaan met een bevredigende regeling voor het onderhoud van door Duitse militairen bij Nederlandse meisjes verwekte kinderen. Kon de vrouw de naam en eventueel het veldpostnummer van de Duitse militair overhandigen, dan kreeg zij van het Duitse leger een financiële tegemoetkoming voor het onderhoud van het kind.

De FIOm maakte de geallieerde militaire autoriteiten op deze regeling attent. Nadat de instantie die dergelijke zaken moest regelen, SHAEF, uiteen gevallen was in de British en American Mission, werd aangeraden het contact via de juridische sectie van het Militair Gezag te laten lopen. Deze heeft op haar beurt een studie van gemaakt, maar verder dan een concept is het nooit gekomen. Het probleem was dat zowel de militaire als de burgerlijke autoriteiten van de geallieerde landen de zorg voor het onderhoud van de ongehuwde moeder en haar kind een 'private affair' vonden.

Informeel kon wel het een en ander gedaan worden. Na de bevrijding van Nederland werden aan de Canadese Legatie te 's-Gravenhage twee aalmoezeniers aangesteld, belast met de opsporing van militairen die aangewezen werden als verwekker van een kind. Werd de desbetreffende militair gevonden dan nog was de kans groot dat hij ontkende; vervolging was dan niet meer mogelijk.

Hulp aan ongehuwde moeders

De stijging van het aantal onwettige geboorten in Nederland werd door de FIOm direct in verband gebracht met de geallieerde bezetting. Vooral in het Zuiden zou het aantal onwettige geboorten groot zijn. De bestaande inrichtingen, de RK Stichting 'Moederheil' te Breda (Ginneken) en de RK Vereniging 'Moederschapszorg' te Heerlen bleken niet meer in staat voor voldoende opvang te zorgen. Nieuwe initiatieven waren nodig om de opvang aan te kunnen. Op 19 juli 1945 sprak Mr. Sach van de FIOm op een bijeenkomst van de Commissie Ongehuwde Moeder en Kind te Eindhoven dat *'in ieder district een nieuw tehuis voor moeder en kind geopend zal moeten worden'*.

De tehuizen dienden door plaatselijke initiatiefnemers opgericht te worden in die plaatsen waar veel militairen geweest waren, de zogenaamde 'leave centres': Nijmegen, Breda, Tilburg, Eindhoven, 's-Hertogenbosch, Heerlen en Maastricht.

Het hoofddoel van de opvangtehuizen was het reclasseren van de ongehuwde moeder. Door godsdienstzin en verantwoordelijkheidsbesef aan te kweken, was het mogelijk de grondslagen te leggen voor een degelijk leven in de maatschappij als moeder en als opvoedster. De moeder was verplicht zeker tot drie maanden na de geboorte van haar kind in het tehuis te blijven om het kind zelf te voeden. Dit gaf de mogelijkheid om onder

begeleiding een hechte band tussen moeder en kind te ontwikkelen.

Door afwezigheid van een alimentatieregeling van de geallieerde militaire autoriteiten waren de moeder zelf en haar ouders verantwoordelijk voor de onkosten van de opvang. Uit vrees voor schande of uit noodzaak in verband met de financiële gevolgen schakelden de ouders in veel gevallen een plaatselijke geestelijke in. Afhankelijk van de wensen van de ouders adviseerde deze de dochter te plaatsen in een opvangtehuis waar zij kon verblijven tot na de geboorte van haar kind, en eventueel kon hij hen de weg wijzen naar een kinderloos echtpaar.

Ook kwam het voor dat advertenties in kranten werden geplaatst, niet alleen door de ouders of door de ongehuwde moeder, maar ook door echtparen die zich beschikbaar stelden voor het adopteren van een kind. Omdat op zijn vroegst in mei 1945 de eerste bevrijdingskinderen geboren konden worden, is hiervan in het Zuiden in de onderzochte periode geen melding gemaakt. Maar na de bevrijding van Nederland verschenen met grote regelmaat advertenties waarin kinderen 'gevraagd' en 'aangeboden' werden. De FIOm probeerde via deze advertenties in contact te komen met de moeder en haar ouders, én met de mensen die een kind 'vroegen'.

Een andere mogelijkheid was dat ongeacht de situatie waarin zij verkeerde, de moeder zelf voor het kind wilde zorgen. Als zij steun kreeg van haar ouders lukte het haar meestal wel het hoofd boven water te houden. Deze steun had zij ook hard nodig, want zij en haar kind stonden voortdurend bloot aan opmerkingen en blikken uit de omgeving. Veel vrouwen bleven lange tijd ongehuwd. Als zij toch besloten in het huwelijk te treden, maar dan met een Nederlandse man, dan kon het kind hiermee geëcht worden.

Maar welke beslissing de vrouw of haar ouders ook namen, de relatie met een geallieerde militair bleef het verdere leven van moeder en kind bepalen. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat veel vrouwen niet over deze tijd willen, of zelfs kunnen praten. Het is een periode die is weggestopt en die bij herinnering pijn doet. Veel van deze bevrijdingskinderen kennen vaak zelf het verhaal van hun moeder niet eens. Of ze komen er pas na het overlijden van de moeder achter, als er een oude vergeelde foto van een jonge militair tussen een aantal brieven te voorschijn komt, dat die jonge knul hun vader is.

A.s. echtpaar: I.G. Wilson, vlieger bij de RAF en de Eindhovense Esthère Oosterholt op 20 januari 1945. (uit: 'Tussen Vrijheid en Vrede')

Sprekende cijfers

In 1945 steeg het aantal onwettige geboorten drastisch. Gezien het jaar - het noorden van Nederland werd immers pas in mei van dat jaar bevrijd - kan deze stijging voor een groot gedeelte toegeschreven worden aan de eerdere bevrijding van het Zuiden. In het jaar daarna, 1946, steeg pas het totaal aantal geboorten.

Tabel 1: Gegevens over het aantal levend en onwettig geboren in Nederland en Eindhoven over de jaren 1938 tot en met 1949

jaar	levend geboren Nederland		onwettig geboren Nederland		levend geboren Eindhoven		onwettig geboren Eindhoven	
	abs.	* %	abs.	** %	abs.	* %	abs.	** %
1938	178000	20,5	2600	14,3	2853	26,3	24	8
1939	181000	20,6	2400	13,1	2865	25,8	20	7
1940	185000	20,8	2500	13,7	2985	26,4	23	8
1941	182000	20,3	3100	17,2	2836	24,0	42	15
1942	190000	21,0	3200	17,0	3030	25,4	23	8
1943	209000	23,0	3700	17,7	3294	26,5	23	7
1944	220000	24,0	4500	20,5	3274	26,1	44	13
1945	210000	22,6	7300	34,9	3583	27,5	137	38
1946	284000	30,2	7000	24,8	4098	30,8	110	27
1947	267000	27,8	5200	19,3	3923	28,9	47	12
1948	248000	25,3	4200	17,0	3724	27	31	8
1949	236000	23,7	3800	16,0	3391	24,1	34	10

Bron: 1899-1979. Tachtig jaren statistiek in tijdsreeksen en Verslagen van de toestand der gemeente Eindhoven over de periode 1938-1949.

* = per 1000 der gemiddelde bevolking
** = per 1000 levend geboren

nummer 3/95
pagina's 46 en 47

Tabel 1 laat het verschil in stijging van beide soorten geboorten zien tussen Nederland en Eindhoven (over andere steden in het Bevrijde Zuiden zijn nog geen volledige gegevens beschikbaar). Hieruit blijkt dat de piek van het aantal levend geboren, zowel absoluut als relatief, in Eindhoven net als in Nederland, in 1946 ligt. Het verschil zit echter in de ontwikkeling van de geboortencijfers. In Eindhoven blijkt in 1945 al sprake te zijn van een stijging van het aantal levend geboren, terwijl in heel Nederland het aantal levend geboren in datzelfde jaar een lichte daling vertoont. Deze stijging in Eindhoven komt in een ander daglicht te staan als blijkt dat ruim 30% ervan veroorzaakt wordt door de enorme toename van het aantal on-

wettige geboren. In 1946 is het aantal onwettig geboren nog steeds hoog, maar vertoont dan alweer een daling.

De oorzaak van de stijging van het aantal onwettig geboren kan voor een groot gedeelte gezocht worden in de aanwezigheid van de geallieerde militairen in het bevrijde Zuiden. Zo blijkt uit het *Verslag over de jaren 1944 en 1945* van de FIOM dat van de kinderen die in 1945 in opvangtehuizen zaten, 30% een geallieerde militair en 17% een Duitse militair als verwekker had. Deze percentages hebben betrekking op alle bij de FIOM aangesloten opvangtehuizen verspreid over heel Nederland.

Hoe de verhoudingen lagen bij vrouwen die niet in een opvangtehuis bevielen is niet bekend. Wel kan meer gezegd worden over de situatie bij de R.K. Vereniging Moederschapszorg te Heerlen.

De leeftijd van de ongehuwde moeder, die ondergebracht werd bij Moederschapszorg, varieerde van 14 jaar tot en met 45 jaar, maar de grootste piek lag tussen de 18 en 25 jaar. De meeste vrouwen waren afkomstig uit Limburg en Noord-Brabant.

Van de 319 aldaar geboren kinderen hadden 25,7% een Amerikaan, 12,5% een Engelsman, 5,3% een Canadees en 1,6% een Pool als verwekker. Daarnaast bleek 8,5% van de kinderen geboren te zijn zonder dat de nationaliteit van de verwekker bekend was.

Over de nazorg van de moeder en haar kind zijn van 251 gevallen gegevens bekend. Het merendeel, 62% van de ongehuwde moeders, ging samen met het kind na het beëindigen van de opvang naar huis. 13,5% zocht bij familie of kennissen onderdak of ging naar een pension. Bij een kleine 7% van de gevallen vond een scheiding tussen moeder en kind plaats.

De oorlogsbruiden

Wilde een Nederlandse vrouw trouwen met een geallieerde militair, dan had ze op de eerste plaats toestemming nodig van de geallieerde overheid. Zij werd via diverse instanties gecheckt op politieke betrouwbaarheid én of zij in aanraking was geweest met de politie. Dit werd echter niet door de geallieerde overheid aan haar bekend gemaakt.

De ouders van de vrouwen hadden over het algemeen geen moeite met contact tussen een geallieerde militair en hun dochter. Anders was dit als hun dochter wilde trouwen met de militair. Onbekendheid met het land

Tabel 2: Huwelijken naar nationaliteit voltrokken in Zeeland, Noord-Brabant en Limburg over de jaren 1938 tot en met 1949

jaar	'38	'39	'40	'41	'42	'43	'44	'45	'46	'47	'48	'49
België	146	134	62	47	92	64	51	72	205	205	230	203
Duitl.	50	65	16	44	45	59	36	3	32	39	49	63
Frankr.								8	4	3	1	1
G.-B.								203	296	83	48	32
Polen								100				
Canada								67				
U.S.A.								228	96	17	16	11
koloniën	65	100	30			1		10				
Overige/ onbekend	9	10	2	3		1	11	10	306	190	261	330
totaal	270	309	110	94	137	125	98	701	939	537	605	640

Bron: Centraal Bureau voor Statistiek

van herkomst en met de sociale achtergrond van de aanstaande echtgenoot speelden een grote rol. Een ander bezwaar was dat de ouders in gedachten hun dochter al zagen vertrekken naar een ver land waar zij zelf misschien nooit zouden komen.

Maar voordat de vrouwen konden vertrekken naar het nieuwe land diende de militair aldaar werk gevonden te hebben om in het levensonderhoud van beiden te kunnen voorzien. Vaak gebeurde het dat eerst bij de ouders van de militair ingetrokken werd. Bleef de militair in dienst van het leger - hij moest meestal nog naar Duitsland - dan maakte de vrouw alleen de overtocht. Inwonend bij haar schoonouders hield zij al schrijvend contact met haar nieuwe echtgenoot.

Terwijl in Nederland voor de ongehuwde moeders instanties waren die voor opvang konden zorgen, werden de oorlogsbruiden daarentegen, nadat zij de eerste voet op vreemde bodem hadden gezet, aan hun lot overgelaten. Zeker als zij de taal nog niet machtig waren en zij geen andere Nederlandse oorlogsbruiden kenden, kon dit tot hevig verlangen leiden terug te willen keren naar Nederland. Woonden zij in Canada of in de Verenigde Staten dan was dit onmogelijk. De verre reis was bovendien onbetaalbaar.

Hoeveel vrouwen uiteindelijk in het huwelijksbootje stapten met een man uit één van de geallieerde mogendheden is tot nu toe niet bekend. Alleen bestaan er gegevens over het aantal huwelijken voltrokken tussen Nederlandse vrouwen en Canadese militairen. In tabel 2 staat vermeld hoeveel Nederlandse vrouwen, woonachtig in Zeeland, Noord-Brabant en Limburg, trouwden met een man uit het buitenland in de jaren 1938 tot en met 1949.

Zoals de tabel laat zien, vonden er pas in 1945 huwelijken plaats tussen vrouwen uit de zuidelijke provincies en geallieerde militairen. Daarvoor vormden huwelijken met Belgen en Duitsers de boventoon. Aangenomen kan worden dat het hier voornamelijk om geallieerde militairen ging. Duidelijk is ook dat Canadese huwelijken in het Zuiden in mindere mate voorkwamen. Terwijl landelijk gezien de aandacht gevestigd was op de 'Canadees van Trees', werden in het Zuiden huwelijken voltrokken tussen Nederlandse vrouwen en Engelse, Amerikaanse en Poolse militairen.

Conclusie

De omgang van Nederlandse vrouwen met geallieerde militairen kreeg gedurende de bevrijdingsperiode in het Zuiden erg veel aandacht. Zodra de eerste militairen in Nederland kwamen, verschenen er al berichten in de kranten. Men maakte zich zorgen over het morele gehalte van de vrouwen, zeker met betrekking tot haar houding ten opzichte van de geallieerde militairen.

Eind 1944, begin 1945 bereikte de kritiek haar hoogtepunt met het artikel 'Het bittere probleem: Noord-Nederland lijdt, Zuid-Nederland vrijt'. Dit artikel werd gevolgd door vele reacties, maar tegen de tijd dat ook de rest van Nederland werd bevrijd, was de kritiek geluwd.

De 'dolle dwaze zomer van '45' van Noord-Nederland begon en alle aandacht vestigde zich hierop.

Negatieve reacties over de contacten tussen vrouwen en geallieerde militairen waren gericht op het gedrag van vrouwen. Niemand legde enige verantwoordelijkheid neer bij de geallieerde mannen.

Ook de geallieerde overheden bekeken de problematiek van de omgang tussen vrou-

wen en militairen vanuit het standpunt van de militair. Zo werd de mogelijkheid tot een huwelijk niet uitgesloten. Zij namen echter geen verantwoordelijkheid op zich voor de financiële vergoeding voor de ongehuwde moeder.

LITERATUUR

H. de Liagre Böhl en G. Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal* (Zwolle 1989)

H. de Liagre Böhl, 'De Nederlandse pers over de omgang van vrouwen met Canadezen in de zomer van 1945', in: *De Gids*, 148(1985)3/4, 243-256

H. Galesloot en M. Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld: zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1987)

K. Groen, 'Er heerst orde en rust...'. *Chaotisch Nederland tussen september 1944 en december 1945* (Nijmegen 1979)

D. Kaufman en M. Horn, *De Canadezen in Nederland, 1944-1945. Een bevrijdingssalbum* (Laren 1981)

Olga Rains, *Children of the liberation. True life revealing stories of Dutch children born of Canadian soldiers after world war II* (Peterborough 1985)

Olga Rains, *We became Canadians* (Peterborough 1985)

P.A. Veldheer, 'Daar komen de Canadezen...' (Arnhem 1982)

'Laat die oorlog nou maar snel komen'

Bart Engbers bespreekt:

Mattijs van de Port, *Het einde van de wereld. Beschaving, redeloosheid en zigeunercaf  s in Servië* (Uitgeverij Babylon/De Geus, Amsterdam 1994) 392 blz., prijs f39,50.

De gebruikelijke politieke, historische en economische verklaringen schieten tekort om beestachtigheden in een oorlog te verklaren. Het vage schemergebied waar beschaving en barbarij elkaar raken is nauwelijks onderzocht. Mattijs van de Port, cultureel antropoloog, vertrok twee jaar geleden naar Servië om onderzoek te doen naar de wilde bijeenkomsten van Serviërs en zigeuners in zigeunercaf  s. Vier maanden na zijn aankomst brak de oorlog uit en vertrokken heel wat mensen die hij had leren kennen naar het front.

In *Het einde van de wereld* legt Van de Port verband tussen het 'redeloze' gedrag van mensen in de zigeunercaf  s in Servië en hun 'redeloze' gedrag in de oorlog. Hij ontdekt daarin een algemeen menselijk patroon.

In de komende weken herdenkt en viert Nederland het einde van de Tweede Wereldoorlog en dat gaat gepaard met een lawine van boeken. Iedere geschiedenisleraar zou dit boek in ieder geval gelezen moeten hebben en met bovenbouwleerlingen moeten bespreken!

Een boeiend boek

'... Op een berg zitten, je bedrinken en de ene na de andere mortiergranaat op de oude stad afvuren; dat is, in al zijn afschrikwekkendheid, een manier van kennis opdoen die in zijn essentie juist voorbijgaat aan de taal en het redelijk denken. Geconfronteerd met een journalist, iemand die hem dwingt terug te keren naar de wereld van de woorden, die middels een vraag en antwoord wil begrijpen wat de bedoeling is achter de zinloze vernie-

tiging van de stad, probeert zo'n jongen dan nog 'redelijk' te klinken. Maar hij slaagt daar, natuurlijk, niet in.'

Het einde van de wereld van Mattijs van de Port slaagt daar wel in en is voor mij daarmee één van de boeiendste boeken die ik de laatste jaren gelezen heb. Het is een belangrijk boek, omdat de auteur eindelijk durft in te gaan op de vraag die ieder mens bezig houdt: wat brengt mensen ertoe om van bovenop een berg met zwaar geschut op volle marktplaatsen en ziekenhuizen beneden te schieten?

En ondanks het weerzinwekkende onderwerp is het een fantastisch boek om te lezen.

'Dat nooit meer'

Aanvankelijk was Van de Port op zoek naar de diepere achtergrond van de wonderlijke verhouding tussen Serven en zigeuners. Voor dit onderzoek had hij als standplaats gekozen voor Novi Sad, een keurige stad met keurige mensen ten noordwesten van Belgrado.

'De wonderlijke wereld van de zigeuners' is al een bekend motief sinds Cervantes' *La Gitanilla*. Zigeuners spelen een rol in vele opera's en het thema is dan vaak: ga naar de zigeuners, ga weg van de strikte fatsoensnormen, laat je maar gaan.

Tijdens zijn veldwerk brak de oorlog uit en dat heeft een geheel nieuwe dimensie aan het onderzoek gegeven. Het is een speurtocht geworden naar de drijfveren van de mens in oorlogstijd. Het boek is echter geen hartverwarmer voor de verdwaalde idealist en zelfs niet voor een realo. De schrijver

kleio

nummer 3/95
pagina's 48 en 49

vraagt zich af hoe het mogelijk is dat in Europa, het hart van de wereldbeschaving, een slordige 50 jaar na de heilige belofte 'dat nooit weer' de concentratiekampen weer werken en opnieuw etnische schoonmaak plaats vindt.

Door gewaagde, maar goed onderbouwde generalisaties tilt Van de Port zijn boek uit boven de vele andere over de oorlog in het voormalig Joegoslavië. Eindelijk meldt zich iemand, die, na Erich Fromm en Hannah Arendt, de doodgebloede filosofisch/historische discussie over de diepere motieven van mensen tot vernietiging van soortgenoten en hun leefomgeving. Hoe verhoudt zich goed en kwaad in de mens en hoe komt dit tot gelding?

Natuurlijk spreekt Van de Port niet het laatste woord daarover, maar op een open en doorzichtelijke manier laat hij de lezer bijna hardop meedenken over zijn probleemstelling.

In de geschiedwetenschap speelt deze probleemstelling amper een rol en de auteur laat zijn ergernis over dit geslachtloze historische bedrijf duidelijk merken. Instemmend noteert hij een opmerking van Anet Bleich uit de *Volkskrant* dat de geschiedenis steeds weer als een hoer klaar ligt om haar diensten aan te bieden. Wanneer zich iets voordoet worden braaf de condities geschilderd waaronder het beest in de mens de ruimte krijgt en vervolgens wordt, zoals dat hoort, keurig het rijtje van politieke, economische en sociale factoren afgewerkt.

Keuze voor het redeloze

De auteur laat zien dat de mensen uit het voormalige Joegoslavië met ons het humanistische gedachtengoed en het beschavingsideaal delen, maar zij kiezen uiteindelijk anders: voor een aanval op de beschaving, voor het flagrante schofferen van de redelijkheid.

Waarom maken mensen de keuze voor de redeloosheid? Dat is de vraag die Mattijs van de Port zich stelt en die naar mijn mening door meer mensen die zich met het verschijnsel oorlog bezig houden, gesteld zou moeten worden.

In zijn studie zoekt hij een antwoord door een vergelijking te maken tussen de feesten van de Serviërs in een zigeunercafé en de Dubrovnik beschietende Servische soldaat. Beide daden zijn zinloos, maar noodzakelijk als katharsis. Met die vergelijking komt hij tot de werkhypothese dat oorlog, destructie en geweld niet alleen middelen zijn, maar ook doelen op zich.

Van de Port komt tot een beeld van de mens dat is teruggebracht 'tot de dimensie van een sliert darmen met gerookte kippekoppen erin, een spooksel behangen met brillen en weefsels. 'Ik ben de werkelijkheid', roept de oorlog. Bloed in de sneeuw, hersens tegen de muur. Deze ervaringen van de mens, de ervaring met de gruwelen van de oorlog, brengt de mens tot het ultieme verhaal dat de mens niet meer is dan vel, botten en hersenen.'

Het verhaal

Volgens Van de Port kan de werkelijkheid samengevat worden als 'bloed in de sneeuw'. Maar mensen leven niet met die werkelijkheid. Ze leven met 'het verhaal', dat wil zeggen geloof, ideologie, vriendschap en dergelijke. Het verhaal verhuult de werkelijkheid van het bestaan, van oorlog, dood etcetera. Hij schrijft: 'De verhalen rondom de kerngedachte 'we zijn beschaafd' raken in een steeds verder uitgeharde beschermklaag ingekapseld. Zij kunnen tegen een stootje!'

'Davon geht die Welt nicht unter, die wird ja noch gebraucht', zong de grote ster van het Derde Rijk, Zarah Leander, in vrolijk drieviertel Takt, terwijl de Duitse steden werden gebombardeerd.

Dat de Europese joden moesten vaststellen dat 'het huis van de beschaving geen beschermend onderdak bleek te bieden', om met Gertrud Steiner te spreken, vermocht anderen niet te verleiden tot het opzeggen van hun geloof en vertrouwen in het 'beschaafde Europa'.

Het einde van de Tweede Wereldoorlog bracht niet veel meer dan onbelangrijke accentverschuivingen binnen een wereld die weer naar zijn oude model werd opgebouwd: wat grenscorrecties, belasting voor de verslagenen, in enkele koloniën wisseling van de blanke meesters. Intussen werden machtsverhoudingen weer veilig in hun traditionele hoekstenen verankerd. De wederopbouw liet zich bezielen door de oude waarden van gezin, godsdienst, geld en vaderland.

Mijn kleine soldaat

Van de Port wijst op de schizofrenie bij de overlevenden van een oorlog. Enerzijds een illusie, het verhaal van een natie en een ideologie, armer en anderzijds een werkelijkheid, 'dood, oorlogservaring', rijker.

De verdringing van de werkelijkheid heeft toen weer gewonnen, maar zo makkelijk komt de lezer niet weg. De auteur spaart zijn lezers niet om duidelijk te maken wat

volgens hem oorlog is en hoe die ervaringen in de gedachten van mensen huishouden.

Een voorbeeld van de Montenegrijnse schrijver Bulakovic naar aanleiding van de Tweede Wereldoorlog:

'Taliano, Taliano. Ach Taliano, mijn kleine soldaat, hoe heeft hij zich wanhopig geweerd toen zij hem naakt en bebloed als hij was van zijn mannelijkheid beroofden.

Zoals bij een stier of een geitebok hebben ze het gedaan, deze Grieken en Serven. Een paar hielden hem vast, de anderen sloegen met stokken en stenen zijn kloten kapot. Toen ze alles zo beurs geranseld hadden dat het niet meer kon genezen, begonnen ze met zijn voetzolen, roosterden die en fluisterden met tedere stemmen onverstaanbare woordjes. Toen rukten ze hem zijn nagels uit...

Ach Taliano, mijn kleine soldaat, je huid rukten ze van je schouders en ze besmeurden je met as en met aarde.'

De conclusie van Van de Port is bitter. Hij vraagt zich af wat de zestigduizend inwoners van Gorazde nog wijs te maken is over vertrouwen in de samenleving of over de wereldgemeenschap van volkeren. Maar tegelijkertijd leert een oorlog ook lessen: dood is dood, pijn is pijn, kapot is kapot. Wat voorbij is komt nooit meer terug. Dat is de echte waarheid, al het andere zijn de 'lege verhalen'.

Dit was, naar mijn eigen ervaring, ook de opvatting van veel overlevenden van de Duitse concentratiekampen. Ieder geloof in God of wat dan ook was verdwenen. Voor bijna alle joden kwam de staat Israël daarvoor in de plaats, als burcht voor puur lijfsbehoud.

De geschiedschrijving

In de analyse van oorlogsverwerking onder Tito komt de schrijver op een voor historici interessant terrein. Wat is de bijdrage geweest van de geschiedwetenschap in de verwerking van het autonome oorlogsleed van de burger, de militair, de verzetsheld etcetera? In de toespraken van Tito en in de geschiedschrijving was er voor de pijnlijke ervaringen van mensen slechts plaats indien daarmee het verschrikkelijke van de vijand werd verteld of wanneer de moed van de partizanen geschilderd moest worden.

Ook hier geen nieuwe trend.

Over de herinneringen aan de eerste wereldoorlog schrijft George Moss in zijn *Fallen Soldiers* (1990): '...in de eerste plaats ter nagedachtenis van de glorie van de oorlog, niet

de gruwelen, de zin ervan, meer dan de tragedie'.

Naar het leven

Aan de hand van persoonlijke ervaringen met feesten in zigeunercafé's gaat de schrijver op zoek naar de redenen van de gespletenheid van de soldaat, de 'beschaafde' burger die als 'barbaar' Dubrovnik beschiet.

De discussie staat bij Van der Port in het teken van het aloude beschavingsdebat. Vallen in een oorlog beschavingsnormen weg? Is het niet-hebben van oorlog een teken van beschaving? *'Als zigeuner krijgen de gasten in het zigeunercafé toegang tot datgene wat in het beschavingsdebat als 'primitief' en 'De Balkan' te boek staat ... Daar wordt immers ierdereen als 'Schminker' ontmaskerd'.*

Niets is wat het lijkt te zijn. *'Kom laten we naar het leven gaan; weg met de lege verhalen.'* Uit volle borst zingen de Serven met het zigeunerorkest mee:

*'Wij zigeuners, socermani (onzinwoord)
Wij zijn echte roetkoppen!*

*Hé, haj, wij zigeuners
We zingen het altijd uit.
Wij zijn van de Farao zijn soort,
en kijken altijd of er wat te jatten valt!*

*De ene zingt, de ander speelt
en de derde leegt iemands beurs!
Of het nu een koe is of een veulen,
de zigeuner moet het neuken!'*

Post-modernisme

Op zoek naar de oorzaken achter deze drang tot destructie constateert Van der Port dat in onze post-moderne tijd de mens als vlees wordt gezien. De splatter-film toont wellustig hoe mensen uiteen spatten. Tussen degenen die zitten te kijken en de personages op het witte doek bestaat geen enkele gevoelsband. Het zijn geen mensen, maar hompen vlees die uit elkaar spatten.

Meerdere voorbeelden van irrationaliteit en pijnigingen uit het verleden worden genoemd: het optreden van Bacchanten in de Oudheid, de middeleeuwse flagellanten, de aspirant-magiër in Papua Nieuw-Guinea en de bezoekers van de huidige fitness-centra. Deze figuren hebben gemeenschappelijk dat zij weg willen uit de culturele ordening en terug naar de wildernis.

Deze verschijnselen treffen we in de geschiedenis aan als de verhaalde werkelijk-

heid, de slogans die de bestaande samenleving stutten, in een crisis verkeert.

Hiermee geeft de auteur een vruchtbaar kader voor de bestudering van conjunctuurgolven in de cultuurgeschiedenis, want de symptomen van zelfkastijding en pijniging geven een aanwijzing dat er sprake kan zijn van een structurele onvrede met de maatschappelijke situatie.

Kiezen voor het redeloze is menselijk

Voor Van der Port kan de keuze van de mens voor de redeloosheid van oorlog en geweld alleen maar verklaard worden uit diens onderhuidse drang tot dergelijke zaken. In Servië komt dit tot uiting in het zigeunercafé. Op Bali in het enthousiasme voor het hanengevecht, want hoe kan anders die afschuwelijke slachting van mensen in 1965 op dit romantische toeristeneiland verklaard worden? En wat te denken van de massale voetbalrellen in de West-Europese landen?

Als verklaring van de keuze voor het redeloze geeft de schrijver een aantal suggesties:

De redeloosheid is de springstof waarmee oude uitgeleefde verhalen vernietigd worden.

De redeloosheid kan een rol spelen in de constructie van nieuwe verhalen.

(Aan het eind van een verhaal over de dreiging van een oorlog verzucht een vriendin van de schrijver: *'Laat die afschuwelijke oorlog nou maar snel komen, dan kunnen we daarna met een nieuwe toekomst beginnen'*.)

De laatste suggestie luidt: hier doemen de contouren van een tragische cyclus ... Ieder luchtkasteel dat bescherming biedt tegen het kale weten, de oorlog, de werkelijkheid ('bloed in de sneeuw') is beter dan niets. Maar het lijkt alsof in de loop van de tijd een omslag in de waardering plaats vindt. Als de verhalen steeds holler worden en de facade steeds doorzichtiger, als de vervreemding toeneemt en als er steeds meer verwarring ontstaat over wat 'waar' is en wat 'leugen', dan worden diezelfde afschrikwekkende en banale waarheden een steeds verleidelijker optie. Laat die oorlog in godsnaam komen!!

kleio

nummer 3/95
pagina's 50 en 51

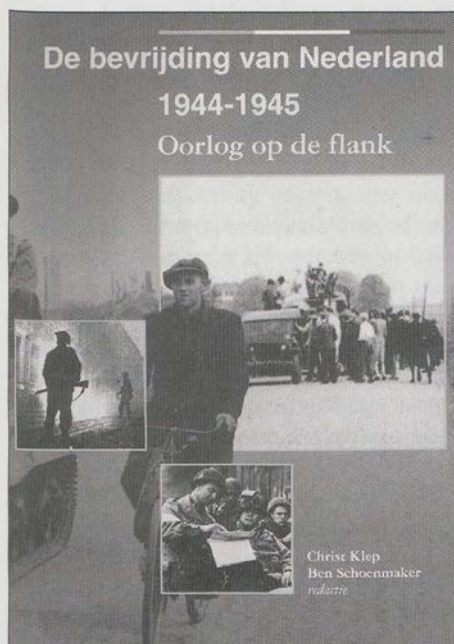
RECENSIES

In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd.

Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van KLEIO besproken.

De herdenking van de bevrijding heeft tot een grote hoeveelheid boeken over de oorlog geleid. In 't kort en de recensies staan dit keer geheel in het teken van die publicaties.

Het boek *Finale Mei* gaat over het einde van de bezettingstijd in Nederland. Twee redacteuren van *Het Parool*, Paul Arnoldussen en Albert de Lange, beschrijven de dagen voor en na de capitulatie. Ze doen dit aan de hand van interviews en archiefonderzoek. Aan bod komen onder meer de arrestatie van Mussert en de kampen in Nederland (Arbeiderspers, f34,90, 224 blz., ISBN: 90 295 0370 X)

De militaire aspecten van de laatste oorlogsjaren komen ter sprake in *De bevrijding van Nederland*. Ben Schoenmaker en Chris Klep schetsen een beeld van de gevechten in Nederland van september 1944 tot mei 1945. Daarbij wordt onder meer gekeken naar de Nederlandse bijdrage aan de bevrijding (SDU, f59,90, 400 blz., ISBN: 90 12 08191 2).

De dag van het einde van Tobias Brand gaat over de laatste dag van de oorlog in Europa. Op het moment dat de Duitse Wehrmacht zich overgaf aan de geallieerden, werd er nog overal in Europa gevochten. Tobias Brand vertelt het verhaal van die laatste oorlogshandelingen (Fibula, f37,50, 304 blz., ISBN: 90 269 6363 7).

Martin Ros beschrijft in *Jakhalzen van het Derde Rijk* de lotgevallen van de nazi-collaborateurs in de laatste vier maanden van de oorlog. Het gaat onder meer over Vlamingen en Fransen die in Berlijn tot het einde bleven vechten tegen de Russen en over de beruchte Hongaarse Pijlkruisers (Arbeiderspers, f34,90, 248 blz., ISBN: 90 295 3621 7).

Een geheel andere invalshoek biedt *De schaduw van de bevrijders* van Wim Berkelaar. Dit boek gaat over geweld en misdaden die door de geallieerde bevrijders zijn gepleegd. Aan de orde komen de Engelse en Amerikaanse bombardementen op steden, de behandeling van Duitse krijgsgevangenen en de geallieerde plunderingen in Nederland (Walburg Pers, f39,50, 176 blz., ISBN: 90 6011 913 4).

Het zesde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie gaat over de manier waarop mensen de Tweede Wereldoorlog hebben verwerkt. Er wordt een vergelijking gemaakt tussen Fransen, Belgen en Nederlanders. Ook wordt beschreven hoe de 4de en 5de mei in Nederland zijn herdacht en gevierd, en hoe collaboratie in de Nederlandse literatuur naar voren komt (Walburg Pers, f39,50, 304 blz., ISBN: 90 5612 007 7).

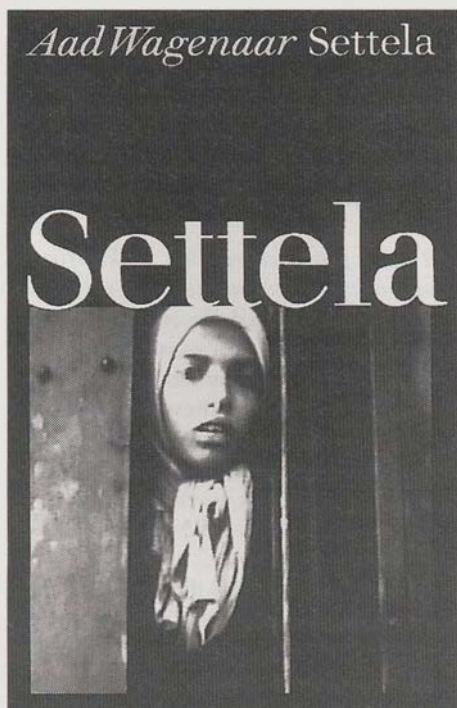
Gerard Trienekens bekijkt in *Voedsel en honger in oorlogstijd* hoe het was gesteld met de voedselvoorziening. De ondertitel - *Misleiding, mythe, werkelijkheid* - belooft een nieuwe kijk op de zaak (Kosmos, Utrecht 1995; 160 blz., f24,90, ISBN: 90 215 2535 6).

In *'En verpletterd wordt het juk'* gaat C.M. Schulten, directeur van het RIOD, in op het verzet in Nederland. Schulten bestrijdt de stelling dat het Nederlandse verzet niet veel voorstelde. Volgens hem bleef het niet achter bij dat in de dichtbevolkte gebieden in België en Frankrijk (SDU, f39,90, 260 blz., ISBN: 90 12 08190 4).

Het proefschrift *Guerrilla in Rotterdam* van J.L. van der Pauw gaat over de paramilitaire verzetsgroepen in de Maasstad. De auteur geeft met behulp van particuliere archieven en interviews een beeld van de praktijk van het gewapend verzet (SDU, f59,90, 520 blz., ISBN: 90 12 08189 0).

Romanschrijver Jeroen Brouwers behandelt in vier essays het persoonlijke leven van Hitler: *Adolf & Eva & de Dood*. Het zijn vier essays, waarin Brouwers het karakter van Hitler belicht. Zijn belangstelling voor de Führer hangt - naar eigen zeggen - nauw samen met zijn fascinatie voor zelfmoord. Brouwers omschrijft Hitler als een 'zelfmoordneuroot' (Arbeiderspers, f29,90, 156 blz., ISBN: 90 295 0768 3).

Verscheidene boeken gaan over de jodenvervolgning en de vernietigingskampen. In *Treinen op dood spoor* beschrijft Fred Schwarz hoe hij als joodse jongen uit Eindhoven in 1940 in Westerbork terecht kwam. Later werd hij op transport gesteld naar Theresienstadt en vervolgens Auschwitz en

Buchenwald (De Bataafsche Leeuw, f39,50, 296 blz., ISBN: 90 6707 353 9).

Mike Stad was een joodse sportman, die onder een valse naam nog in 1942 aan wedstrijden meedeed. Na een periode van verzet en onderduiken werd hij alsnog opgepakt en naar een concentratiekamp getransporteerd. Hij vertelt zijn verhaal in *Uit de dood herrezen* (De Bataafsche Leeuw, f29,90, 128 blz., ISBN: 90 6707 368 7).

Settela van Aad Wagenaar gaat over het kind dat korte tijd in beeld kwam in de 'Westerbork-film'. Wie was dat meisje met het witte hoofddoekje, dat op transport was gezet naar Auschwitz? Wagenaar probeert haar identiteit te achterhalen door een speurtocht langs overlevenden van de kampen (De Arbeiderspers, f25,00, 155 blz., ISBN: 90 295 5612 9).

Een andere aanpak heeft Rian Verhoeven gehanteerd in *Een zomerdag in 1942*. Aan de hand van tientallen dagboeken en rapporten vertelt zij het verhaal van drie fictieve families op een dag in 1942. Zo ontstaat een beeld van de uren die vooraf gingen aan de eerste deportatie van joden uit Amsterdam (Piramide, f29,90, 96 blz., ISBN: 90 254 0604 1).

In *Theresienstadt* geeft George E. Berkley een beeld van het 'modelkamp' van de nazi's in Tsjechoslowakije. In het concentratiekamp zaten veel joodse componisten, staatslieden en artiesten (De Kern, f39,50, 320 blz., ISBN: 90 325 0492 4).

Lichaamsbuit van Vilan de Loo gaat over gedwongen seks van vrouwen in de Tweede Wereldoorlog, onder meer in Japanse bordelen. Slachtoffers vertellen over hun traumatische ervaringen en de verwerking daarvan (Walburg Pers, f39,50, 176 blz., ISBN: 90 6011 914 2).

Ruud Slotboom

BEZETTINGSTIJD

Jan van Miert, *Oorlog en bezetting. Nederland 1940-1945 in woord, beeld en geluid* (Kosmos, Utrecht/Antwerpen 1994) 159 blz., f49,90 (inclusief cd).

Is er nog leven na De Jong? Dat vroegen historici zich een tiental jaar geleden wel af nadat deel twaalf van De Jongs monumentale werk was verschenen. Alles omtrent de bezetting zou nu gezegd en geschreven zijn. Dat bleek niet waar. De Jong had nog genoeg speelruimte overgelaten voor anderen, met name beoefenaren van regionale geschiedenis. Maar ook van overzichtswerken, zo blijkt. Het boek van Jan van Miert bewijst dat ook een minder pretentieuze overzicht op zijn plaats is. Wat hij nastreeft is sfeertekening van het leven onder Duitse bezetting. Hij legt daarom de nadruk op enkele aspecten, zoals de handelwijze van de Duitse bezetter, de houding van de Nederlandse bevolking, het optreden van de nationaal-socialisten en facetten van het dagelijks leven. Met vaardige pen wordt dit alles uiteengezet.

Van Miert heeft de lessen van zijn promotor J.C.H. Blom goed in zijn oren geknoopt. Die uitte in 1983 kritiek op het eenzijdig 'goed-of-fout'-denken in de geschiedschrijving over de bezettingstijd, en pleitte voor meer aandacht voor weinig belichte aspecten ervan. In Van Mierts boek is dan ook voldoende plaats ingeruimd voor vrijetijdsbesteding van Nederlanders, amusement, de legale pers, de omroep, enzovoort. Hij integreert oude en vrij recente literatuur over de bezetting op vakkundige wijze tot een goed leesbaar geheel.

Het boek *Oorlog en bezetting* is bijzonder fraai uitgegeven. Er is speurwerk verricht naar nog niet al te vaak gepubliceerd fotomateriaal. Bovendien bevat het boek twee extraatjes die de sfeer van '40-'45 goed voelbaar maken: een intermezzo met kleurenfoto's van de Roermondse fotograaf Alphons Hustinx (deels eerder gepubliceerd in Van Iddekinge e.a., *Nederland 1940-1945, de gekleurde werkelijkheid*), en een cd-tje met geluidsfragmenten. Daar kan de geschiedenisdocent mooi gebruik van maken. Van de Duits- en Engelstalige stukjes wordt een (niet geheel adequate) vertaling bijgeleverd. De opzet van het boek brengt mee, dat bepaalde vertrouwde thema's relatief onderbelicht blijven. Zo wordt de Nederlandse Unie bepaald weggemoffeld. De jodenvervolgving ressorteert onder het hoofdstuk over terreur van de bezetter. Van Mierts kennelijke - en zeer plausibele - bedoeling iets te

kleio

nummer 3/95
pagina's 52 en 53

schrijven wat afweek van een 'helden-en-schurken'-verhaal, maakt dat onder meer de verzetsgroep De Geuzen en het England-spiel ontbreken.

De opzet brengt ook mee dat de chronologie wel eens zoek is; zo wordt de april-mei-staking van 1943 eerder behandeld dan de februari-staking van 1941. Daarnaast is er te weinig aandacht voor het bevrijde Zuiden '44-'45, waar ook de nodige ontberingen werden doorstaan: inundaties, evacuatie, V-1 en V-2-inslagen en brandstofschaarste. Van Mierts conclusie dat de bezettingstijd geen grote breuk in onze politieke geschiedenis heeft gevormd, had wel wat steviger onderbouwd kunnen worden.

Deze kritiek laat onverlet, dat het boek een zeer functioneel overzichtswerk is; het is geschreven voor het grote publiek en ook leerlingen kunnen er veel informatie in aantreffen.

Jan van Oudheusden

MILITAIRE BEVRIJDING

Derek Blizzard, *De landing in Normandië. D-Day. De invasie in Europa 6 juni 1944* (Ars Scribendi, Harmelen 1994) 159 blz., f29,50.

Generaal Patton voerde in het voorjaar van 1944 het bevel over een geallieerd spookleger. Zijn hoofdkwartier lag bij Dover in Engeland, dichtbij het aan de overkant gelegen Calais in Frankrijk. De Duitsers konden de radiosignalen vanuit dit hoofdkwartier duidelijk ontvangen. De bedoeling van de geallieerden was de vijand te laten denken dat een aanval op Calais in het verschiet lag. De Duitsers werden op deze manier afgeleid van de werkelijke bestemming van de voorgenomen invasie: Normandië.

De grootse militaire invasie over zee zou aanvankelijk in mei plaatsvinden, maar de actie werd vanwege een tekort aan landingsvaartuigen uitgesteld. Churchill merkte eens in een vlaag van woede op dat het leek alsof het lot van twee grote rijken afhing van een paar verdomde vaartuigen. De dag van de invasie, D-Day, werd naar de eerste week van juni verschoven.

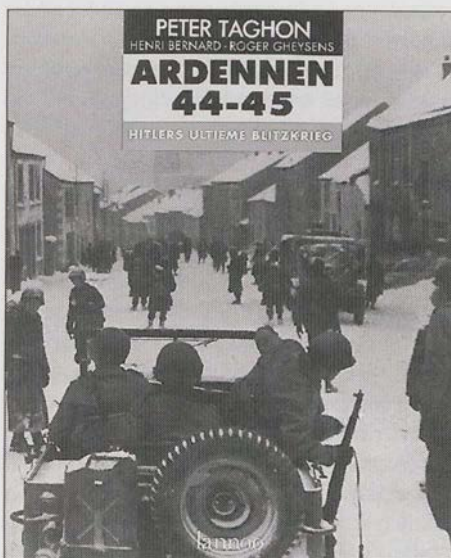
Opnieuw was het onzeker of de hele operatie zou worden uitgevoerd, omdat het weer zeer slecht was. Vanwege het gunstige tij was het echter noodzakelijk de invasie in de eerste week van juni plaats te laten vinden. De invasie ging toch door.

De voorbereidingen voor D-Day en het verloop van de verdere militaire ontwikkelingen

in West-Europa worden op vlotte wijze beschreven in *De landing van Normandië. D-Day. De invasie van Europa 6 juni 1944*. De hoofdstukken zijn klein en overzichtelijk. Een aantal kaarten van de kust van Normandië verduidelijkt de militaire opmars van de geallieerden. Om de eigenlijke tekst heen zijn ingekaderde stukjes met ooggetuigenverslagen opgenomen, die het beeld van de invasie zeer levendig maken. De vele foto's dragen eveneens bij tot een realistisch beeld. Het boek is geen diepgravende studie, maar geeft een globaal overzicht van de invasie. Noten ontbreken en de bibliografie is zeer beknopt.

Iemand die veel van deze periode afweet, zal weinig nieuws in dit boek vinden. Het is daarentegen een goede eerste kennismaking met de gebeurtenissen rond D-Day. Voor middelbare scholieren die een werkstuk over de invasie willen schrijven is het zeker geschikt.

Karin Heij

Peter Taghon, Henri Bernard, Roger Gheysens, *Ardennen 44-45. Hitlers ultieme Blitzkrieg* (Uitgeverij Lannoo, Tiel 1994) 224 blz.

50 Jaar na het Ardennenoffensief verscheen dit gedenkboek, waarin het laatste grote Duitse offensief in december 1944 en januari 1945 en de gevolgen ervan voor de bewoners van de stadjes en dorpen in het gebied uit de doeken wordt gedaan.

In achttien hoofdstukken wordt het feitelijke verloop van de strijd uiteengezet en enkele kaarten achterin het boek leveren de noodzakelijke geografische informatie.

Het zwaartepunt van *Ardennen 44-45* vormen de vele foto's van Amerikaanse, Britse, Duitse en plaatselijke fotografen, die, zoveel mogelijk in chronologische volgorde, verslag doen van de strijd. Peter Taghon, die verantwoordelijk was voor het bij elkaar zoeken van al dit beeldmateriaal, heeft heel wat bronnen aangeboord. Voor het Britse aandeel in de foto's putte hij uit het goed geordende Imperial War Museum. Maar het leeuwendeel van de foto's komt uit de VS en dat leverde heel wat meer moeilijkheden op. In de National Archives in Washington bleken duizenden cliché's te liggen zonder enige chronologie of logica - een uitdaging voor een doorzetter. Taghon vond er bijvoorbeeld voor het Duitse aandeel een groot aantal foto's gemaakt door een later gevangen genomen SS Kriegsberichter.

De foto's zijn erg mooi afgedrukt. Het boek is goed opgemaakt, wat altijd nogal moeilijk is met zo'n overvloed aan materiaal in allerlei formaten. Wat de inwoners van de Ardennen in die twee maanden hebben moeten meemaken komt duidelijk naar voren. Geen wonder dat het Belgische en Luxemburgse nieuws afgelopen december en januari regelmatig berichtten van kransleggingen en herdenkingsbijeenkomsten.

Een mooi boek voor mensen met oog voor authentiek fotomateriaal uit deze tijd. Voor leerlingen is deze kroniek van de gebeurtenissen wel erg gedetailleerd, maar ik kan me goed voorstellen dat je zo'n boek voor school aanschaft wanneer de Ardennen niet zo ver weg zijn.

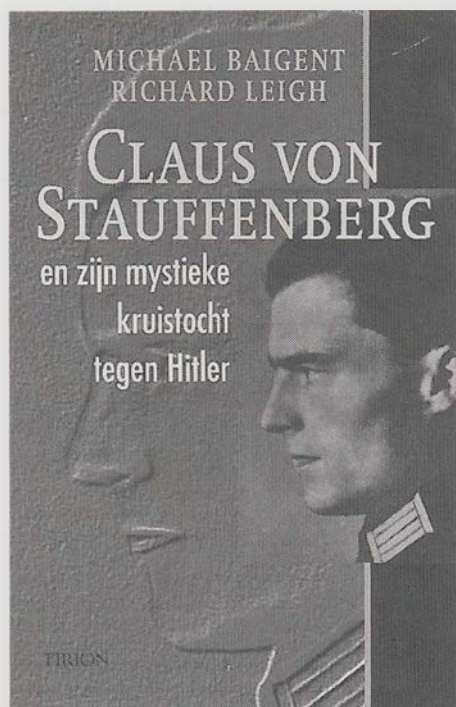
Tineke Bogaerts

BIOGRAFIEEN

David Barnouw, *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind* (Walburg Pers, Zutphen 1994) 152 blz., f34,50.

Is Rost van Tonningen vermoord? Of pleegde hij zelfmoord, door zich op 6 juni 1945 vanaf een balustrade in de Scheveningse strafgevangenis naar beneden te storten? David Barnouw vermoedt zelfmoord; de 'zwarte weduwe' houdt het op moord. Deze controverse over een niet meer op te helderen kwestie beheerste de publiciteit rond het verschijnen van de beknopte biografie die Barnouw, medewerker van het RIOD, aan Rost van Tonningen wijdde.

Voordat Meinoud Rost van Tonningen (1894, Soerabaja) een bekend NSB-leider en een beruchte collaborateur werd, had hij al een carrière als Volkenbondsfunctionaris in Wenen achter de rug. Als een koekoeksjong

nestelde hij zich in 1936 vervolgens in het NSB-hoofdkwartier. Tot ergernis van Mussert, stamboeknummer 1 van de Beweging, straalde de Hitler-bewonderaar en fervente antisemiet Rost een onuitstaanbare arrogantie uit jegens zijn nieuwe kameraden. Hij beschouwde hen als zachte eitjes, burgerlijke conservatieven, allerminst rasbewuste Grootgermanen. Als Kamerlid maakte hij veel lawaai in de zaak-Oss, die hem de kans bood tegelijk naar de katholieken en naar de joden uit te halen. In de Kamer kwam het tot een handgemeen, een unicum in onze parlementaire geschiedenis.

In de meidagen van 40 was Rost net als andere politiek verdachte lieden geïnterneerd, maar eenmaal triomfantelijk teruggekeerd meende hij zijn vleugels uit te kunnen slaan. Hij bekleedde o.m. de functie van President van de Nederlandse Bank. Hij probeerde kolonisatie van Nederlanders naar Rusland te organiseren in de zogenaamde Nederlandsche Oostcompagnie (NOC), een faliekkante mislukking, zoals meer ondernemingen die Rost aanpakte. Voorbeeld: toen hij met de jonge Florrie Heubel trouwde liet hij zijn stamboom onderzoeken, en wat bleek? Er kon niet aangetoond worden dat de stamboom van deze felle antisemiet 'raszuiver' was! Een feit waar ook zijn 'kameraden' op de Maliebaan graag meesmuilend over spraken.

In 1945 nam hij nog dienst in de SS, werd door de Canadezen gearresteerd en kwam een maand later aan zijn einde.

De korte biografie die David Barnouw aan Rost van Tonningen wijdt is gebaseerd op een lijvige tweedelige bronnenuitgave van Rosts correspondentie; het tweede deel daarvan werd in 1993 door Barnouw zelf bezorgd. De biografie is interessant, maar schiet tekort op het psychologische vlak: hoe wordt zo iemand fervent antisemiet? Had Rost wel eens twijfels? Waarom trouwde hij met Florrie en niet met het begerenswaardige 'kame-raadske' freule Julia op teri Noort? Onbeantwoorde vragen!

De leesbaarheid wordt niet bevorderd door de talloze citaten. De vergelijking dringt zich op met de Mussertbiografie van Jan Meijers uit 1984; dat was smullen voor de liefhebbers.

Natuurlijk is dit boek een 'must' voor de vele belangstellenden in de fenomenen oorlog en collaboratie. De racistische capriolen van de weduwe geven bovendien aan het fenomeen-Rost een zekere continuïteitswaarde.

Jan van Oudheusden

Michael Baigent, Richard Leigh, Claus von Stauffenberg en zijn mystieke kruistocht tegen Hitler (Tirion, Baarn 1994) 354 blz., f39,50.

De bekendste uiting van verzet in Duitsland tegen de Hitlerdictatuur is de mislukte aanslag van 20 juli 1944. Op die dag ontsnapte Hitler ternauwernood aan een bomaanslag, beraamd en uitgevoerd door Claus von Stauffenberg. Al snel werden de samenzweerders gearresteerd. Stauffenberg werd op de binnenplaats van het ministerie van Oorlog in Berlijn doodgeschoten. Tegenwoordig is hier het verzetsmuseum gevestigd.

Stauffenberg werd in 1907 in Zwaben geboren als zoon uit een katholieke, adellijke familie met bezittingen in Pruisen. Hoewel hij eerst Hitlers machtsgreep begroet had, zoals zoveel officieren, werd zijn afkeer van het nazisme steeds groter. Vanaf 1938 kwam hij openlijker in verzet tegen het nazisme. Drie jaar later sloot hij zich aan bij het militair verzet, waarvan hij spoedig een van de leiders werd.

Voor Baigent en Leigh, die o.a. al schreven over de Dode-Zeerollen en de oorsprong van het Christendom, is Stauffenberg een geweldenaar. Als mens en als militair stak hij volgens hen ver boven iedereen uit. Weinig historici ontkennen de grote capaciteiten van Stauffenberg, maar Baigent en Leigh maken er een hagiografie van. Kritische vragen worden niet gesteld. Waarom wachtte Stauffenberg bijvoorbeeld zo lang voor dat hij zich aansloot bij het verzet of waarom kwam de aanslag pas in 1944?

Daarnaast is het boek wel erg rommelig van opzet. 't Begint met de aanslag, stapt dan over naar de opkomst van Pruisen, geeft vervolgens de levensloop van Stauffenberg en behandelt daarna de "strijd om hart en ziel van Duitsland", waarin onder andere Goethe, Hesse, Mann, Steiner en George de revue passeren.

In hun inleiding geven de auteurs aan dat zij geen conventionele biografie wilden schrijven, maar veel verder wilden gaan: "een verhelderend licht werpen op 't gekwelde verleden van het Duitse volk" bijvoorbeeld. Het is echter bij een poging gebleven. Onduidelijk wordt waarom de opkomst van Pruisen behandeld moest worden.

De laatste woorden van Stauffenberg waren: "Es lebe unser geheimes Deutschland", daarmee verwijzend naar de dichter Stefan George. Maar wat nu de invloed van George, die een kring van aanhangers om zich heen

kleio

nummer 3/95
pagina's 54 en 55

verzamelde, op Stauffenberg is geweest, komt niet uit de verf.

Stauffenberg verdiende kortom een beter boek.

Wim Rongen

JODENVERVOLGING

L.J. Hartog, *Hoe ontstond de jodenmoord? Hitler, Amerika en de Endlösung* (SDU, Den Haag 1994) 104 blz., f24,90.

Hoe ontstond de jodenmoord? is een opmerkelijke publikatie. Van de auteur is weinig meer vernomen sinds hij begin jaren zestig enkele vuistdikke populaire boeken over de Tweede Wereldoorlog schreef. Nu, zo'n dertig jaar later, verschijnt dit amper honderd pagina's tellende boekje over de *Endlösung*, waarin hij de opvatting van gerenommeerde historici als Martin Broszat en Hans Mommsen probeert te weerleggen, die betoogden dat de *Endlösung* zich heeft ontwikkeld uit de eigen dynamiek van de antijoodse maatregelen.

Volgens Hartog was de uitroeiing van de Europese joden het gevolg van een vooropgezet plan, een program dat werd bepaald door Hitlers ideologische motieven en door zijn politieke calculatie die beslissend was voor het moment waarop de vernietigingsmachinerie in gang werd gezet.

Op 30 januari 1939 sprak Hitler bij gelegenheid van de zesde verjaardag van de *Machtübernahme* voor de Rijksdag in Berlijn de volgende woorden: "*Wenn es dem internationalen Finanzjudentum in und ausserhalb Europas gelingen sollte, die Völker noch einmal in einen Weltkrieg zu stürzen, dann wird das Ergebnis nicht die Bolschewierung der Erde und damit der Sieg des Judentums sein, sondern die Vernichtung der jüdischen Rasse in Europa.*"

Hitler, die wèl uit was op een Europese oorlog, maar geen wereldoorlog wenste, had daarmee de Europese joden tot zijn gijzelaars verklaard in de hoop de Verenigde Staten zo verre van het strijdtoneel te houden, zo meent Hartog. "*De man die geloofde in joodse touwtrekkers, die alle staten manipuleerden (...) hoopte dat de 'geheime regeerders' uiteindelijk geen wereldoorlog, maar joden voor hun geld zouden kiezen en de hun onderhorige regeringen dienovereenkomstig zouden instrueren.*"

Dat verklaart volgens Hartog waarom de 'Rijksjoden' tot de Amerikaanse oorlogsverklaring in december 1941 voor liquidatie gespaard zijn gebleven. Hun rol als gijzelaar was daarna uitgespeeld, hetgeen overigens

ook het geval zou zijn geweest als Hitler als overwinnaar uit de Europese veroveringsoorlog zou zijn gekomen: met alle morbide gevolgen vandie. Alleen de Russische joden waren vanaf het begin van de oorlog vogelvrij omdat de westerse mogendheden naar Hitlers inschatting niet in hun lot geïnteresseerd waren.

Hartog meent dat historici als Broszat en Christopher Browning geen oog hebben gehad voor de gijzelaarsfunctie van de joden, omdat zij steeds *Krieg* (Europese oorlog) hebben gelezen, waar Hitler uitdrukkelijk over *Weltkrieg* sprak. Hartog adstrueert zijn stelling uitvoerig en, voor zover ik kan nagaan, ook overtuigend, ook al is die stelling in feite slechts op de interpretatie van één woord gebaseerd. Hartog meent zelfs te kunnen aantonen dat Hitler overijverige paladijnen als Goebbels en Heydrich wist af te remmen en persoonlijk de liquidatie van de Rijksjoden verbood, zolang hij het juiste tijdstip niet gekomen achtte.

Toch stemt dit boekje wat ongemakkelijk. Niet eens zozeer omdat de auteur soms het risico loopt in revisionistisch vaarwater terecht te komen (anders dan de Brit Irving is hij er overigens wel degelijk van overtuigd dat Hitler persoonlijk het bevel tot de *Endlösung* gaf), maar meer omdat het betoog tèsluitend is. Toegegeven, dat is een argument uit het ongerijmde, maar wie is opgegroeid met het beeld van de sinistere psychopaat Hitler, zal weinig herkennen in de koel calculerende Rijkskanselier, die door Hartog wordt neergezet. Stof tot discussie biedt dit boekje echter volop.

Jan Ramakers

Dr.Rolf Wolfswinkel, *Tussen landverraad en vaderlandsliefde. De collaboratie in naoorlogs proza* (Amsterdam University Press 1994), 206 blz., prijs f.49,50.

Terwijl ik aan deze recensie begin, is in Polen de Auschwitz-herdenking - van de 27e januari - aan de gang, en dat verschaft hieraan een bijzondere en pijnlijke achtergrond, aangezien dit boek, zoals de titel aangeeft, het beeld van onze landverraders en/of collaborateurs in ons 'naoorlogs proza' tot onderwerp heeft, die voor die gruwelen, hoe dan ook, mede verantwoordelijk zijn geweest. Het zwaartepunt ligt hier, wat dit proza betreft, bij de literatuur en de literaire 'verwerking' van ons oorlogsverleden, waarbij aanvankelijk vooral de stem werd gehoord van de mensen die zich met de slachtoffers en het verzet identificeerden. Veel later kwamen ook de kinderen van de 'foute' lieden

aan het woord, die zich nu ook als slachtoffers van de oorlog konden opwerpen - en dat maakte het totale beeld natuurlijk niet eenvoudiger. Bij de drie motto's die de auteur aan het begin van dit boek heeft geplaatst, had hij dus ook een vierde kunnen opnemen, uit *Krijgsgewoel* van Armando (1986): '*We moeten het ons zo ingewikkeld mogelijk maken, slechts dan kunnen we enigszins in de buurt van de werkelijkheid komen*' (179) - en dat is even mooi en waar gezegd als onbruikbaar in de praktijk van ons onderwijs.

Voor deze praktijk is dit boek echter van onschatbaar belang, omdat het een helder overzicht geeft van veel literatuur en omdat het duidelijk maakt, hoezeer bepaalde perspectieven in die halve eeuw zijn verschoven. Waarbij we er wel voor moeten waken, dunkt me, niet al te veel 'begrip' te gaan opbrengen voor die andere of 'foute' partij. Want die door Armando en Sleutelaar geïnterviewde SSers mochten dan wel (al in 1967!) betrekkelijk aardige 'jongens' lijken, ik sluit niet uit dat ze ook wel wat gelogen en verzwezen hebben.

Een zekere relativisering van alle oorlogsheeroïek was trouwens ook al te vinden in de boeken van een Vestdijk en Hermans, die hiervoor zeker ook hun eigen persoonlijke en literaire redenen hadden. Stoerder en principiëler leken daarentegen de boeken van een Theun de Vries, Maurits Dekker, Willy Corsari en Bert Voeten. Met dien verstande dat de laatste zijn eigen rol (in *Doortocht* van 1946) kennelijk had geflatteerd en dat het boek van mevrouw Corsari (*Die van ons*, 1945) in mijn eigen herinnering van een bijzondere onnozelheid was - en in die zin misschien toch of juist van belang!

Aan het begin van het derde hoofdstuk over de periode 1960-1970 ziet de auteur het Eichmann-proces als een 'waterscheiding'. Dit beruchte proces hebben veel Nederlanders zeker door de ogen van Mulisch gezien, die zijn berichten in *Elsevier* later bundelde in *De zaak 40/61* (1962). Welke suggestieve titel niet wegneemt dat Mulisch mijns inziens de persoon Eichmann slecht heeft begrepen dan wel een slachtoffer is geworden van diens uitgekookte mimicry-talent om zich als een ondergeschikt radertje in een moordmachinerie te presenteren - en dat was hij natuurlijk niet. Maar waarschijnlijk paste deze paradoxale presentatie goed in de literaire kraam van Mulisch (die op p. 86/87 in een SS-uniform staat afgebeeld: een sick joke!).

Tot besluit wil ik vaststellen dat dit boek van waarde kan en moet zijn voor een eventuele discussie over alle taken en problemen van docenten in verband met ons oorlogsverle-

den, in dit herdenkingsjaar - en zeker ook nog veel later. Want het geeft, zoals gezegd, een heel helder overzicht zonder enige neiging tot theoretische diepdenkerij. Als kleine bezwaren zie ik wel wat veel foto's van kaalgeschoren 'meiden' van die meimaand 1945 (ook op de omslag) en een bibliografie die niet is verdeeld in Nederlandse en buitenlandse (voornamelijk Engelse) titels. Als laatste wijsheid blijft ons, na de lectuur van dit in veel opzichten toch pijnlijke boek, misschien weer de oude uitspraak van Jacob Burckhardt, dat alles wat in het verleden eens 'Jubel und Jammer war', voor lateren tot 'Erkenntnis' moet worden. En laten we wel wezen: dit klinkt bijna troostrijk, maar het is misschien toch ook een zeer troosteloos inzicht; waarmee ook al diegenen die die oorlog niet overleefden, uiteraard niet meer zijn gediend.

E.M. Janssen Perio

Hans Jansen, *Diagnose van racisme en antisemitisme in Europa* (SDU, Den Haag 1994) 200 blz., f39,90.

Weinigen zullen ontkennen dat racisme en antisemitisme gedijen in een uit elkaar valend Europa, waar platte nationalistische sentimenten hoogtij vieren. Wie daar nog aan mocht twijfelen, moet na lezing van dit royaal gedocumenteerde boek van Hans Jansen wel tot inkeer komen. De auteur, houder van de James W. Parkesleerstoel aan de Vrije Universiteit te Brussel, is bepaald geen onbekende op het gebied van racisme en, vooral antisemitisme. Zo schreef hij begin jaren tachtig het meerdelige *Christelijke theologie na Auschwitz*, een verpletterende inventarisatie van het antisemitisme van de christelijke kerken.

Ook het hier besproken boek is sterk inventariserend van karakter. Geen Europees land van enige betekenis wordt overgeslagen als Jansen in het eerste deel van zijn boek de stofkam haalt door racistische en antisemitische partijen, bewegingen en publikaties. En er is weinig wat aan die stofkam ontsnapt. Hier ontvouwt zich een zeer breed panorama van onzindelijk racistisch denken (en handelen) in Europa. Maar wat het (relatieve) gewicht is van al deze partijen, bewegingen en ideologieën wordt minder duidelijk.

Natuurlijk is een en ander moeilijk te meten, maar te vaak mist de lezer toch elementaire gegevens als ledenaantallen, electoraal succes, politieke invloed en oplagecijfers. Daardoor geeft Jansen zelf ongewild voedsel aan de door hem bestreden opvatting van Von der Dunk 'dat er een klimaat bestaat van overdreven angst voor racisme'.

Anders dan in *Christelijke theologie na Auschwitz* waagt Jansen zich in dit boek ook aan een analyse van zijn gegevens. Want voor een diagnose, die hij in de titel belooft, is meer nodig dan een inventarisatie van de symptomen. In het tweede deel probeert hij te verklaren waarom racisme en antisemitisme op wetenschappelijk niveau dood zijn verklaard, terwijl het racisme op ideologisch niveau tot de belangrijkste politieke stromingen in Europa behoort.

Helaas heb ik niet de ruimte Jansens betoog hier in extenso te volgen. Ik moet volstaan met op te merken dat hij in dit verband veel behartenswaardigs te melden heeft, bijvoorbeeld over de verdringing van het verleden en over de nieuwe gedaante waarin het racisme de kop opsteekt, maar dat het betoog als geheel mij niet overtuigt, al was het maar omdat de stelling dat het racisme tot de belangrijkste ideologische stromingen behoort nog bewezen moet worden. Maar ook voor het overige is het betoog te zwak gestructureerd (de grote hoeveelheid gepresenteerde gegevens wrekt zich hier), denkt en schrijft Jansen soms te slordig en beroept hij zich teveel op het gezag van autoriteiten, ook als hun beweringen discutabel zijn.

Ik wil dit met enkele voorbeelden illustreren. Over het racisme in Denemarken schrijft Jansen: "Omdat de Denen tijdens de Tweede Wereldoorlog zich krachtig tegen de nazi's hebben verzet en de joden hielpen het land te ontluchten, konden nationaal-socialisten pas in de tachtiger jaren weer van zich laten horen." Wie hier een causaal verband ziet, mag het zeggen.

Elders probeert Jansen aan te tonen dat het antisemitisme een nauwelijks te genezen psychose is, sterk verwant aan paranoia. Hij hanteert daarbij een wel erg verwrongen syllogisme: paranoïde mensen lijden aan vervolgingswaan; antisemieten lijden aan waandenkeelden die een joodse samenleving veronderstellen; dus zijn antisemieten paranoïde. De conclusie dat elk vervolgingswaandenkeeld psychotisch van aard is, lijkt mij daarmee wat al te snel getrokken.

Op p. 79 citeert Jansen met instemming de antropologe Philomena Essed, die onlangs opmerkte dat de historische lijn van het racisme in de Europese traditie van overheersing onbespreekbaar is. Wie, zoals Jansen, zijn historische literatuur kent (Poliakov onder zeer vele anderen), weet dat dit klinkklare onzin is. Zelfs als politiek statement is het een onhoudbare stelling.

Tot slot van deze kleine bloemlezing: Jansens stellingen dat antizionisme gelijk is te stellen met antisemitisme en xenofobie met

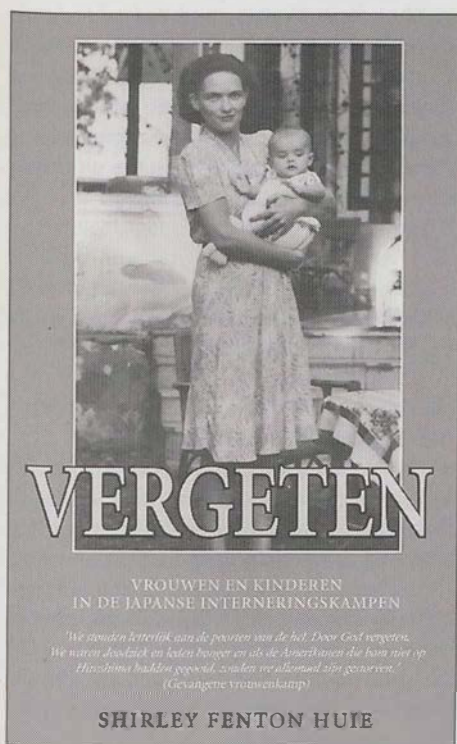
kleio

nummer 3/95
pagina's 56 en 57

racisme zijn zowel wetenschappelijk als politiek minstens discutabel.

Ik vind het jammer dat Jansen met dit alles aan een sympathiek doel voorbijschiet: aandacht vragen voor en verduidelijken van de mechanismen achter wezenlijke vormen van racisme en antisemitisme. Op de keper beschouwd is dit boek dan ook meer een politiek pamflet dan een wetenschappelijke studie. Misschien verklaart dat ook de slordige redactionele afwerking, die voorbij is gegaan aan kleine feitelijke onjuistheden, taal-, stijl- en drukfouten en een soms onzorgvuldige wijze van citeren.

Jan Ramakers

JAPANESE KAMPEN

Shirley Fenton Huie, *Vergeten. Vrouwen en kinderen in de Japanse interneringskampen* (Uitgeverij Mingus, Baarn 1994) 223 blz., geïllustreerd. Vertaling door C. Mouwen van *The forgotten ones: women and children under Nippon* (1992).

"We stonden letterlijk aan de poorten van de hel. Door God vergeten. We waren doodziek en leden honger en als de Amerikanen die bom niet op Hiroshima hadden gegoooid, zouden we allemaal zijn gestorven."

Vergeten ..., ook door de eigen landgenoten. Het is de bedoeling van de schrijfster om aan dit laatste iets te doen. Shirley Fenton Huie is Australische en ontmoette een aantal jaren geleden een Hollandse vrouw

die haar vertelde over haar kampjaren op Java tijdens de Tweede Wereldoorlog. Huie was heel verbaasd over die verhalen en ging verder zoeken of er meer van dergelijke vrouwen waren. Dat lukte: heel wat Nederlandse vrouwen met een kampverleden bleken na de oorlog in Australië terecht gekomen te zijn door huwelijk of immigratie. Shirley Fenton Huie liet ze praten; ieder op haar eigen wijze. Sommigen hadden nog een dagboek bewaard en wisten met behulp daarvan of uit het hoofd een goed samenhangend verslag te geven, anderen hadden dit deel van hun leven met opzet of onwillekeurig verdrongen en herinnerden zich slechts losse flarden of helemaal niets meer.

De schrijfster raakte overstelpt met vaak heel emotionele verhalen en heeft in dit boek geprobeerd daarvan iets vast te leggen.

De verhalen zijn geordend naar kamp. Er werd veel verhuisd, zodat ook de voor- en na-geschiedenis van de bij een bepaald kamp ingedeelde vrouwen tegelijk maar verteld worden. Het levert een rommelig geheel op, temeer omdat Huie geen poging doet om tot een soort samenvatting te komen van het leven in een bepaald kamp en afziet van schifting van de informatie in betrouwbaar/minder betrouwbaar.

Iemand zegt bijvoorbeeld dat zij nooit last had in het kamp, omdat zij een Japanner, die wat van haar wilde, altijd een draai om de oren gaf. Dan durfden ze niets meer te zeggen! Wat moet je daar nu van denken?

Het bestaan van kampbordelen, een probleem dat in Australië actueel was toen dit boek geschreven werd, komt ook niet echt uit de verf. De ene vrouw zei dat daar geen sprake van was, de andere dat een nette Nederlandse dame zoiets niet deed en natuurlijk nee zei als haar gevraagd werd om naar het plaatselijk bordeel te komen, de derde wist zeker dat alle vrouwen non-stop verkracht werden.

De schrijfster onderkent deze moeilijkheid bij het beoefenen van oral history, want dat is dit, maar heeft hem niet op willen lossen. Het emotionele karakter van de verhalen was voor haar belangrijker dan de objectieve waarheidsgetrouweheid.

Ook het historisch kader, kort aangegeven in de eerste bladzijden van het boek is typisch. Centrale vraag is: 'Hoe kwam het dat er in 1941 zoveel Nederlandse vrouwen in Indonesië woonden?'.

Wat heb je nu aan zo'n boek met een 'tjé, wat erg allemaal'-sfeer?

In Australië weten de mensen nu iets van een stukje onbekend verleden van misschien wel de eigen buurvrouw. Maar hier, wat kan

je er op school mee doen? In eerste instantie weinig, het is een opeenstapeling van fragmenten. Maar toch: omdat in dit boek zo'n groot aantal vrouwen aan het woord komt, geldt de macht van het getal. Als je wilt, kun je, door goed te lezen en verhalen te combineren, een beeld krijgen (en doorgeven aan leerlingen) van het kampbestaan. Maar je moet er wel de tijd voor nemen en wat meer historische achtergrond erbij hebben, want al met al biedt *Vergeten* voornamelijk een opsomming van ellende, ellende, ellende...

Tineke Bogaerts

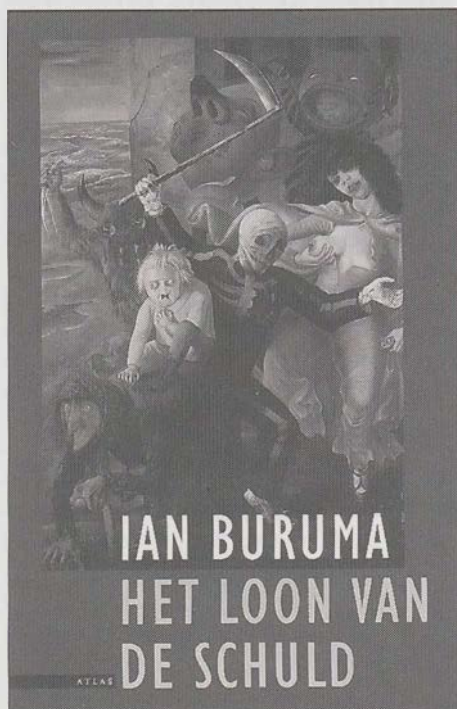
Ernst Hillen, *Kampjongen. Herinneringen aan Java* (Gottmer/Becht, Bloemendaal 1994) 182 blz., f34,90.

Naast de stroom van publikaties met herinneringen aan de concentratiekampen in de door Nazi-Duitsland bezette gebieden, verschijnen er de laatste jaren steeds meer uitgaven over het leven onder de Japanse bezetter in Azië.

Ernest Hillen's *Kampjongen* is zo'n boek. Hij beschrijft zijn jongensjaren: op achtjarige leeftijd werd hij met zijn moeder en broertje gevangen gezet in een kamp bij Bandoeng, in het door de Japanners bezette Nederlands-Indië. Tot aan het eind van de oorlog verbleef hij in verschillende kampen. Zijn leven daar, de ellende, de verveling, de wreedheden en de honger, het passeert allemaal de revue als in een spannend jongensboek. "*Bedenk, dat dit alles een groot avontuur is en dat het eens voorbij is*", houdt zijn moeder hem steeds voor.

Als scherp observerend en gevoelig jongetje registreerde hij hoe de kampbewoners reageren in de strijd om te overleven. Omdat hij te jong was voor de dwangarbeid, vormen de verveling en de honger zijn voornaamste kwellingen. De angst en de eenzaamheid kwamen daarna.

Deze herinneringen zijn geschikt leesmateriaal om leerlingen van Mavo/Havo en Vwo een idee te geven van het kampleven van blanken in de door Japan bezette gebieden. Madeleine van de Locht

kleio

nummer 3/95
pagina's 58 en 59

VERZET

Ton Klumper, *Helden tegen wil en dank. Verzet 1940-1945. Het antwoord van gewone mensen op ongewone situaties tijdens de Duitse bezetting* (Tirion, Baarn 1994) 271 blz., f34,50.

Achter de Norman Mailer-achtige titel 'Helden tegen wil en dank' gaat een wijdlopieg exposé schuil over het Nederlandse verzet tegen de Duitse bezetting. De auteur promoveerde in 1983 op een proefschrift over sociale verdediging en verzet '40-'45; kennelijk heeft die thematiek hem niet losgelaten. In de jaren tachtig werd door sommige anti-kernwapendemonstranten het middel 'sociale verdediging' aangeprezen als alternatief voor wat er toen uitzag als een moorddadige defensie-inspanning. Voor dat aktiemiddel viel lering te trekken uit de lotgevalen van het verzet '40-'45. Gezien de nostalgische zijstapjes die Klumper af en toe maakt naar de jaren zestig en tachtig, lijkt hij zelf sterk in dit ideaal te hebben geloofd. De lotsverbondenheid van toen vormt zelfs zijn referentiekader als hij over de verbondenheid van deelnemers aan de februaristaking van 1941 spreekt.

Klumper probeert gemeenschappelijk ontwikkelingsprocessen van verzetsstrijders te ontdekken. Hij heeft een groep van zo'n 50 personen ondervraagd die hij als een goede afspiegeling beschouwde van het verzet. Zijn keuzecriteria verduidelijkt hij echter niet. Die 'respondenten', velen uit het zuiden des lands, blijven helaas anoniem. Aan de hand van deze bronnen en (een deel van) de bestaande literatuur probeert Klumper tot algemene uitspraken te komen over de 'minicultuur' van het verzet: Hoe kwam men in het verzet terecht, welke ontwikkeling maakte een verzetsstrijder door, hoe waren de gevoelens van lotsverbondenheid, isolement, enzovoort? Zijn benadering is dus niet primair historisch, maar eerder sociologisch en psychologisch. Hij zoekt naar patronen, indelingen, modellen, constructies achteraf, algemene uitspraken. Bijvoorbeeld, dat het verzet evolueerde van amateurisme naar professionalisering; en dat de verzetsstrijder zich steeds meer met zijn illegale werk ging identificeren: voorwaar geen opzienbarende conclusies.

Een van zijn inspiratiebronnen is de studie van Werner Rings *Leven met de vijand*, die vier verschillende verzetshoudingen naast evenzoveel vormen van collaboratie catalogiseerde.

Ik heb twee problemen met Klumpers studie.

In de eerste de tijdsafstand. De respondenten worden in hun uitspraken over wat zich een halve eeuw geleden afspeelde, door de auteur op hun woord geloofd. Zij worden te weinig kritisch-afstandelijk benaderd. Die mensen kunnen namelijk een vervormd beeld van hun verzetsverleden hebben gekregen doordat hun geheugen terugloopt; ook onder invloed van alle herdenkingen, documentaires, romans, en wat er zoal nog meer over de bezettingstijd is gepubliceerd kunnen ze een geromantiseerd beeld hebben. In de tweede plaats dringt Klumper zichzelf naar mijn smaak telkens zeer hinderlijk op de voorgrond door de lezer te vermoeien met zijn nauwelijks te volgen abstracte schema's, en zijn soms erbarmelijk taalgebruik ("Als een sneeuwbal rolde de staking over het land", 118).

Wie veel waarde hecht aan algemene lijnen en patronen kan uit dit boek wellicht wat opsteken. Mijns inziens voegt Klumpers boek evenwel niets opzienbarends toe aan onze kennis van en inzicht in het verzet.

Jan van Oudheusden

VERWERKING VAN HET VERLEDEN

Ian Buruma, *Het loon van de schuld* (Atlas, Amsterdam 1994) 320 blz., f45,00.

Volgende maand begint in het Lucht- en Ruimtevaartmuseum in Washington een tentoonstelling over de Tweede Wereldoorlog. Het opvallendste voorwerp is zonder twiifel de Enola Gay, de B-29 die de atoombom boven Hiroshima afwierp. In Japan viel het bericht dat de Enola Gay te zien zal zijn niet bepaald in goede aarde. Veel Japanners beschouwen hun land door de verwoesting van Hiroshima en Nagasaki vooral als slachtoffer van de oorlog.

De historische discussie over de noodzaak van het afwerpen van de bommen speelt daarin een belangrijke rol. Was de vernietiging van de twee steden nodig om een eind te maken aan de oorlog? Voor de Japanners staat het antwoord vast: nee. Buitengewoon fel was dan ook de reactie van Tokyo toen de Amerikaanse PTT aankondigde een herdenkingspostzegel uit te geven met een afbeelding van de atomaire paddestoel. Het onderschrift zou luiden: 'Atomic bombs hasten war's end, August 1945'. Na hevige protesten besloot de PTT af te zien van de postzegel. Maar intussen was er in Japan wel een discussie op gang gekomen over de aanstaande herdenking. De centrale vraag was hoe de Japanse regering zou moeten reageren als ze werd uitgenodigd om herden-

kingsbijeenkomsten in de Verenigde Staten bij te wonen. Wat een verschil met de relatie tussen Duitsland en Nederland! Terwijl de Japanners zich afvragen of ze mee willen doen aan de plechtigheden in Amerika, krijgen de Duitsers te horen dat ze niet welkom zijn in Nederland. En Bonn legt zich daar zonder veel ophef bij neer.

Wie meer wil weten over de uiteenlopende manier waarop Japan en Duitsland met de oorlog omgaan, moet het boek van Ian Buruma ter hand nemen. De auteur laat zien hoe beide landen hun verleden hebben verwerkt. Zijn vraaggesprekken met politici en burgers en zijn tocht langs musea, monumenten, 'Mahnmale' en vredesparken vormen een zoektocht naar de Japanse en Duitse mentaliteit. Buruma constateert dat de heersende opvattingen over Japanners en Duitsers niet juist zijn. Het is volgens hem te gemakkelijk om over een Japanse 'schaamtecultuur' en een Duitse 'schuldcultuur' te spreken. Er moet veel meer nuancering worden aangebracht: in Japan zijn wel degelijk mensen die zich schuldig voelen over de slachting van Nanking, de oorlogsmisdaden en de gedwongen prostitutie. En in Duitsland wordt nog geregeld de conclusie van de Mitscherlichs bevestigd dat Duitsers 'unfähig zu Trauern' zijn.

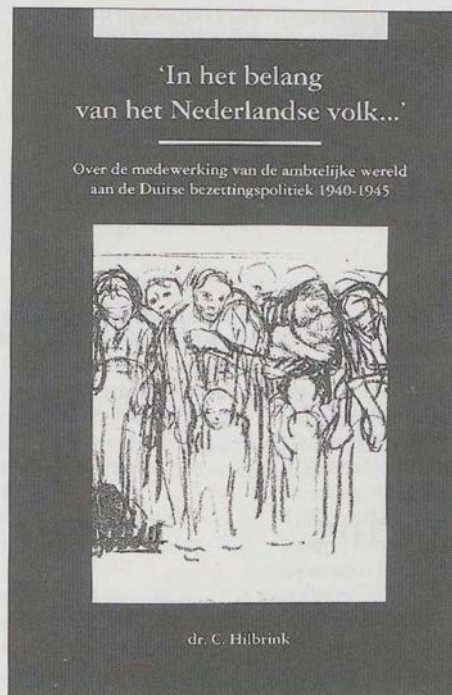
Een van de hoofdstukken van *Het loon van de schuld* gaat over de manier waarop de oorlog in schoolboeken wordt behandeld. In Duitse geschiedenisboeken is identificatie met 'het goede' belangrijk. Uitgangspunt is dat niet alle Duitsers tussen 1933 en 1945 nazi's waren. In leerboeken vindt men uitgebreide beschrijvingen van de verzetsgroepen. De leerlingen moeten zich kunnen inleven in mensen als Von Stauffenberg en de leden van Die weisse Rose. Verder is er een tendens naar - wat Jürgen Habermas noemde - 'constitutioneel patriotisme': scholieren moeten zich niet meer identificeren met vlaggen, liederen of een zogenaamde historische continuïteit, maar met de liberale democratische orde. De Japanse schoolboeken zijn heel anders.

In Japan is de identificatie met het verzet niet mogelijk, simpelweg omdat er geen verzet was. Daarom liggen de gevoelens tegenover het verleden ingewikkelder. In feite is er sprake van een sterke polarisatie. Enerzijds zijn er de nationalistische conservatieven. Zij beroepen zich op de waarden van het oude regime en weigeren de Japanse overheersing als een schandelijke periode te zien. Daar staat een pacifistische beweging tegenover, die iedere nieuwe rol van het leger afwijst. Zij waarschuwt tegen oplevend natio-

nalisme en verzet zich tegen het ontkennen van de gruwelijkheden die tijdens de oorlog zijn begaan. Beide groepen willen het onderwijs op hun manier vorm geven, maar zijn niet sterk genoeg om hun zin door te duwen. Het resultaat is een mat compromis, waaraan iedereen zich stoort. Linksen en liberalen vinden de geschiedenisboeken te ontwijkend en nationalistisch, conservatieven en nationalisten vinden ze te links en te 'buitenlands'.

Buruma heeft een mooi boek geschreven. Hij laat met behulp van alledaagse gebeurtenissen en vraaggesprekken op een heldere manier zien hoe Duitsers en Japanners met de zwarte bladzijden uit hun verleden omgaan. Daarbij gooit hij het cliché-beeld van de Aziatische schaamtecultuur en de Europese schuldcultuur overboord en brengt hij meer nuancering aan. Doordat Buruma zijn eigen gevoelens in het verhaal verwerkt, krijgt het boek een persoonlijk karakter. Dat maakt het tot een zeer leesbaar werk.

Ruud Slotboom

Dr. C. Hilbrink, 'In het belang van het Nederlandse volk ...' Over de medewerking van de ambtelijke wereld aan de Duitse bezettingspolitiek 1940-1945 (SDU, 's-Gravenhage 1995) 248 blz., prijs f39,90.

Hitlers vertegenwoordigers in Nederland zijn erin geslaagd het burgerlijke apparaat, de politie, de spoorwegen en het bedrijfsleven massaal en verregaand te laten meewerken aan de vervolging en deportatie van joodse

en andere Nederlandse burgers. Zo hebben mensen in overheids- en semi-overheidsdienst meegewerkt aan het registreren, opsporen en ophalen, bewaken en transporteren van vele landgenoten. Als rechtvaardiging gold 'het belang van het Nederlandse volk'.

Hoe kon dit gebeuren?

Dat is het boeiende onderwerp van het boek van dr. C. Hilbrink, een geschiedenisleraar in het Oosten van het land. Het boek heeft in de pers ruime aandacht gekregen. In een radioprogramma vertelde de schrijver iets over zijn achtergrond, waardoor duidelijk werd waarom hij juist dit onderwerp gekozen had. Van de jaarlijkse dodenherdenking met in het voorste gelid de gelauwerde en gedecoreerde autoriteiten kreeg hij steeds meer een afkeer. Zelf herdenkt hij nu in stilte, want toen zijn vader en grootvader hun leven gaven 'voor het algemeen belang', waren daar ook geen autoriteiten bij.

Waar waren ze toen, de burgemeester, de korpschef van politie, het baanhoofd van de NS? Waar waren de autoriteiten in tijden van nood?

De schrijver stelt zich de vraag of deze achtergrond wel een geschiedschrijving oplevert die in de traditie staat van 'sine ira et ...'. Terecht verwijst hij naar Hannah Arendt, die toen zij voor deze vraag geplaatst werd, antwoordde: 'Zonder boosheid beschrijven van de vernietigingskampen levert geen objectiviteit, maar betekent een verontschuldiging ervan'.

Het boek van Hilbrink gaat vooral in op de Nederlandse Spoorwegen. Dit bedrijf speelt een cruciale rol in de beschuldiging, die wij, Nederlanders steeds vaker uitspreken: wat zijn we slap geweest, hoe hebben we zoveel landgenoten onder onze neus kunnen laten afvoeren?

Dit boek - met weinig nieuw materiaal en derhalve ook weinig nieuwe inzichten - is desondanks belangrijk als tegenwicht voor al het triomferende geweld dat dit jaar door de uitgeverijen op de markt wordt gebracht. Echt prettig leesbaar is het niet. De grote vaart aan het begin en het eind wordt onderbroken door een brokkelig middenstuk. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat haast geboden was om op tijd de boekhandel te halen. Het is te hopen dat er meer over dit onderwerp geschreven wordt in de toekomst. In het onderwerp en in de schrijver zit in potentie meer dan dit boek laat zien.

Bart Engbers

Assen '40-'45

Oorlog en Bevrijding

Hans van der Wiel

1995. 160 blz. rijk geïllustreerd, f 29,90 - ISBN 90 232 3015 9

Aan de hand van veel (originele) illustraties wordt een beeld geschetst van het verloop van de oorlog en bevrijding in Assen. Hierbij is uitsluitend gebruik gemaakt van bronnen, documenten en foto's die nog niet eerder zijn gepubliceerd.

Een lastige erfenis

De rol en betekenis van het Duits verzet tegen Hitler

R. Aspeslagh & S. Raven

1995. 144 blz. f 24,90 - ISBN 90 232 3021 3

Voor het geschiedenisonderwijs bestemde bundel met opstellen over de verzetsgroepen en hun daden. Persoonlijke herinneringen en beschouwingen wisselen elkaar af. Accenten liggen bij de contacten van het verzet met het buitenland en bij de verschillende ideeën binnen verzetskringen.

Het geweten der natie

De voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden, september 1944 - mei 1945

Henk Termeer

1994. 792 blz. geïllustreerd, gebonden f 75,00 - ISBN 90 232 2907 X

In dit boek wordt de geschiedenis weergegeven van de voormalige illegaliteit in de bevrijde delen van Limburg, Noord-Brabant, Zeeland en Gelderland. Na de bevrijding van het Zuiden ontwikkelde zich een machtsstrijd tussen de nieuwe en de oude orde. Pas in januari 1945 kwam er een eind aan deze strijd die in het voordeel van de vernieuwingsgezinden uitviel. Direct na dit gebeuren werd het derde kabinet-Gerbrandy een feit.

Westerbork Cahiers

3. Verhalen uit kamp Westerbork

Dirk Mulder en Ben Prinsen (red.)

1995. ca. 112 blz. f 24,95 - ISBN 90 232 3024 8

Voor de jodenvervolgung tijdens de Tweede Wereldoorlog geldt dat het leed van de vele miljoenen zich verschuilt tussen de statistieken, tabellen, brieven, dagboeken, tekeningen, foto's en andere bronnen. Aan de hand van die bronnen laat de geschiedenis van Kamp Westerbork zich goed beschrijven. Dit *Westerbork Cahier* geeft een beeld van het rijke en gevarieerde bronnenmateriaal over de geschiedenis van het Kamp tot op de huidige dag. Niet met de opzet compleet te zijn, wel met de bedoeling om in deze sporen van het verleden de mensen aan het woord te laten. Want geschiedenis is eerst en vooral een geschiedenis van mensen. En alleen uit deze getuigenissen van het persoonlijk drama kan men iets gewaar worden van de omvang van het leed van de zes miljoen.

1. Bronnen van herinnering

Dirk Mulder en Ben Prinsen (red.)

1993. 120 blz. f 29,90 - ISBN 90 232 2813 8

2. Kinderen in kamp Westerbork

Dirk Mulder en Ben Prinsen (red.)

1994. 96 blz. ruim geïllustreerd, f 24,95 - ISBN 90 232 2916 9

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij de uitgever

Uitgeverij

VAN GORCUM

Postbus 43
9400 AA Assen
Tel. 05920 46846
Fax 05920 72064

KLEIO KRANT

Nieuws van het

VGN

bestuur

Veldaanvragen SLO

Jaarlijks dient de VGN een aantal zogenaamde 'veldaanvragen' in, verzoeken aan de SLO om iets uit te zoeken, te vervaardigen of adviezen te verstrekken.

Die aanvragen moeten altijd op uiterlijk 15 januari bij de SLO zijn aangekomen. De procedure rond het opstellen van de aanvragen van de VGN was tot nu toe niet aan iedereen duidelijk. Het bestuur wil daarin verandering brengen. In september zal er een verzoek gaan naar de commissies om na te denken over een veldaanvraag. Het bestuur zorgt ervoor dat de diverse

aanvragen worden gebundeld, in overleg met de commissies een bepaalde rangorde krijgen en naar de SLO worden gezonden.

Maar ook individuele leden kunnen zich met goede ideeën rechtstreeks tot het bestuur wenden. Wij zorgen er dan voor dat de aanvraag aan de meest voor de hand liggende commissie ter afhandeling wordt voorgelegd.

Dit jaar hielden de aanvragen het volgende in:

1. productie van een lespakket grondrechten voor de bovenbouw Vwo ten behoeve van een schoolonderzoek;
2. voorbeeldbeschrijvingen van praktisch computergebruik in VO klassen;
3. het ontwerpen van een globale longitudinale leerstofplanning vanaf de basisschool;
4. het ontwerpen van een curriculum geschiedenis voor het vak geschiedenis op de PABO;
5. het ontwerpen van een

voorbeeldcurriculum geschiedenis voor het basisonderwijs.

Veldraadpleging Tweede Fase

De beide vakontwikkelgroepen voor de Tweede Fase, zowel voor het nieuwe vak Mens- en Maatschappijwetenschappen als voor Geschiedenis-Aardrijkskunde-Maatschappijleer zijn hard aan het werk. Er komen nog voor de zomervakantie veldraadplegingen waarbij uiteraard de VGN wordt betrokken. Wij houden u op de hoogte.

Samenwerking met opleidingen tweede graad

Het bestuur heeft een gesprek gehad met een delegatie van de studieleiders van de tweede graads lerarenopleidingen. Wederzijdse contacten zullen in de toekomst blijven bestaan. Op het gebied van nascholing bestaan mogelijkheden tot samenwerking.

Louis Nolet

Onderwijs over de Holocaust

European Teachers' Conference on Holocaust Education - The Spiro Institute, London

Van 4 tot 7 juli 1995 wordt een conferentie gehouden in Londen voor leraren en lerarenopleiders binnen de Europese Unie. Vele organisaties die zich speciaal bezig houden met het onderwijs over de Holocaust zullen vertegenwoordigd zijn. Als onderwerpen zullen onder andere aan de orde komen: vrouwen in Nazi-Duitsland, het gebruik van film en documentaire, de vergeten slachtoffers en de beweegredenen van de daders.

De kosten voor conferentie en overnachting bedragen 225 pond. De voertaal is Engels, maar er zijn ook workshops in het Duits en Frans. Het maximaal aantal deelnemers is 150, u moet dus snel reageren.

Een aanmeldingsformulier (een zeer beperkt aantal!!) is verkrijgbaar bij: Margriet Hielkema, Titiaanstraat 34-1, 1077 RJ Amsterdam.

Het is misschien mogelijk een PLATO-beurs te krijgen. Aspirant-deelnemers kunnen hier via het PLATO-formulier van de eigen school een poging toe doen.

CSE-besprekingen 1995

De besprekingen vinden voor alle schooltypen plaats op dinsdag 23 mei in de volgende scholen:

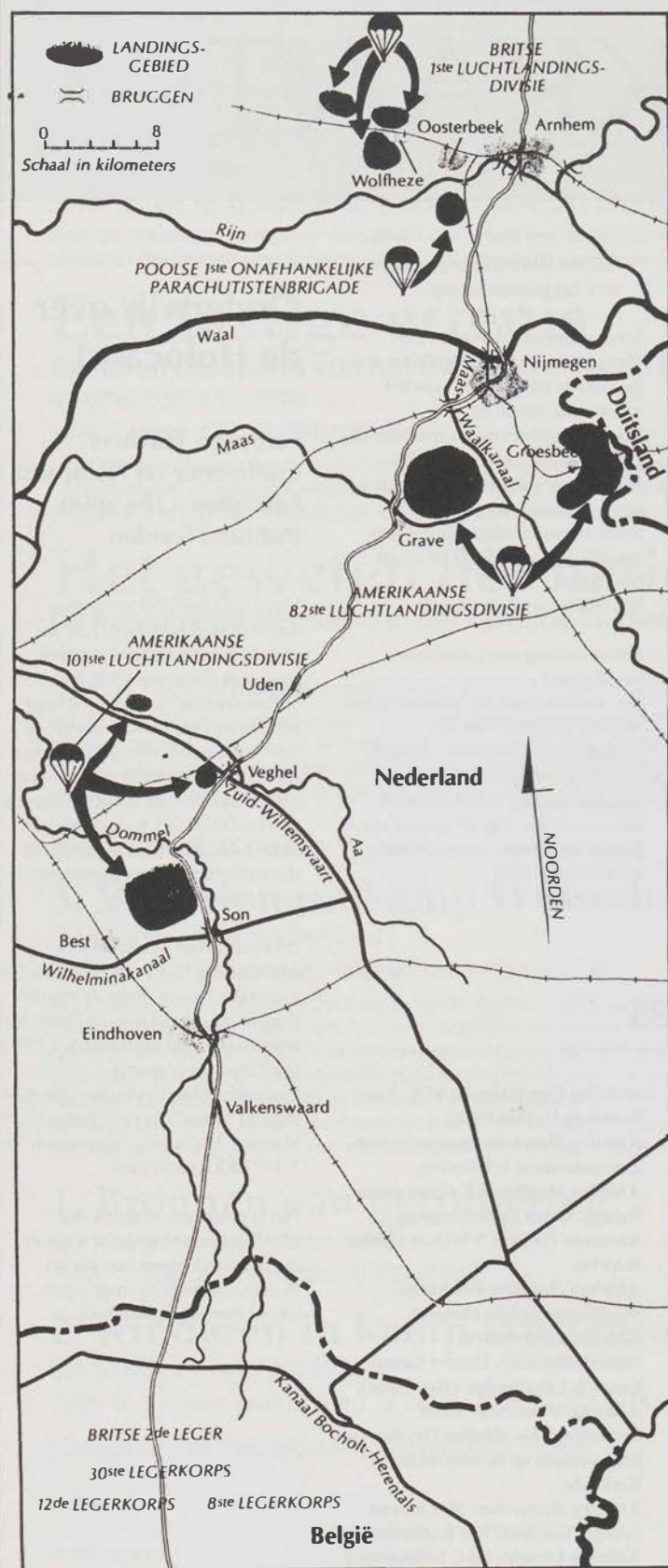
VBO/MAVO

Afdeling Amsterdam: College voor Beroepsonderwijs Amsterdam, Voormalige Stadstimmering 2 (bij Carré/Weesperplein) (16.30 u.)
Afdeling Arnhem: Marnixcollege, Gildestraat 1, Ede (16.00 u.)
Afdeling Den Bosch: St. Janslyceum, Sweelinckplein 3, Den Bosch (16.00 u.)
Afdeling Den Haag: SG Westhage, Mient 351, Den Haag (16.30 u.)
Afdeling Leeuwarden: Slauerhoffcollege, Douwe Kalma Leane 2, Leeuwarden (Westeinde) (16.30 u.)
Afdeling Maastricht: St. Michaelsschool VSO, Anjelierenstraat 40, Maastricht (15.30 u.)
Afdeling Rotterdam: Roncallimavo, Tattistraat 3-5, Rotterdam Alexanderpolder (16.30 u.)
Afdeling Utrecht: Collega Blaucapel, Winklerlaan 373, Utrecht (16.00 u.)
Afdeling Zwolle: Van der Capellen SG, Lassuslaan 230, Zwolle Noord (16.30 u.)

HAVO/VWO

Aanvang tenzij anders vermeld:
VWO 16.30 u. en HAVO 17.45 u.
Afdeling Alkmaar: Atlascollege, Bontekoestraat 3, Hoorn.
Afdeling Amsterdam: College voor Beroepsonderwijs Amsterdam, Voormalige Stadstimmering 2 (bij Carré/Weesperplein)
Afdeling Arnhem: Chr. Streeklyceum, Bovenbuurtweg 1, Ede.
Afdeling Nijmegen: Canisiuscollege Mater Dei, Berg en Dalseweg 207, Nijmegen
Afdeling Den Bosch: St. Janslyceum, Sweelinckplein 3, Den Bosch.
Afdeling Breda: OL Vrouwelyceum, Paul Windhausenweg 11, Breda.
Afdeling Eindhoven: Anton van Duinkerkencollege, Locht 117, Veldhoven.
Afdeling Goes: Willibrordcollege, Fruitlaan 3, Goes.
Afdeling Groningen: Zernikecollege, Helperbrink 30, Groningen.

Afdeling Den Haag: 1e VCL, Van Stolkweg 35, Den Haag.
Afdeling Haarlem: Spaarnelyceum, Zwemmerslaan 2, Haarlem.
Afdeling Heerlen: RK Gymnasium Rolduc, Graaf Saffenburgweg 15, Kerkrade (16.00 u. VWO en 17.00 u. HAVO).
Afdeling Hengelo: Twickel SG, Woolderesweg 130, Hengelo.
Afdeling Leeuwarden: Slauerhoffcollege, Douwe Kalma Leane 2, Leeuwarden (Westeinde).
Afdeling Maastricht: Geen bespreking. Zie afdeling Heerlen - u bent welkom op de bespreking in Kerkrade
Afdeling Rotterdam: St. Laurenscollege, Voorhout 100, Rotterdam.
Afdeling Utrecht: OSG Schoonoord, Driebergseweg 10, Zeist.
Afdeling Zutphen: Baudartiuscollege, Isendoornstraat 1, Zutphen.
Afdeling Zwolle: Van der Capellen SG, Lassuslaan 230, Zwolle Noord

VGN-excursie zaterdag 10 juni 1995

IN HET SPOOR VAN MARKET-GARDEN

In het najaar van 1944 probeerden de geallieerden tevergeefs vanuit het zuiden van Nederland via het gebied rond Arnhem en Nijmegen een doorgang naar Duitsland te forceren. De grotendeels mislukte operatie behoort tot de meest dramatische gebeurtenissen van de oorlog in ons land.

De Didactiek- en Activiteitencommissie organiseert een interessante excursie in het kader van de operatie Market-Garden, waarbij ter plaatse vooral de militaire aspecten besproken worden.

Kapitein drs Rob van der Neut en prof dr Herman Amersfoort van de Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht geven te velde en in enkele musea uitleg.

De route voert van Arnhem, via Oosterbeek, Driel en Grave naar Groesbeek/Nijmegen en uiteindelijk weer terug naar Arnhem. In Oosterbeek en Groesbeek worden musea bezocht. Op deze wijze komen de activiteiten van Britten, Polen, Amerikanen, Canadezen en Duitsers uitgebreid aan de orde.

We vertrekken vanaf het Centraal Station van Arnhem. De bus, 'Betuwe Expres', staat gereed voor het postkantoor op het Stationsplein.

Geadviseerd wordt per trein of bus naar Arnhem te reizen, want er is bij het station heel weinig parkeerruimte. Terugkeer in Arnhem: plm. 16.30 uur.

De kosten voor deelname bedragen f30,- voor VGN-leden en f40,- voor niet-leden, inclusief lunch en toegang tot de musea.

U kunt u aanmelden - tot 21 mei! - bij de secretaris van de Didactiek- en Activiteitencommissie:

Hans Kummerer, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven (tel. 040-118590).

De deelname is pas definitief na ontvangst van het verschuldigde bedrag op postgiro 128701 t.n.v.

Penningmeester VGN te Den Haag, onder vermelding van 'Excursie 1995'.

Het aantal deelnemers is uiteraard beperkt. Plaatsing geschiedt in volgorde van de ontvangst van de betaling.

SLO-project 'Identiteit in de vakkenlijn'

'Wat kan ik in mijn vak anders of extra doen, omdat ik dit vak geef op een katholieke school?'

Dat is het uitgangspunt voor een identiteitondersteunend SLO-project in het schooljaar 1995-1996. In dat jaar kunnen 12 docenten geschiedenis en staatsinrichting die lesgeven in de bovenbouw van katholieke scholen voor Havo en Vwo meedoen aan een projectgroep.

In maximaal 14 dinsdagmiddagen wordt gewerkt aan een soort bronnenboek met opdrachten, dat docenten vrij kopieerbaar kunnen gebruiken naast hun gewone methode. Deelnemende docenten krijgen behalve reis- en verblijfskosten één taakuur betaald door de SLO. De school dient ook een taakuur te investeren en de dinsdagmiddag vrij te roosteren.

Uitvoerige informatie en een aanmeldingsformulier zijn aan te vragen bij NGL/Sint Bonaventura, bestuurssecretariaat (tel. 078-131611).

OPROEP

In het kader van haar promotie-onderzoek naar het gebruik van themaprogramma's in het geschiedenisonderwijs (Rijksuniversiteit Groningen) is Yte Beetsma op zoek naar docenten van scholen die in 1989 één of meer themaprogramma's ('De muerij op de Zeven Provinciën', 'Conflict de Jonge-Snijders' en 'Het Marco Polo incident') hebben besteld bij uitgeverij Van Walraven in Apeldoorn.

Degenen die willen deelnemen aan het onderzoek, dat in dit voorjaar wordt gehouden, kunnen contact opnemen met:

Yte Beetsma, COWOG/RUG, Postbus 335, 9700 AH Groningen. Tel. 050-633645 of 05946-12701.

Mensen in tijd van oorlog

Lespakket over humanitair oorlogsrecht voor geschiedenis en staatsinrichting in de basisvorming

In opdracht van het Nederlandse Rode Kruis ontwikkelden medewerkers van de SLO en de Stichting Geschiedenis in de Klas een lespakket over waarden in oorlogstijd. Ook jongeren dienen te weten dat in een oorlog niet alles mag, maar dat er regels gelden, die zijn vastgelegd in het humanitair oorlogsrecht, verankerd in de Verdragen van Genève van 1949. Een docentenmap (A4) bevat het hele lespakket, bestaande uit een docentenhandleiding, een leerlingenkatern Vbo/Mavo, een leerlingenkatern Havo/Vwo en een diaserie (25 stuks).

Het docentengedeelte gaat in op het waarom en hoe van het humanitair oorlogsrecht. De bescherming van burgers en met name ook kinderen laat in oorlogstijd vaak te wensen over. Er worden voorbeelden aangehaald uit de Golfoorlog en uit de oorlog in voormalig Joegoslavië om aan te geven dat het onderwerp niet alleen in het kader van lessen over de Tweede Wereldoorlog actueel is.

De serie bestaat uit zeven lessen, die nauwkeurig worden beschreven; de doelen en procedure van de lessen komen aan de orde, de antwoorden op de vragen van de werkbladen van de leerlingen worden gegeven en er wordt ter afsluiting ook een meerkeuzetoets geleverd.

Tenslotte bevat de docentenhand-

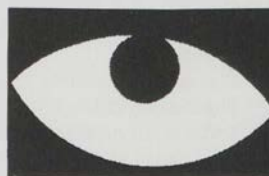
leiding extra materiaal: beeldmateriaal van de Vietnam-oorlog en van de oorlog in voormalig Joegoslavië.

De leerlingen werken met een eigen katern, voor alle schooltypen 94 bladzijden dik met veel illustraties en ruimte om antwoorden op vragen en opdrachten op te schrijven. De eerste paar lessen gaan over de ellende van oorlog in de loop der eeuwen en de ontwikkeling van regels om die in te perken. Vervolgens wordt in een les een tribunaal gespeeld kort na de Tweede Wereldoorlog, waardoor problemen als 'hoe ga je als individu om met orders van hogerhand' dichter bij de leerling komen. Aan het einde van de lessenserie wordt een wandtentoonstelling gemaakt over een oorlog van nu (Vietnam dus of Joegoslavië; er is natuurlijk een ruime keus uit andere oorlogen van onze eigen tijd, maar dan moeten de leerlingen zelf kranteknipsels e.d. verzamelen.

De verwerking van de informatie in de lesboekjes en de werkzaamheden van de leerlingen worden gestuurd met werkbladen.

Al met al is het een heel omvangrijke en degelijke lessenserie. Het is goed mogelijk er het een en ander uit weg te laten, of er maar een of twee lessen van te gebruiken. Het is zeker aan te raden om de map voor de vaksectie aan te schaffen.

Het lespakket is heel goedkoop voor wat het biedt. De dikke docentenmap met 'alles' erin kost

**AWAS
MATA-MATA
MOESOEH!**

f35,-, losse leerlingenkaternen f5,- (beide exclusief verzendkosten). Het materiaal kan besteld worden bij Uitgeverij Edu Actief, Postbus 1056, 7940 KB Meppel (tel. 05220-62222).

Kindertijd in een Jappenkamp op Java

Lesproject 'De gans eet het brood van de eenden op'

'Het was 1988, het jaar waarin mijn moeder gestorven was. Zij was het die het ganzenbord voor ons gemaakt had. In het Jappenkamp, van het karton van een oude doos. Het was het eeuwenoude spel met de ganzen, de dobbelstenen, de waterput, de gevangenis en de Dood. Maar dan zoals het er allemaal uitzag in het kamp.'

Aan de hand van de tekeningen op dit ganzenbord vertelt Anne-Ruth Wertheim over haar jeugd in het Jappenkamp. Zij zat daar ruim twee jaar, van haar 8ste tot haar 10de. Van die tekeningen en enkele familiefoto's is een diaklankbeeld gemaakt (op videoband) voor de

VGN-reis?

Bij voldoende belangstelling, dat wil zeggen ongeveer twintig personen, zal in de zomervakantie van 1996 opnieuw een VGN-reis naar Indonesië plaats vinden. Gedacht wordt aan een drie- tot vierweekse trip waarbij de zuidelijke helft van Sumatra, Sulawesi en Bali worden doorkruist. Gerekend moet worden op een reissom van ongeveer f6000,-.

Belangstellenden worden verzocht voor 1 juli te reageren per telefoon of briefkaart bij Johan Raven van de Didactiek- en Activiteitencommissie van de VGN, Kinkhoorn 8, 9051 MJ Stiens. Tel. 05109-4050.

Geïnteresseerden zullen na de zomervakantie bericht krijgen of de animo zodanig is dat wordt verder gegaan met de voorbereidingen, of dat van de reis moet worden afgezien.

hoogste klassen van de basisschool en de basisvorming. Daarop komen heel duidelijk en indringend allerlei aspecten aan de orde van het kamp-bestaan, gezien door ogen van een kind.

Het lesproject bestaat verder uit een leerlingenwerkboek, apart voor de basisvorming en voor de bovenbouw, waarin aan de hand van opdrachten bij teksten en plaatjes verder wordt ingegaan op de aanwezigheid van Nederlanders in Indië, op de Japanse bezetting en op het verhaal van de videoband. Voor docenten is er een korte handleiding. Een heel mooi uitgegeven boekje met de dia's van de band en de tekst hoort er ook nog bij.

Ook deze lesseserie vergt zo'n zeven uur, maar kan korter.

Het onderwerp, het zeer authentieke materiaal en de aantrekkelijke presentatie noden tot aankoop. De prijs is heel redelijk (ook dit project is stevig gesubsidieerd): f35,-. Het is te koop bij:

**Centrum voor Mondiaal
Onderwijs, Postbus 9108, 6500 HK
Nijmegen (tel. 080-613074).**

Museum Flehite Amersfoort

Bewogen verleden Kunst geboren uit onderdrukking

Tot en met 28 mei is in dit museum een tentoonstelling te zien van allerlei kunstwerken rond het thema onderdrukking. Veel van de kunstenaars zijn zelf vervolgd of hebben verzetsdaden gepleegd. Het gaat hier niet allen om ervaringen tijdens of door de Tweede Wereldoorlog. Er is bijvoorbeeld ook

werk van de Tsjech Borek Sipek, die in 1968 zijn vaderland verliet.

De reden om deze tentoonstelling te vermelden is, dat hij juist voor scholieren 'toegankelijk' is gemaakt door een gratis speciale 'leerlingen-catalogus', een schriftje (schrik niet), waarin in handschrift en tekeningetjes de verschillende werken worden verduidelijkt en in hun historisch kader geplaatst. Het werk, de kunstenaar en haar of zijn achtergrond gaan zo veel meer leven. Ook is er een lijst vragen en opdrachten, die gedeeltelijk in de klas en gedeeltelijk in het museum aan de orde zouden kunnen komen.

Geïntereerde scholen kunnen zich schriftelijk wenden tot de Stichting 1940-1945. Zij krijgen dan kosteloos 50 schriftjes toegestuurd.

Stichting 1940-1945, Nienoord 5,
1112 XE Diemen.

Geen buitengewoon foute stad!

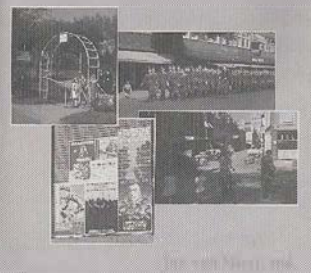
Een gewone stad in een bijzondere tijd, Utrecht 1940-1945

Tot 2 juli is in het Centraal Museum een oorlogstentoonstelling gewijd aan het wel en wee van de stad Utrecht.

Aan de tentoonstelling ging uitgebreid onderzoek vooraf. Dat leidde tot de bijstelling van het beeld van Utrecht als 'buitengewoon foute stad'. Met het hoofdkantoor van de NSB op de Maliebaan, was Utrecht NSB-stad nummer 1. De aanhang van de beweging bleek echter niet

Een gewone stad in een bijzondere tijd

Utrecht 1940-1945

groter dan in andere plaatsen.

Utrecht was een doorsnee-stad in de oorlog, zonder grote extra rampen als bombardementen en met het gewone buitengewone leed van de joodse inwoners.

Aan de hand van voorwerpen en archiefmateriaal is dat verleden aanschouwelijk gemaakt. Op video's vertellen mensen over hun herinneringen.

Om een bezoek aan het museum voor te bereiden is een serie kleurendia's verkrijgbaar bij de Gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht (tel. 030-736611).

Het resultaat van het historisch onderzoek is te lezen in *Een gewone stad in een bijzondere tijd, Utrecht 1940-1945* onder redactie van dr Jan van Miert (Uitgeverij Spectrum/Broese Kemink/Gemeentelijke Archiefdienst/Centraal Museum 1995),

Algemeen lesmateriaal

Bij Kok Educatief verschenen drie lespakketten waarin de gebeurtenissen in de oorlog in het algemeen aan de orde komen. Het zijn leerlingenboekjes met werkboekjes voor de hoogste klassen van de basisschool en ook goed in de basisvorming te gebruiken.

Meester vertel eens van de oorlog van de Stichting Onderwijs en Samenleving is het meest op de basisschool gericht. In korte hoofdstukken worden aan de

hand van enkele monumenten de gebeurtenissen in Nederland uit de doeken gedaan. Het boekje is al wat ouder. Dit is de tweede druk. Het is fraai en heel bruikbaar geïllustreerd. De tekst is feitelijk, tamelijk oppervlakkig en erg traditioneel.

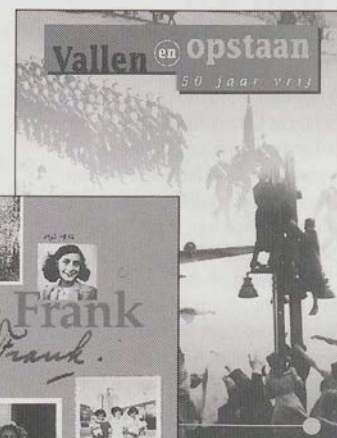
Vallen en opstaan, 50 jaar vrij door Willem Tjerckstra en Henk van der Winden is genuanceerder. Behalve een bril om alleen de ellende en de gemene Duitsers te zien, wordt er ook gekeken door andere brillen. Dat er ook in andere tijden en op andere plaatsen oorlog was, komt in kadertjes bij de hoofdstukken kort aan de orde.

Er wordt iets dieper op de verschillende onderwerpen ingegaan en het project eindigt met aan de orde te stellen wat nodig is om tot een blijvende vrede op de wereld te kunnen komen.

Bij dit boekje hoort een werkkrant.

Tenslotte *Leve de Vrijheid. De Tweede Wereldoorlog in Nederland* door E. van der Bruin, J. Franx en W. Kostense. Deze leertaak op A4 formaat is wat afstandelijker geformuleerd, de vragen zijn afwisselender, maar erg gericht op feitenkennis. Vergeleken met *Vallen en opstaan* is het een stap terug als je wilt dat leerlingen duidelijk wordt, dat niet alles als een vaststaand feit gegeven is in het leven.

Bij Kok Educatief is een beoordelingspakket verkrijgbaar met deze uitgaven voor f12,50, tel. 05202-92575.

En heeft u op school al de 'biografie' van Anne Frank, rijk geïllustreerd, door Rian

Verhoeven en Ruud van der Pol van de Anne Frank Stichting? Op het moment is in de derde druk in de boekhandel en bij Kok/Kampen verkrijgbaar.

Eén van de schilderijen van Hucebert draagt de titel 'bluchtelingen', waarin de schilder aandacht vraagt voor mensen die in deze tijd hun land moeten ontvluchten omdat het daar niet veilig meer voor hen is. Daarom kunnen we niet doen, alsof we daar geen boodschap aan hebben. Je moet hun leed met derelde maken meten als het leed van slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog.

Sta oog in oog met de Nederlandse Opstand

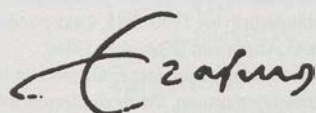
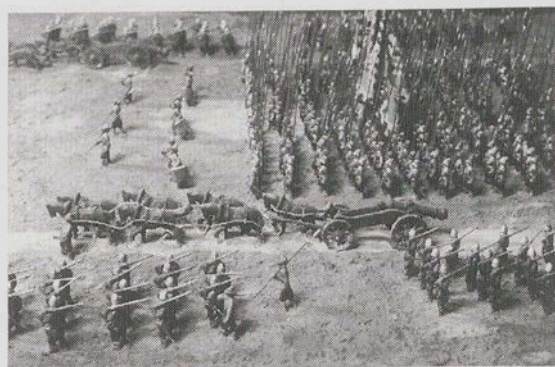
aandacht besteed aan de militaire kant van de strijd: hoe functioneerde het 16de-eeuwse leger en hoe verliepen de talloze belegeringen? Een piekenier demonstreert het hanteren van een 6 meter lange piek. In het Prinsenhof komen politieke thema's aan bod: waarom was Alva zo gehaat en hoe werd Willem van Oranje nu precies vermoord? De leerlingen worden per rondvaartboot van het ene museum naar het andere vervoerd.

Bent u geïnteresseerd? Vraag dan onze
Docentenwijzer aan over de Opstand:
Legermuseum, Korte Geer 1, 2611 CA Delft,
tel. 015-150500 of
Stedelijk Museum Het Prinsenhof, Sint Agatha-
plein 1, 2611 HR Delft, tel. 015-602358

Kom naar Delft en bezoek het Legermuseum en het Prinsenhof! Speciaal voor het eindexamenonderwerp de Nederlandse Opstand (1555-1588) hebben de twee Delftse musea een gevarieerd educatief programma ontwikkeld.

In het Legermuseum wordt uitgebreid

Rijks Universiteit Leiden

VGN-nascholing AMERIKAANSE GESCHIEDENIS

Studiedag Rotterdam

In samenwerking met de vakgroepen Geschiedenis van de Erasmus Universiteit en van de Rijksuniversiteit te Leiden en onder auspiciën van de Vereniging van docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (VGN) organiseert het bureau Nascholing van de Rijksuniversiteit te Leiden op

zaterdag 30 september 1995

een studiedag over het CE onderwerp voor 1996 en 1997
'De Amerikaanse Geschiedenis 1787-1914'.

De studiedag is bedoeld voor geschiedenis-docenten en andere belangstellenden en dient als voorbereiding op het examenonderwerp.

Aan deze studiedag hebben hun medewerking reeds toegezegd:

prof.dr. J.W. Schulte Nordholt, prof. dr. A. Lammers, de Amerikaanse Ambassade en het Roosevelt Study Center. Deelnemers ontvangen een syllabus/reader.

De kosten voor de studiedag bedragen f 105,= per persoon (voor leden van de VGN f 95,=). Hierbij is inbegrepen lunch, koffie/thee en de syllabus.

U kunt zich voor deze studiedag reeds voorlopig inschrijven bij het Bureau Coördinatie Nascholing, Wassenaarseweg 52, 2333 AK Leiden.

U krijgt dan in mei nader bericht thuisgestuurd.

Ingezonden brieven

HERDENKINGSPROBLEMEN

We weten allen wat ons in de komende maanden te wachten staat: een herbeleving van het bijna rituele gebeuren dat we sedert 1945 nu al vijftig jaren meemaken: het herdenken en vieren van onze bevrijding. Waarbij uiteraard steeds meer mensen afvallen die die bevrijding zelf nog meemaakten, waartoe ik mijzelf reken: ik was toen achttien jaar oud en net jong genoeg om in de bezettingstijd grotendeels buiten schot te blijven en oud genoeg om in november 1944 onder te duiken (in eigen huis) voor de beruchte razia in Rotterdam en omgeving.

In mijn Blijdorpse straat gebeurde overigens al die vijf jaren niets sensationeels, met uitzondering van de Duitse soldaat die in ons huis, die november, kwam vragen of er nog mannen waren om mee te gaan. En die waren er dus niet: mijn vader was te oud, ik lag boven de schuifdeuren en twee oudere broers verbleven in Duitsland, de een bij een werkgever, de ander in een concentratiekamp (Sachsenhausen), dat hij gelukkig overleefde.

Aan dit begin kan de lezer het niet onbekende feit vaststellen dat men bij oudere mensen a.h.w. maar op een knopje hoeft te drukken en de oorlogsherinneringen komen opborrelen. Met dien verstande dat juist mensen die de verschrikkelijkste dingen meemaakten, daarover vaak nog het minst (graag) spreken; hetgeen geldt voor genoemde broer en voor een zwager die nog veel erger zaken beleefde (en meer kampen over een langere tijd).

Dit ter inleiding van mijn kritiek op het betoog van prof. Bosmans in KLEIO van december 1994. Mijn bezwaren zijn (o.a.) dat hij de indruk wekt te preken voor een al lang bekeerde parochie - wie wil nog betwijfelen dat wij voor die bevrijding heel erg dankbaar moeten zijn, maar niettemin tegenover de Duitsers overlopend van weldenkendheid -, maar dat hij enige problemen buiten beschouwing laat waarmee juist de leraren in hun klassen onvermijdelijk worden geconfronteerd.

Ik wil deze niet alle opsommen - zo ik dat al kon - maar zij komen o.a. hierop neer dat een deel van de leerlingen zeker weinig of geen boodschap heeft aan onze eigen dierbare gevoelens en herinneringen (wat gaat mij jullie oorlog aan?) en dat een ander deel waarschijnlijk beïnvloed is door verhalen van thuis (in alle denkbare varianten) en eigen lectuur van b.v. Anne Frank en Marga Minco. Tussen dit alles door moet de leraar dus zijn eigen didactische slalom maken, en duidelijk maken hoe sterk we enerzijds betrokken (moeten) blijven bij al die verschrikkelijke zaken van het verleden en hoe we anderzijds ook onze afstand hiervan moeten nemen en tot zo iets als een 'objectief' oordeel komen.

Ga er maar tegen aan staan, collega's, oftewel: ik wens u sterkte! En wel op grond van een ervaring als leraar over de periode 1953 - 1976 (toen ik uitweek naar een universiteit), waarin uiteraard het een en ander veranderde, maar die oorlogsherinneringen en -herdenkingen ons allen bleven volgen. En men mag mij geloven: in 1953 betekende die oorlog nog heel wat anders dan in 1976, al was het maar omdat een leraar toen de kinderen van NSB-ers en van verzetsstrijders in de klas kon hebben (inclusief alle andere varianten en om nog te zwijgen van de collega's). Om slechts twee voorbeelden te noemen. In de jaren

50 had ik op een Rijks-HBS in de provincie de dochter van een gesneuvelde SS'er in de klas (de 5e, geloof ik); en ik kan u verzekeren, dat h ad invloed op mijn in dit onderwijs uitgesproken oordelen! Maar ook de zoon van een NSB'er die bij mij aankwam met van zijn pa overgenomen opinies over 'de joden'; uiteraard gemakkelijker, al was het zaak om niet kwaad te worden. Een derde variant was inderdaad de zoon van een omgekomen verzetsstrijder, die begrijpelijkerwijs met mijn visies pleegde in te stemmen. En een vierde variant vormde een collega die als NSB'er naar de provincie was gedeporteerd, een niet ongebruikelijke procedure in die tijd, en die me op een gegeven moment met zijn antisemitische denkbeelden kwam plagen (zeker wel wetend, hoe ik daarover dacht).

Dit alles kwam bij mij boven toen ik de regels van Bosmans las over al die trieste landgenoten die 'op enigerlei wijze met zuivering en bijzondere rechtspleging in aanraking' waren gekomen en hierdoor 'gestigmatiseerd' raakten (p.6). Dat mag je de drommel, zou ik willen zeggen, gezien alles waarvoor deze mensen mede-verantwoordelijk waren; maar in de praktijk viel een en ander vaak al spoedig nog wel mee. Of om het anders te zeggen: hun veronderstelde martelgang was zelden te vergelijken met het lot van hun slachtoffers - en zeer vaak waren met name de gewezen intellectuele collaborateurs weer welkom in menig publiciteitsorgaan.

Wat de Duitsers betreft: 'Buiten kijf stond dat de Duitsers ongedifferentieerd fout waren', schrijft Bosmans (p.6) - en dat vind ik, met permissie, een foutief en ongedifferentieerd oordeel dat getuigt van zijn geringe vertrouwdheid met die periode. Natuurlijk was er in 1945 een collectief en massief 'vooroordeel' tegen 'de Duitsers', maar daarbij was de differentiatie des te groter naarmate men politiek bewuster was of meer bij het verzet betrokken. Bij genoemde familieleden heb ik in elk geval nooit iets dergelijks gemerkt, al was het maar omdat ze in de concentratiekampen met Duitse medegevangenen te maken hadden gehad.

Wat Bosmans' betoog nog meer verwart, is zijn toepassing van het bekende 'goed-foutschema' op ons oordeel over de Duitsers, terwijl dit in de bekende oratie van J.C.H. Blom (1983): 'In de ban van goed en fout?' van toepassing was op onze eigen vaderlandse tegenstelling tussen 'goede' en 'foute' Nederlanders.¹ Die overigens, zoals langzamerhand wel bekend mag heten, evengoed van toepassing is op onze oosterburen, waar men niet minder of zelfs veel meer en pijnlijker te maken had met deze scheiding der geesten, en waar tenminste een paar miljoen mensen van het begin af aan tegen Hitler c.s. zijn geweest.

Wat Bosmans' meer pathetische dan gedifferentieerde betoog in de hand dreigt te werken, is, zo vrees ik, een soort nieuwe legende van een Nederlands volk dat in 1945 bijna verblind was van haat en woede tegen allen die, Duitser of Nederlander, hoe dan ook 'fout' waren geweest, door hun gedrag of vanwege hun nationaliteit. En daarvan is natuurlijk geen sprake, aangezien menigeen in die tijd al heel goed wist te onderscheiden, wie werkelijk 'fout' en gevaarlijk was (geweest), en wie tot de enigszins vergelijkbare en onschuldige of naïeve soort behoorde.² Voor al deze varianten hoefde men overigens niet zo ver te zoeken, vaak vond men hen in het eigen milieu

of de eigen familie (zoals een bloedeigen nicht van mij, die - nota bene als dochter van een communistische moeder - met een prominente Nederlandse Nazi was getrouwd).

Maar ik wil een eind maken aan dit betoog, om niet de indruk te wekken dat ik er op uit ben om mijn eigen grote gelijk te halen.

Waar het mij hier vooral om gaat is dat wij, als geschiedenisleraren in actie of in ruste, ons meer dan ooit bewust worden van alle problemen waarmee wij in ons onderwijs te maken hebben in verband met alle zeer hete hangijzers die de geschiedenis van deze gruwelijke eeuw en de jaren '40-'45 ons presenteert. En waarmee wij in het tweet des aanschijns hoe dan ook, met of zonder onze leerlingen, in het reine moeten komen in omstandigheden die helaas ongunstiger zijn dan ooit.

Want toegegeven: indertijd kreeg ik ter verwerking van dit alles in de twee hoogste klassen van een gymnasium (alpha) nog liefst drie en vier lesuren, zonder de extra belasting van een CSE.

Bovendien hoop en verwacht ik natuurlijk dat er zich, al dan niet in aansluiting op het betoog van professor Bosmans, een verder en dieper gaande discussie zal ontwikkelen over alle didactische en wereldbeschouwelijke problemen die met ons onderwijs over het fascisme en de bezettingstijd te maken hebben. Want op dit gebied valt nog heel wat te doen en te denken. En laten we eerlijk zijn: vergeleken met wat onze oosterburen op dit gebied presteerden, is onze eigen vaderlandse productie niet indrukwekkend.

Rotterdam,
E.M.Janssen Perio

Noten

1. Men kan deze vinden in de interessante bundel: 'Tussen goed en fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945. Onder redactie van Dr.G.Abma e.a. (Franeke 1986).
2. Hiertoe behoorde b.v. mijn leraar Grieks aan het Erasmiaanse Gymnasium, die in zijn lessen overigens nooit over politiek sprak en die uit 'de partij' trad toen hem duidelijk werd wat de joden-politiek van de Nazis inderdaad betekende.

IMPASSE OF PERSPECTIEF

"We zullen hem (Robert Kennedy) eren, niet met nutteloze rouw en ijdele spijt over het verleden, maar met krachtige en onstuitbare besluiten voor de toekomst" (Rose Fitzgerald Kennedy)

Het is een goede zaak dat historici zich uitspreken over de zin van herdenken. In 1995 en daarna. Zij zijn bij uitstek de hoeders van de 'lieux de mémoire', die als gezamenlijke historische ervaring een symbolische lading bevatten voor het heden van een nationale gemeenschap.

Nederlanders hebben tussen 1940 en 1945 de smartelijke en vernederende ervaring gedeeld van een brute bezetting door een buurland, dat toen geleid werd vanuit een abjecte nazi-ideologie. Terecht wijst professor Bosmans in het Kleionummer van december 1994 op het feit dat ons land procentueel zwaar getroffen is en ook materieel tot een van de zwaarst getroffen gebieden hoorde.

Het herdenken van deze gedeelde ervaring zal nooit het karakter mogen krijgen van een versleten relict uit de oude doos.

Natuurlijk zal in de loop van de tijd het therapeutisch karakter van deze bijeenkomsten afnemen: de tijd heelt vele wonden ... Maar het levend houden van de herinnering aan het afschudden van barbaarse ideologieën als nazisme en fascisme zal altijd zijn betekenis houden.

Gelukkig blijkt ook de Nederlandse jeugd blijvende waardering aan de dag te leggen voor het herdenken op 4 en 5 mei. Dat we daarbij accent leggen op de slachtoffers van het nazi-verleden is zinvol.

Maar hier doet zich ook het eerste probleem voor: steeds meer mensen vragen zich af of we die herdenking niet moeten delen met onze oosterburen. Mijn suggestie is: doden herdenk je in de familiekring. Ik vind het getuigen van slechte smaak om daar uitgerekend Duitsers bij te halen.

Op dit punt zit evenwel het belangrijkste probleem van ons herdenken: is het zinvol om alleen terug te kijken 'in rouw en ijdele spijt over het verleden'? Is het niet minstens zo belangrijk om ons beslist op de toekomst te richten op basis van de waarden, die we op 5 mei herdenken? Want die toekomst zullen wij in belangrijke mate delen met mensen uit de ons omringende Europese landen; ook met de Duitsers, die ondertussen een 50-jarige ervaring met de democratie hebben opgedaan. Het is zinvol om uit deze

impasse te raken, ook al blijft het 'immortaliser les morts' een dwingende opgave.

9 mei als toekomst-perspectief

Toen onze premier Kok geconfronteerd werd met de vraag of we in de toekomst wellicht samen met Duitsers bepaalde herdenkingen gestalte konden geven, gaf hij terecht aan 5 mei voor onszelf te willen reserveren. Daarnaast somde hij allerlei mogelijke dagen in mei op, waarop we iets samen met Duitsers konden organiseren. Een duidelijk argument voor 6 of 7 mei kon hij niet noemen, want dat is er ook niet. 9 mei als mogelijke datum kwam niet op bij onze premier, die ook niet uitblinkt in historisch besef.

Waarom 9 mei?

Professor Bosmans wijst in zijn bijdrage op de mogelijkheid om het zo verschillend beleefde verleden dienstbaar te maken aan een gemeenschappelijk te beleven toekomst in het verenigd Europa. Welnu, sinds 9 mei 1950, de aankondiging van het Schuman-plan, is Nederland betrokken bij een Europees experiment: de opbouw van een welvarend en democratisch Europa, dat garant moet staan voor vrede en mensenrechten op ons continent, een Europa zonder Europese burgeroorlogen en zonder Auschwitz ... Bij dat experiment zijn de Duitsers (aanvankelijk West-Duitsland) vanaf het begin betrokken. De toekomst van Europa, die wij graag onbesmet willen zien door nationalistische of etnische virussen, zul-

len wij met Duitsers, Belgen en Fransen gestalte moeten geven.

De feitelijke solidariteit tussen de Europese volken, waarvoor in het Schuman-plan de kiem is gelegd, is in een jarenlang moeizaam proces uitgegroeid tot wat we nu de Europese Unie noemen. Dat het Europees integratieproces op vele punten onze kritiek verdient doet niets af aan de oorspronkelijke bedoelingen van de 'vaders' van Europa: Monnet en Schuman. Hun bedoeling was het om, telkens met kleine stappen, de solidariteit tussen de Europese volken te vergroten en dat op basis van onvervreembare principes, gegroeid in een langdurig Europees beschavingsproces.

Mijn voorstel is dus: laten we naast de herdenking van onze doden op 5 mei resoluut en onstuitbaar onze gezamenlijke Europese toekomst op de agenda zetten. De datum van 9 mei is daar uiterst relevant voor. Toen begon onze toekomst in een vredesproces, samen met onze oosterburen. Vanzelfsprekend is het zinvol om die datum samen met Duitsers te herdenken. Maar laten we vooral ook de Fransen niet vergeten ...

Jules Hermans
Hogeschool Gelderland

In de reeks Kleio-Didactica geeft de VGN lesmateriaal uit. Het zijn leerlingenboekjes, overdrukken van lessenseries met vragen en opdrachten eerder afgedrukt in KLEIO.

Nog verkrijgbaar zijn:

KD6 'Over Leven. Arbeidersgezinnen in Nederland rond 1900' - Industriële Revolutie, urbanisatie en sociale problemen voor de bovenbouw van het VO

KD8 'Suriname schepping van Nederland' - geschiedenis van Suriname voor de derde en vierde klassen M/H/V

KD11 'De strijd om het Algemeen Kiesrecht in prenten' - voor midden- en bovenbouw

KD15 'Honderd jaar landbouwgeschiedenis' - geschiedenis van de agrarische bevolking van Nederland in vogelvlucht voor klas 4, 5 en 6 VO

KD18 Water en vuil. Fris Gezelschap' - milieugeschiedenis voor de onderbouw

KD19 'Jong zijn in the sixties' - jeugdcultuur voor de 3e en 4e klassen VO

Prijzen: meer dan 10 exemplaren f3,50 per stuk, 2 t/m 10 stuks f4,50 per stuk, los nummer f5,50, (alles inclusief verzendkosten)

Een Didacticapakket ter kennismaking kost f25,- en bevat behalve deze nummers er nog twee die niet meer ruim voorradig zijn, maar waar u uit kunt kopiëren.

Bestel door het betreffende bedrag over te maken op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag. De boekjes worden per ommekeer toegezonden als u er tenminste de naam en het adres van de school bij vermeldt (pas op bij girerende schoolbesturen en gemeentes!) en het nummer en aantal van de gewenste exemplaren.

Voor spoedbestellingen: bel of fax de redactie, Tineke Bogaerts, tel. 03408-83576, tel./fax 03408-88459.

Op 15 juli a.s. of zoveel eerder als mogelijk, verschijnt in de serie

NASCHOLING BIJ U THUIS

het vierde deel:

C.V. LAFEBER 'AMERIKA. VAN WASHINGTON TOT WILSON'

De publicatie, welke weer als een didactisch handboek voor docenten is geschreven, behandelt aan de hand van de stofomschrijving voor Vbo/Mavo en Havo/Vwo de stof voor het eindexamen geschiedenis en staatsinrichting van 1996 en 1997 en geeft daarnaast gedegen, boeiende, geestige en soms ook ontroerende informatie, zoals elke docent die in de klas nodig heeft. Ook de in de stofomschrijving opgegeven literatuur is, naast heel veel andere, in het boek verwerkt.

De auteur heeft ook nu weer alles gedaan wat van een docent verwacht wordt ter preparatie van het onderwerp: hij heeft het boek geschreven alsof hij de lessen zelf zou moeten geven. Geen antwoord is ontweken.

Het boek is zeer uitvoerig geworden. Omdat het in een iets groter lettertype gezet wordt (waartoe de auteur zich verplicht!), zal het meer pagina's dan ooit hebben. De prijs blijft f 75,-!

U kunt

Amerika. Van Washington tot Wilson

waarin overigens ook zeer veel aandacht wordt besteed aan de kolonisten, indianen en slaven vóór 1776, nu reeds bestellen, zodat het boek u - zo mogelijk nog voor het begin van de zomervakantie - portvrij kan worden toegezonden.

Bestellen kan geschieden op de navolgende wijzen:

- per brief aan C.V. Lafeber, Tilburgseweg 173, 5051 AE Goirle;
- per telefoon 013-430.340;
- per fax 013-355.545;
- door storting op gironummer 1090433 t.n.v. C. Lafeber, Goirle;
- door storting op nr. 1812-79.983 (Rabobank)

De serie 'Nascholing bij u thuis' omvat tot nu toe

Deel 1: Nederland naar een modern-industriële samenleving. Economische, sociale en culturele verandering in Nederland 1948-1973

Herdruk; in plaats van het vroegere leerlingenboek heeft het nu een bijlage 'Tabellen en samenvatting'.

Deel 2: De ontwikkeling van de parlementaire democratie in Duitsland, 1871-1990

Deel 3: De Nederlandse Opstand, 1555-1588

Deel 4: Amerika. Van Washington tot Wilson (verschijnt 15 juli 1995)

Deel 5: De eenwording van Nederland, ca. 1780-1830 (verschijnt zomer 1996)

De serie is opgezet voor 25 delen.
Alle boeken kosten f 75,-.

N.B.

Bij de bestelling dient u expressis verbis te vermelden (zeker als uw schoolbestuur werkt met de bankgirocentrale):

1. Naam en adres van de bestellende docent;
2. Naam en adres van de school;
3. Titel(s) bestelde boek(en);
4. Telefoonnummer waar de besteller bereikbaar is.